

**МИКОЛА
ШАРЛЕМАНЬ:**

НАПРОВЕСНІ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

Василюк Олексій

**Микола Шарлемань:
напровесні заповідної справи**

Київ - 2017

УДК: 502/504(477)(092)Шарлемань

Ш 26

ББК 20.1(4Укр)Шарлемань

Василюк О. В. Микола Шарлемань: наповесні заповідної справи. — К.: ПВТП «LAT&K», 2017. — 420 с., 20 кол. табл.

Науковий редактор:

доктор історичних наук С. І. Білокінь

Рецензенти:

доктор історичних наук С. І. Білокінь

доктор біологічних наук, член-кор. НАН України І. А. Акімов

доктор біологічних наук, член-кор. НАН України С. Л. Мосякін

доктор біологічних наук А. А. Куземко

доктор біологічних наук І. І. Мойсієнко

Книжка розпочинає серію досліджень, присвячених історії охорони природи в Україні початку ХХ століття. Перше видання циклу присвячене долі видатного науковця та природоохоронця — Миколи Васильовича Шарлеманя, енергійність та ініціативність якого стали одними з головних чинників становлення заповідної справи в Україні в період від натхненних часів незалежної УНР до початку репресій української інтелігенції у 1930-х. Видання включає авторське дослідження природоохоронної біографії вченого та збірку його публікацій з питань заповідної справи.

Видано за сприяння Володимира Колінька, БФ "Київська ландшафтна ініціатива".

Макет: *Д. Ширяєва*.

Технічна редакція тексту: *Д. Ширяєва*.

Коректура оригінальних текстів М. Шарлеманя: *О. Проскура*.

Ідея та макет обкладинки: *К. Тимошенко*.

Відновлення карт: *Д. Демченко*.

Гравюра портрету М. Шарлеманя: *В. Веремко*.

Перша сторінка обкладинки: фото П. Єзерського (1925 р.), зі збірки С. Білоконя.

© Василюк О.В., 2017.

ISBN 978-617-7061-35-8

М. В. Шарлемань

Фото П. Єзерського (1925 р.), зі збірки С. Білокоця.

Вступ

В історії України період від здобуття незалежності до колективізації і голодомору здається начебто зовсім коротким, проте він був винятково яскравим і містким в галузі науки і культури. Саме тоді створено Українську академію наук (1918), Українську державну академію мистецтв, а також національну систему архівів та мережу бібліотек. Саме ці роки позначились енергійною громадською роботою з вивчення та охорони природи, історії та культури.

Персональний склад та життя тодішніх діячів охорони природи досі маловідомі. Причиною цього було те, що на зламі 1920-30-х років більшість природоохоронців потрапили під жорна репресій, а отже, їхні найважливіші публікації потрапили до спецфондів, посилатись на них було заборонено.

Перші докладні публікації про вчених та активістів тієї доби почали з'являтися вже після їхньої смерті. Одним з видатних діячів українського природоохоронного руху був Микола (Едуард) Васильович Шарлемань (1887-1970). Головним його внеском у справу охорони природи є формулювання та впровадження в Україні основних засад заповідної справи. Крім того, Микола Шарлемань був одним з піонерів роботи по забороні весняного полювання, надання природоохоронного статусу окремим видам тварин, він зробив також вагомий внесок у пропаганду охорони природи і натуралістичних гуртків та у роботу по збереженню зелених насаджень української столиці.

Зробимо короткий огляд природоохоронної біографії Шарлеманя. Інші сторони життя вченого вивчені докладніше і викладені, зокрема, у працях О. Хохлової.

Німець за походженням (ельзасець), М. Шарлемань народився 6 лютого 1887 року (за старим стилем — 24 січня)¹ у Кременчуді Полтавської губернії. Родина Шарлеманя — вихідці з Франції часів Французької буржуазної революції 1789 року. Родина з династичного роду Каролінгів емігрувала на схід у Німеччину, потім переселилася до Росії на "вільні землі". Серед предків ученого по лінії батька були досить відомі художники, а сам батько, Василь Богумілович, працював майстром шкіряного виробництва². З боку матері було кілька відомих інженерів та промисловців-фабрикантів³, наприклад, його дід був власником заводу сільськогосподарських машин «Еміль Лінгарт» у Москві. Дядько майбутнього вченого по лінії матері, О. О. Лінгарт, цікавився орнітологією та суттєво вплинув на інтереси юного Е. Шарлеманя⁴.

За римсько-католицьким обрядом при хрещенні хлопчикові були дані імена «трьох святих покровителів»: Едуарда, Миколи та Петра. Тому роботи вченого, що видавалися до 1914 року, були підписані «Е. Шарлемань». Згодом, з прийняттям православної віри, учений почав вживати друге ім'я — Микола⁵.

1890 року родина Шарлеманів переїхала до Києва. Першим навчальним закладом для М. Шарлеманя стало Київське реальне

¹ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. // ІР НБУ. — Ф 49. — №4/2. — Арк. 6. Рукой Г.К. Голдина, А.А. Бевзо и машинопись.

² Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4/2. — Арк. 10.

³ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920 // ІР НБУ. — Ф. X. — №6503. — Арк. 1. Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці

⁴ Автобіографія М. Шарлеманя, 1920 р. // ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 6503. — Арк. 1-2.

⁵ Там само

училище⁶ (Перше реальне училище)⁷. Під час навчання у середніх класах він надрукував кілька коротких фенологічних заміток у газеті «Киевская мысль»⁸. 1905 року Шарлемань був відрахований з училища разом із великою групою учнів, що брали участь у страйках проти єврейських погромів. Йому було заборонено складати випускні іспити.

Подальше навчання М. Ш. проходило переважно на засадах самоосвіти. Він стає вільним слухачем на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту за спеціальністю «прикладна зоологія»⁹. Окрім цього, Шарлемань працював спершу в комісії по улаштуванню Київського зоопарку і, згодом, його вченим секретарем¹⁰, а також — на Дніпровській біостанції.

Роботу молодого Шарлеманя на Дніпровській біологічній станції помітила гідробіологічна комісія Імператорського географічного товариства, обравши його членом-кореспондентом Товариства. Вже за кілька років вчений став головним провідником ідей Товариства в Україні, разом з відомим харківським ботаніком В. Талієвим.

Станом на 1907 рік Микола Шарлемань був членом Київського товариства природників, Київського товариства

⁶ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970 // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4/2. — Арк. 7. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись.

⁷ Первое реальное училище // Весь Киевъ: Адресная и справочная книга на 1911 годъ. — К. — С. 519-520.

⁸ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф.49. — №4. — Арк.12-13.

⁹ Шарлемань Николай (Эдуард) Васильевич // Борейко В. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. — Изд-е 2-е, доп. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. — С. 480-487. — (История охраны природы. Вып. 25).

¹⁰ Шарлемань Николай Васильевич. Автобиография (1945-1946). Автограф и машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1061. — Арк. 1-6.

любителів природи, Імператорського російського географічного товариства (кореспондент Озерної комісії), Товариства акліматизації тварин та рослин, Російського ентомологічного товариства, Київського ентомологічного товариства, Харківського товариства любителів природи¹¹.

1911 року М. Шарлемань, як єдиний науковий співробітник зоологічного саду¹², опублікував перший каталог Київського зоопарку, який включав недовгу ще тоді історію зоологічного саду, а також перелік та описи його мешканців. «Зоопарк — це не примха, не утіха, не пуста витівка дозвільних людей, зоологічний сад — один з необхідних та найважливіших учбово-освітніх закладів...» — писав Шарлемань¹³. В Київських газетах також вийшла низка статей про зоопарк¹⁴.

1909 року М. Шарлемань став учасником організації першого в царській Росії орнітологічного товариства — Київського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера, де був обраний на секретаря Товариства¹⁵. 1913 року за дорученням товариства, молодий вчений вирушив до Харкова на першу в Росії виставку з охорони природи, організовану Харківським товариством

¹¹ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920 // ІР НБУ. — Ф.Х. — №6503. — Арк. 1). Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці.

¹² Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — 1136 с.: фото, портр., рис. — С. 713.

¹³ Шарлемань Э. Каталог Киевского Зоологического сада / Э. Шарлемань; Киевское Общество Любителей Природы. — Киев, 1911. — С. 3.

¹⁴ Шарлемань Н. Киевский зоологический сад / Н. Шарлемань // Киевская мысль. — 1914. — №1. — С. 48-50.

¹⁵ Борейко В. Е. Первое орнитологическое общество / В. Е. Борейко // Беркут. — 1992. — №1. — С. 111-112.

любителів природи^{16 17}. Під враженням від виставки та знайомства з проф. В.Талієвим, він вже 1 березня 1914 року організував силами Київського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера другу виставку з охорони природи^{18 19 20}. Після звітної доповіді Шарлеманя про харківську виставку Київське орнітологічне товариство також організувало комісію з охорони природи²¹. Відтоді почалась активна природоохоронна діяльність вченого. Згодом він очолив секцію з охорони природи в складі Товариства. Проведення виставок з охорони природи стало одним з напрямків діяльності Шарлеманя. Подібні виставки він проводив до кінця 1920-х років, щонайменше до 1927 року²². М. Шарлемань з перших років громадської діяльності звертає увагу на необхідність пропаганди природоохоронних знань серед школярів²³. З 1914

¹⁶ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970 // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4. – Арк. 61, 128. Рукой Г.К. Голдина, А.А. Бевзо и машинопись.

¹⁷ Талиев В. Виставка охраны природы / В. Талиев // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. – 1913. – №2. – С. 69-90.

¹⁸ Шарлемань Н. В. Отдел Киевского орнитологического общества им. К. Ф. Кесслера на охотничьей выставке / Н. В. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. – 1914. – №4. – С. 65-66.

¹⁹ Виставка охраны природы // Любитель природы. – 1914. – №4. – С. 332-339.

²⁰ Фактично, М. Шарлемань перевіз на експонування до Києва власне харківську виставку (Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. – Арк. 61, 128).

²¹ Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань. – К.: Державне видавництво, 1921. – 50 с.

²² Наукова хроніка // Вісник природознавства. – 1927. – №3-4. – С. 208.

²³ Шарлемань Э. Отдел естествознания в средней школе / Э. Шарлемань // Киевская мысль. – 1913. – №222.

року у Києві відкрились місячні Курси²⁴ для підготовки керівників природничих екскурсій, що охопили понад 300 викладачів шкіл та інших педагогів²⁵.

За авторством В. Артоблевського, П. Тутковського, В. Казановського та М. Шарлеманя вийшла збірна книжка статей по ознайомленню з природою. «Книга швидко розійшлась та залишила великий слід» — згадував М. Шарлемань 1970 року²⁶. У рамках курсів він проводив екскурсії по ознайомленню з природою у Пуща-Водиці.

1915 року раніше опубліковані в «Киевской мысли» фенологічні нотатки Шарлеманя було зібрано у вигляді книжки «Из жизни природы», з передмовою В. Артоблевського^{27 28}.

У 1912-1915 роках М. Шарлемань став практикантом з ентомології Департаменту хліборобства Міністерства хліборобства (Київській станції по боротьбі з шкідниками рослин)²⁹. Зі званням молодшого спеціаліста Департаменту з прикладної зоології він працював з 1916 року на Київській краєвій сільськогосподарській дослідній станції. 1918 року Шарлемань очолював роботу Ентомологічного відділу станції, де починав

²⁴ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4 / 2. — Арк. 25. Рукой Г.К. Година, А.А. Бевзо и машинопись.

²⁵ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — С. 678.

²⁶ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А.А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ.— Ф.49.— №4/2.— Арк. 112, 128.

²⁷ Шарлемань Э. Из жизни природы / Э. Шарлемань. — Киев, 1915. — 84 с.

²⁸ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970 // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4/2. — Арк. 46. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись.

²⁹ Автобіографія М. Шарлеманя, 1920 р. //ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 6503. — Арк. 1-2.

працювати простим практикантом³⁰. Окрім того, з 1917 року Шарлемань — асистент кафедри Жіночого медичного інституту³¹.

1907 року за ініціативи М. Грушевського в Києві засноване Українське наукове товариство (УНТ).

З 1918 року М. Шарлемань брав активну участь у роботі Природничої секції УНТ. Його прізвище стоїть першим у переліку наукових доповідей засідань Секції. На урочистому відкритті Української Академії Наук (УАН) М. Ш. також представляв доповідь³². Пізніше від Природничої секції УНТ відокремилась Зоологічна секція, головою якої увесь період існування секції був М. Шарлемань. Секція проводила фауністичні дослідження різних місцевостей України та передавала до Зоологічного музею УАН зібрані у попередні роки матеріали.

Шарлемань активно втручається у популяризацію природоохоронних ідей у системі освіти. Він був запрошений лектором на курси дослідників природи при Київському українському університеті^{33 34 35 36}. Кількома місяцями пізніше — запрошений лектором курсів ознайомлення з рідною природою³⁷. Зокрема, відомо, що він розробляв програми природничо-математичного з агрономічним ухилом факультету Українського

³⁰ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920 // ІР НБУ. — Ф. Х. — №6503. — Арк. 2 Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці.

³¹ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920 // ІР НБУ. — Ф. Х. — №6503. — Арк. 2 Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці.

³² Відродження. — 1918, 30 листопада. — № 198. — С. 2. — Шп. 3.

³³ Відродження. — 1918, 2 червня. — № 53. — С. 8. — Шп. 3.

³⁴ Відродження. — 1918, 4 червня. — № 54. — С. 8. — Шп. 1.

³⁵ Відродження. — 1918, 16 червня. — № 64. — С. 5. — Шп. 1.

³⁶ Відродження. — 1918, 21 червня. — № 68. — С. 4. — Шп. 3.

³⁷ Відродження. — 1918, 5 жовтня. — № 152. — С. 5. — Шп. 2.

університету³⁸, запрошений на засідання комісії для розробки програм природничого³⁹ 40 41 та філологічного⁴² відділів Українського народного університету.

1917 року М. Ш. обирають секретарем I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду⁴³, а 1918 — скарбничим Першого з'їзду природників України⁴⁴. Микола Шарлемань зіграв важливу роль у проведенні з'їзду. Як він писав 1919 року, *«після доповідів автора цієї книжки, зробив постанову про потребу вжити заходів до охорони природи і щоб увести їх в життя, утворити при офіції земельних справ відповідний орган. Такий орган було утворено при Генеральному Секретарстві Земельних справ на початку 1918 року»*⁴⁵.

З 1919 року Шарлемань також працював на посаді зоолога і вченого консерватора Зоологічного музею Української академії наук⁴⁶. В основу композиції музею були покладені і особисті колекції Шарлеманя, зокрема — риб та птахів⁴⁷. При музеї проводилась основна частина наукової роботи зоологів Академії⁴⁸. Тож, Микола Васильович був серед перших співробітників Української академії наук.

³⁸ Відродження. — 1918, 20 вересня. — № 141. — С. 7. — Шп. 1.

³⁹ Відродження. — 1918, 9 жовтня. — № 155. — С. 7. — Шп. 2.

⁴⁰ Відродження. — 1918, 13 жовтня. — № 159. — С. 6. — Шп. 3.

⁴¹ Відродження. — 1918, 19 жовтня. — № 161. — С. 4. — Шп. 3.

⁴² Відродження. — 1918, 21 жовтня. — № 163. — С. 6. — Шп. 1.

⁴³ Нова рада. — 1917, 25 жовтня. — № 171. — С. 2. — Шп. 4.

⁴⁴ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920. Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці // ІР НБУ. — Ф. Х. — №6503. — Арк. 2.

⁴⁵ Шарлемань, М. Охорона природи. — К.: ДВОУ, 1921 — 50 с.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ІР НБУ. — Ф. Х. — №1864. — Арк. 3.

⁴⁸ ІР НБУ. — Ф. Х. — №18634.

1919 року М. Шарлемань запропонував заснувати ще один музей — «Просвіти». До експозиції у його складі, на думку Шарлеманя, мали увійти матеріали щодо освіти, науки і духовності та, звісно, експозиція щодо охорони природи — одна з п'яти запланованих. Окрім концептуальної статті про запланований музей, написаної в травні 1919 року, інших відомостей з цього питання не відомо⁴⁹.

При Музеї УНТ також працювало Екскурсійне Бюро на чолі з М. Шарлеманем. В рамках роботи Екскурсійного бюро він видав книжку «По Києву та його околицях»⁵⁰. Книжка спершу вийшла 1916 року російською мовою, а вже 1921 року — українською. У рецензії на видання О. Яната відмітив, що «Сам зоолог, автор, природньо, повніше й влучніше характеризує фавну, але й характеристика фльори, що її він подає, хоч і коротша, але виразна і взагалі вірна. Коли ж узяти на увагу, що Київ, цей давній університетський осередок, ще й досі немає своєї «фльори», то цінність праці автора ще більше зростає»⁵¹.

1920 року М. Шарлемань опублікував перший в Україні визначник звірів, ще й написаний українською мовою. Це був короткий poradnik до визначання, збирання і спостереження ссавців України. Визначник був ухвалений до видання Літературною комісією природничої секції УНТ⁵².

⁴⁹ Николай Васильевич Шарлемань. Научная статья «К вопросу о задачах и плане организации «Музея просвещения», 1919 // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 2. — №1.. — Арк. 1-5.

⁵⁰ Шарлемань М. По Києву та його околицях: короткий провідник для природничих екскурсій / М. Шарлемань. — Київ, 1921 — 48 с.

⁵¹ Яната О. Рецензія. Шарлемань М. По Києву і його околицях / О. Яната // Український ботанічний журнал. — 1921. — №1-2. — С. 50

⁵² Шарлемань М. Звірі України. Короткий poradnik до визначення, збирання та спостереження ссавців України / М. Шарлемань. — Київ, 1920. — 82 с.

Будучи зоологом, М. Шарлемань активно долучався і до роботи Ботанічної секції Відділу природничих наук Українського наукового товариства, зокрема — повідомляв ботаніків про цікаві знахідки рідкісних рослин (вірогідно виявлені під час експедицій по дослідженню поширення бобра), пропонував розробити план ботанічного дослідження України, цікавився вивченням лікарських властивостей рослин, вживаних у народній медицині, але не визнаних офіційною фармакологією⁵³.

Крім того, М. Шарлемань був головою Фенологічної комісії Географічної секції УНТ⁵⁴ та членом Термінологічної комісії УНТ, завідуючим Секції охорони природи сільськогосподарського Вченого комітету України та редактором видань із зоології Всеукраїнського видавничого союзу (з 1919 року). Під його редакцією були видані «Походження родів»⁵⁵ Ч. Дарвіна, а також кілька інших перекладів важливих біологічних праць зарубіжних авторів (Деббока, Текелл, Буркхарта, Екарта тощо)⁵⁶ ⁵⁷. 1922 року М. В. Шарлеманя було обрано членом, а пізніше — вченим секретарем Комісії краєзнавства ВУАН⁵⁸. Був Микола

⁵³ Протокол XII засідання, 10-го жовтня 1920 р./ Протоколи засідань Ботанічної секції Відділу природничих наук Українського наукового товариства за 1920 рік // Український ботанічний журнал. — 1921. — №1-2. — С. 85-86.

⁵⁴ Уведомление о деятельности Фенологической комиссии при Географической секции Природоохранной секции Украинского научного общества за 1920 // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 1. — №9. — Арк. 1.

⁵⁵ Відповідно до уявлень Термінологічної комісії, термін «рід» використовувався для таксонів, рівня, що сьогодні відповідають поняттю «вид».

⁵⁶ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920. Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці // ІР НБУ. — Ф. X. — №6503. — Арк. 2.

⁵⁷ Автобіографія М. Шарлеманя, 1920 р. // ІР НБУ. — Ф. X. — Спр. 6503. — Арк. 1-2.

⁵⁸ ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 8557. — Арк. 15.

Васильович і членом Всеукраїнського археологічного комітету.

У лютому 1923 року М. В. Шарлеманя обирають дійсним членом науково-дослідної кафедри зоології, яку очолював академік І. Шмальгаузен, Пізніше (і до 1941 р.) М. В. Шарлемань завідував уже цілим відділом фауністики і систематики Інституту зоології АН УРСР.

1920 року при Всеукраїнській Академії Наук організувалась Комісія з охорони природи, до якої активно долучились природоохоронці М. Шарлемань та Д. Белінг.

З 1924 року М. Шарлемань — директор заповідника «Конча-Заспа», при цьому на цей час він вже кілька років був у заповіднику секретарем і фахівцем з охорони природи. З 1925 року М. Ш. — член Центральної ради Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок. При цьому, принаймні станом на 1927 рік, Шарлемань вказує у своїх «CV», що є українцем за національністю та позапартійним⁵⁹.

1936 року Шарлеманю присуджена вчена ступінь кандидата біологічних наук без захисту⁶⁰, а 1937 року він успішно захистив дисертацію на здобуття ступеню доктора біологічних наук. За 2 роки Шарлеманя затвердили в званні професора по спеціальності «прикладна зоологія»⁶¹.

Після виходу на пенсію Шарлемань присвятив себе вивченню пам'ятки давньоруської літератури — «Слова о полку Ігоревім», яке він дослідив як натураліст, добре освічений у фенології, зоогеографії та поведінці тварин. У своїх численних публікаціях він розкривав нові, раніше не помічені факти,

⁵⁹ ЦДАВО. — Ф.166. — Оп. 12. — Спр. 8557. — Арк. 1, зв.

⁶⁰ Матеріали про присудження М. В. Шарлеманю наукових ступенів. 1936-1937 рр. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1081. — Арк. 2.

⁶¹ Матеріали про присудження М.В.Шарлеманю наукових ступенів. 1936-1937 рр. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1083. — Арк. 1.

приховані на сторінках «Слова...»⁶².

Не повністю вивченою лишається бібліографія вченого. Автобіографія М. Шарлеманя 1920 року із доданим списком праць за період 1909-1920 містить 126 пунктів⁶³, а перелік 1923 року – 191 пункт⁶⁴. 1928 року Шарлемань зазначав, що у 1921-1928 роки в газетах «Пролетарська правда», «Знання» та «Вісті» ним опубліковано «дуже багато заміток» про заповідник «Конча-Заспа»⁶⁵.

Деякі джерела вказують, що за авторством Миколи Шарлеманя лише рефератів і анотацій до статей опубліковано щонайменше 300⁶⁶ 67. В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського містяться 13 списків друкованих робіт Шарлеманя за 1909-1970 роки (всього 336 робіт)⁶⁸. Статті розділені у списках за тематичними розділами; в усіх примірниках зазначено, що «список не повний»), а розділи

⁶² Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси / Н. В. Шарлемань; сост. В. Е. Борейко; коммент. В. Н. Грищенко. – Киев: Изд. КЭКЦ и ЦОДП СоЭС, 1997. (Серия : История охраны природы. Вып. 13). – 164 с.

⁶³ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920 // ІР НБУ. – Ф. X. – №6503. – Арк. 5. Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці.

⁶⁴ ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8557. – Арк. 3-6.

⁶⁵ Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. – 1931. – Т. IV. – С. 20-23.

⁶⁶ Решетник Е. Г. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887-1970) / Е. Г. Решетник // Вестник зоологии. – 1970. – №6. – С. 87-89.

⁶⁷ Аннотации и рефераты о зоологической литературе (иностранной и отечественной) для реферативного журнала «Биология», издаваемого Всесоюзным институтом научной и технической информации, 1953-1961 // ІР НБУ. – Ф. 49. – №449.

⁶⁸ Шарлемань Николай Васильевич, Списки печатных работ 1909-1970 // ІР НБУ. – Ф.49. – №146/10. – Арк. 2, автограф, машинопись с авт. правкой.

«природні багатства» та «охорона природи» вилучені⁶⁹. Передусім, ці спостереження говорять про значне обмеження можливостей вченого публікувати свої статті у другій половині його життя. Дві третини всіх відомих публікацій М. Шарлеманя видані з 1909 по 1932. І лише третина — за наступні чотири десятиліття. До того ж, частину публікацій з часом Шарлемань перестає вказувати у списках праць, особливо це стосується чисельних статей німецькою та французькою мовами, видані у німецьких та італійських збірках, а також — у Люксембургу. Найбільш цікавою є примітка в кінці переліку 1923 року, в якій вказано, що «крім того М. Шарлемань надрукував декілька сотень, коло 1000, дрібних статей та приміток в газетах та інших періодичних виданнях»⁷⁰.

Окремі сторінки надзвичайно строкатої наукової та громадської біографії М. Шарлеманя в різній мірі висвітлені у роботах низки дослідників пострадянського періоду. В цьому дослідженні ставиться досить вузька задача: вивчити роль М. Шарлеманя у становленні галузі заповідної справи в Україні — охорони особливо цінних природних територій.

З розпадом СРСР коротку замітку Л. Шевченка вміщено у збірці «Репресоване краєзнавство»⁷¹, яка лише стисло згадує про Миколу Шарлеманя в числі інших репресованих представників української інтелігенції. Дещо ширші статті про М. Ш. опубліковані автором у збірках конференцій⁷². Окремі згадки про

⁶⁹ Шарлемань Николай Васильевич, Списки печатных работ 1909-1970 // ІР НБУ. — Ф. 49. — №146/13. — Арк. 3, зв. автограф, машинопись с авт. правкой.

⁷⁰ ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 8557. — Арк. 11 зв.

⁷¹ Шевченко Л.В. Шарлемань Микола Васильович // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 350.

⁷² Шевченко Л. Краєзнавча та природоохоронна діяльність М. В. Шарлеманя / Л. Шевченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. — Київ. — 2001. — Вип. XII. — С. 266-271.

Шарлеманя містяться і в публікаціях інших авторів. На жаль, ці джерела мають незначний обсяг і дають вкрай обмежені відомості про життя та роботу вченого, як природоохоронця.

Оскільки М. Шарлемань зазнав тиску політичних репресій, серед джерел радянського часу виявляємо лише кілька некрологів, найбільш змістовний з яких опубліковано у Віснику зоології у 1970 році⁷³. Також згадки про Шарлеманя знаходимо в статтях М. Рильського, який у 1940 році згадував на сторінках «Літературної газети» про натуралістичні замітки, скромно підписані ініціалами «М. Ш.»⁷⁴. Важливо згадати і статті О. Ющенка, який до роковин смерті вченого публікує велику статтю про нього, заповідник «Конча-Заспа» та М. Рильського⁷⁵, а ще за 3 роки — розповідає про випадкову зустріч з Миколою Васильовичем в академічному стаціонарі на Подолі⁷⁶.

Найбільш вагомими публікаціями про природоохоронну діяльність М. Шарлеманя є монографія О. Хохлової «Шарлемань: життєвий шлях. Наукова спадщина»⁷⁷, що розкриває подробиці наукової діяльності Миколи Васильовича та деякі сторони його природоохоронної біографії; дослідження приватного архіву М. Шарлеманя, зроблене І. Лисоченко⁷⁸; низка

⁷³ Решетник Е. Г. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887-1970) / Е. Г. Решетник // Вестник зоологии. — 1970. — №6. — С. 87-89.

⁷⁴ Рильський М. Зустріч з професором Шарлеманем / М. Рильський // Літературна газета. — 1940, 10 березня.

⁷⁵ Ющенко О. Мудре царство Шарлеманя / О. Ющенко // Літературна Україна. — 1971, 20.08. — №57.

⁷⁶ Ющенко О. В мудром царстві Шарлеманя / О. Ющенко // Безсмертники. — Київ: Радянський письменник, 1974. — С. 7-8.

⁷⁷ Хохлова О. М. М. В. Шарлемань : життєвий шлях, наукова спадщина / О. М. Хохлова. — Полтава, 1998. — 160 с.

⁷⁸ Лисоченко І. Матеріали архіву М. В. Шарлеманя / І. Лисоченко // Рукописна та книжкова спадщина України. — 1993. — Вип. 1. — С. 165-171.

праць В. Борейка з історичного циклу видань Київського еколого-культурного центру. Серед останніх варто відмітити короткий огляд природоохоронної діяльності, включений до «Словника діячів охорони природи»⁷⁹, а також важливі відомості у книжках «История заповедного дела в Украине»⁸⁰ та «Белые пятна природоохраны»⁸¹. Не можна обминути увагою популярну статтю І. Парнікози «Микола Шарлемань та заповідник «Конча-Заспа», опубліковану в інтернет-виданні «ХайВей» у 2011 році⁸², і, також, невеличку біографічну довідку у журналі «Країна знань»⁸³.

У 2015 році вийшла ґрунтовна збірка праць та документації М. Шарлеманя «Природа и люди Киевской Руси»⁸⁴. Збірка, впорядкована проф. В. Ульяновським, присвячена переважно вивченню М. Шарлеманем «Слова о полку Ігоревім», мисливського побуту давніх слов'ян та реконструкції фауни часів Київської Русі. Книжка містить практично повну добірку спогадів, автобіографій та листування М. Шарлеманя, що

⁷⁹ Шарлемань Николай (Эдуард) Васильевич // Борейко В. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. — Изд-е 2-е, доп. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. — С. 480-487. — (История охраны природы. Вып. 25).

⁸⁰ Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. — Киев : Киевский эколого-культурный центр, 1995. — 183 с. — (История охраны природы. Вып. 2).

⁸¹ Борейко В. Е. Белые пятна природоохраны / В. Е. Борейко. — Изд. 2-е, доп. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. — 273 с. — (История охраны природы. Вып. 31).

⁸² Парнікоза І. Микола Шарлемань та заповідник «Конча-Заспа». — 2011. — <http://h.ua/story/346138/>

⁸³ Парнікоза І. Шарлемань Микола Васильович / І. Парнікоза // Країна знань. — 2012. — №1(83). — С. 49.

⁸⁴ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — 1136 с, фото, портр., рис.

зберігаються у Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського (фонди ВУАН (№X) та М. Шарлеманя (№49).

Не зважаючи на наявність вказаних джерел, можна констатувати, що досі лишається недостатньо вивченою природоохоронна біографія Миколи Шарлеманя. Так, в усіх названих працях не досліджена переважна більшість публікацій Шарлеманя, що не дозволило їх авторам скласти повну картину природоохоронної діяльності вченого. Які обставини спонукали його, ельзасця за походженням, присвятити своє життя захисту української природи, розвитку науки та української державності? Врешті – чого прагнув Микола Шарлемань в охороні природи?

Враховуючи, що у період 1917-1932 рр. М. Шарлемань був найактивнішим вченим і громадським діячем, який публікувався на природоохоронні теми, за його статтями та замітками ми маємо змогу зрозуміти і те, чого прагнули українські природоохоронці століття тому.

На превеликий жаль, частину публікацій, відомих за посиланнями у статтях М. Шарлеманя та інших авторів, віднайти не вдалось. Не виключаємо, що на сьогодні вони зовсім втрачені. Також ми розуміємо, що, окрім неможливості зібрати тексти всіх статей М. Шарлеманя, присвячених заповідній справі, також неможливо зібрати повну бібліографію автора за даною темою. Під час підготовки цього матеріалу, ми виявили чимало публікацій, не зазначених у біографічному виданні О. Хохлової, яка досі є найповнішим опублікованим зведенням бібліографії вченого.

Нами також зібрані публікації М. В. Шарлеманя, що розкривають його погляди на створення природоохоронних територій. Часто це – лише емоційні замітки, редакційні статті та інші короткі тексти, відмінні від його ґрунтовних зоологічних праць, завдяки яким Шарлемань сьогодні є одним з найбільш запитуваних авторів-зоологів у наукових бібліотеках. Тож, до цієї

збірки не включені ґрунтовні праці М. В. Шарлеманя щодо фауни птахів та ссавців заповідників «Конча-Заспа», «Асканія Нова», «Канівського» та «Гористе», адже вони не стосуються питань розвитку заповідної справи.

Таким чином, ця збірка є лише першим етапом пошуків робіт М. Шарлеманя, присвячених питанням заповідної справи та деяким іншим аспектам охорони природи.

I

Зараз ще неможливо сказати, коли у нас будуть улаштовані національні парки, і як би не сталося, що «доки сонце зійде — роса очі виїсть».

М. В. Шарлемань, 1918⁸⁵

Найкраще здійснити ідеї охорони природи, це утворити заповідники, тоб-то оголосити що земельні площі, цікаві з наукового або художнього боку, є недоторканні.

М.В. Шарлемань, 1927⁸⁶

Природоохоронні ідеї у післяреволюційній Україні виникли не на порожньому місці. Українські науковці розвинули ініціативи, розпочаті 1912 року Постійною природоохоронною комісією при Російському Імператорському географічному товаристві.

Заповідна справа в нашій країні розвинулась з ідеї охорони природних пам'яток на рівні з історичними. Особливої уваги цій концепції надав академік І. Бородін, натхненний ідеями свого

⁸⁵ Шарлемань М. Охороняйте рідну природу! / М. Шарлемань. — Харків, 1918. — С. 20, 24-30.

⁸⁶ Шарлемань М. Охорона природи на Україні / М. Шарлемань // Пролетарська правда. — 1927, 17 листопада. — №262.

німецького товариша проф. Г. Конвенца, який першим сформулював і поширив ідею охорони пам'яток природи⁸⁷. Саме І. Бородин перший у тодішній імперській Росії почав поширювати ідеї збереження цінних або визначних в тому чи іншому сенсі природних ділянок або об'єктів. У березні 1912 року за ініціативою І. Бородина при Російському Географічному товаристві була створена Постійна природоохоронна комісія. Від України до її складу входили засновник Асканії-Нова Ф. Фальц-Фейн і харківський ботанік В. Талієв.

І. Бородин пропонував побудову системи природоохоронних комітетів в губерніях, як мережі відділень Імператорського Російського Географічного Товариства. Вчений запозичив цю ідею з системи природоохоронних організацій Німеччини⁸⁸, побудованої з 1906 року Г. Конвенцом⁸⁹. *«Мы уже поняли необходимость охранять памятники нашей старины; пора намъ проникнутъся сознанием, что важнѣйшими из нихъ являются остатки той природы, среди которой когда-то складывалась наша государственная мощь, жили и*

⁸⁷ Мировая охрана природы : отчёт академика И. П. Бородина о командировке в Берн на Конференцию по международной охране природы // Речи и доклады, читанные на Конференции по международной охране природы в Берне, в ноябре 1913 года, делегатами от Швейцарии, Австралии, Бельгии, Великобритании, Голландии, Норвегии, России, Северной Америки, Соединенных Штатов и Франции. — Петроград: Тип. М. М. Стасюлевича, 1915.

⁸⁸ Д. М. Анучин зазначає, що існує «організація для охорони пам'ятників природи в Німеччині», в структурі якої є «Центральний інститут», на допомогу якому організовані природоохоронні комітети в окремих провінціях та в округах менших адміністративних одиниць (всього 40). Задачею Центрального інституту є пошук, обстеження та збереження пам'яток природи. З цією метою в кожному з провінцій розсилається велика кількість спеціальних анкет (до 5000 на провінцію).

⁸⁹ Анучинъ Д. Н. Охрана памятниковъ природы / Д. Н. Анучинъ. Международная охрана природы / Г. А. Кожевников. — М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1914. — 59 с.

дѣйствовали наши предки. Растеряты эти остатки было-бы преступлѣніемъ» — писав Бородин. — *«Сколько-бы защитныхъ участковъ не устроили у себя наши сосѣди, они не въ состояніи замѣнить нашихъ будущихъ заповѣдников...»*⁹⁰ (тут і далі — зберігаємо орфографію оригінальних текстів).

Одним з важливих підсумків роботи Комісії став перший проект географічної мережі заповідників і нацпарків в Російській імперії, підготовлений географом А. П. Семеновим-Тянь-Шанським⁹¹, який включав і деякі наміри щодо території України⁹².

Члени Комісії прагнули інституалізації заповідної справи та переведення її в площину законодавства. 1917 року член Комісії С. Завадський оприлюднив проект закону про охорону пам'яток природи, схвалений комісією і Земельним комітетом⁹³. 1918 року, після революції, Комісія припинила існування.

В цей час на території України вже діяла низка природоохоронних товариств, більшість з яких серед статутних задач зазначали охорону пам'яток природи та поширення відомостей щодо них серед місцевого населення. Так, за даними М. Котова, ще 1910 року в м. Хортиця з ініціативи місцевого

⁹⁰ Бородинъ И. Охрана памятников природы / И. Бородин // Труды Ботанического сада Императорского Юрьевского университета. — 1910. — Т. 9. — С. 297-317.

⁹¹ Штильмарк Ф. Первый проект географической сети заповедников / Ф. Штильмарк, Г. Аваков // Опыт работы и задачи заповедников СССР. — М.: Наука, 1979. — С. 20-23.

⁹² На Україні, зокрема, вчений пропонував заповіді: Святі гори на Сіверському Дінці, Старобільсьий степ (очевидно мається на увазі «заповідна ділянка» Докучаєва, степ в Харківській губернії (очевидно — Карлівський, або т.з. Академічний степ), Асканію-Нова, кримські печери.

⁹³ Талиев В. Совещание об охране природы в Петрограде / В. Талиев // Природа. — 1917. — №11/12.

вчителя П. Бузука вперше в Росії було створене товариство «охоронників природи», яке налічувало понад 200 членів⁹⁴.

Товариство домагалось охорони мальовничих дніпровських круч від видобутку каменю. Викупивши частину скель площею кілька сотень гектарів у Олександрівської земської управи, товариство налагодило їх охорону. Активісти товариства також викупували і охороняли старі дуби⁹⁵. *«Чудова природа Хортиці остільки вразила простих хліборобів, ... що вони самотужки взялися за створення товариства, якого тоді ще Росія не мала і якого на жаль і нині бракує на Україні»* — писатиме у 1927 році Шарлемань⁹⁶.

Кримське товариство природознавців і любителів природи домоглося у 1913 році взяття під охорону степової ділянки під Сімферополем в 9 верстах від Сімферопольського шосе. Ця ділянка належала Товариству поширення освіти між євреями, яке і передало його Товариству природознавців⁹⁷.

Того ж року один з активістів Миколаївського товариства любителів природи зробив на засіданні доповідь «Значення викопних пам'яток природи та необхідність їх охорони». 16 грудня 1913 року завідувач Полтавським природничо-історичним музеєм В. Ніколаєв виступив з доповіддю про охорону природних пам'яток на зборах Полтавського губернського земства. За його наполяганням, земство доручило земській управі *«увійти в зносини з приватними власниками і з казною з питання про*

⁹⁴ Котов М. І., Харкевич С. С. Охорона природи в Українській РСР та завдання ботаніків // Український ботанічний журнал. — 1956. — Т. XIII. — №2. — С.3-13.

⁹⁵ Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. — Киев: Киевский эколого-культурный центр. — 2-е изд., доп., 2002. — (История охраны природы. Вып. 2). — С.19.

⁹⁶ Шарлемань М. Краєзнавство / М. Шарлемань // Україна: науковий двомісячник українознавства. — Київ, 1927. — №6. — С. 18-19.

⁹⁷ По Криму. — Симферополь, 1914. — №1. — 110 с.

можливість виділення в заповідний стан ділянок степів, лісів й боліт»⁹⁸.

У серпні 1913 року Полтавське земство звернулося до І. Бородіна з проханням надати роз'яснення: «1. Якими правами, якими статтями закону нормується створення заповідників? 2. Як забезпечується на майбутнє непорушність заповідників? Як губернському земству отримати право на розпорядження заповідником? Який формальний порядок установи заповідних ділянок?»⁹⁹.

У 1914 році член Товариства Подільських природодослідників і любителів природи В. Раєвський зробив доповідь «Про необхідність охорони пам'яток природи в Подолії», де навів список місцевих природних об'єктів (зокрема — Медобори), що потребують охорони¹⁰⁰. Таким чином, на час подій 1917 року серед природоохоронних товариств України були широко поширені ідеї Комісії. Класична доповідь І. Бородіна перепубліковувалась у виданнях українських природничих товариств¹⁰¹.

На початку 1917 року Харківське товариство любителів природи видало плакат, який містив звернення В. Талієва до уряду і народу: «... щоб бачити і вчитися (...) необхідно мати у своєму розпорядженні хоча б обривки її (природи — авт.) в різних місцях Росії у великих власників (...), де випадково

⁹⁸ Хроника // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1914. — №2 — С. 56-57.

⁹⁹ Штильмарк Ф. Историография российских заповедников (1895 — 1995) / Ф. Штильмарк. — М.: ТОО Логата, 1996. — 340 с.

¹⁰⁰ Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. — 2-е изд., доп. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2002. — С.19.

¹⁰¹ Отъ постоянной Природоохранительной комисіи при Императорскомъ русскомъ географичекомъ обществе // Записки Крымскаго общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1913. — Т. III. — С. 201-203.

збереглися здебільшого невеликі ділянки хороших старих лісів і цілинних неораних степів, які тепер представляють величезну цінність для науки. Загальні розміри площі таких ділянок в земельному питанні абсолютно нікчемні, як крапля в морі, і виділення їх із загального землекористування для держави стало б абсолютно непомітним. (...) Ці «пам'ятники» потрібні не тільки безпосередньо для науки: вони повинні бути дорогі для всього народу, для кожного, як спогади того віддаленого минулого, при якому жили наші діди і прадіди і склалися історія та культура кожної країни. Вони повинні служити природним живим музеєм під відкритим небом для виховання підростаючих поколінь і розумового відпочинку трудящих мас»¹⁰².

Того ж року опублікували перший текст Шарлеманя, якісно відмінний від більшості природоохоронних публікацій початку ХХ ст, в яких автори переважно обмежувались оглядами успіхів природоохорони за кордоном. Шарлемань, як і В. Галієв, закликав (між іншим — безадресно, тобто кожного) особисто долучитись до лобювання охорони природи в УНР: «Охрана природы обсуждалась также на бывшемъ въ мннувшемъ августѣ съѣздѣ Ассоціаціи русскихъ естествоиспытателей и врачей. съѣздъ вынесъ следующую резолюцію:

1. Охрана природы является вопросомъ неотложной важности и имѣетъ общенациональное значеніе. 2. Должны быть созданы правительственные органы, назначенные по соглашенію съ мѣстными організаціями, изъ лицъ, работающихъ по охранѣ природы, какъ центральный, такъ и мѣстные. 3. Роль комиссаровъ по охранѣ природы — организовать собираніе свѣдѣній о томъ, что заслуживаетъ охраненія, и принимать возможныя мѣры, если что угрожаетъ

¹⁰² Брызгалин Г. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? / Г. Брызгалин, Б. Захаров. — Харьков, 1919. — С. 79.

существующимъ памятникамъ природы. 4. На охрану природы должны быть ассигнованы спеціальнім средства. 5. Должны быть приняты мѣры къ фактическому охраненію зубра, бобра, Асканіи Новы и т. д. Эта резолюція направлена Временному Правительству.

На мой взглядъ, для пользы дѣла всѣ, кому дороги интересы науки и судьбы родной природы, должны всѣми мѣрами поддержать постановленіе съѣзда Ассоціаціи. Отовсюду должны быть направлены аналогичныя ходатайства»^{103 104}.

З 1916 року М. Шарлемань, наслідуючи ідеї Конвенца-Бородіна-Талієва, став головним ідеологом інвентаризації пам'яток природи на Україні. Втім, сам Шарлемань зазначав, що до радянської України ідеї охорони природи приніс В. Талієв, справу якого він сам надалі продовжує¹⁰⁵.

Серед родоначальників заповідної справи у імперській Росії Шарлемань також згадує і іншого класика заповідної справи — А. Семенова-Тянь-Шанського¹⁰⁶. 1916 року Шарлемань закликав на німецький манер створювати «Товариства любителів природи»: «Чѣмъ больше их будетъ, темъ лучше. Такія общества должны сътѣю покрыть неоглядный простор нашей страны. Если в каждомъ уѣздѣ будетъ такое общество — хорошо,

¹⁰³ Шарлемань Н. Охрана природы и земельный вопрос / Н. Шарлемань // Оттиск изъ журнала «Хозяйство». — №№35-36-37-38 за 1917 г.

¹⁰⁴ Фактично, заклик Шарлеманя став першою в історії України природоохоронною кампанією.

¹⁰⁵ Шарлемань Николай Васильевич. «Охрана природы в Советской Украине» (Статья). 1 октября 1952 г. Машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №61. — Арк. 2.

¹⁰⁶ Шарлемань М. Охорона природи в УРСР / Научная статья «Краткая история исследований фауны наземных позвоночных УССР», 1940, автор Н. В. Шарлемань // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 2. — №48. — Арк. 20.

если въ каждой волости — еще лучше»¹⁰⁷.

Факторами, що підштовхнули представників української інтелігенції до громадської природоохоронної роботи, стали революційні настрої, наочні наслідки знищення природних ресурсів внаслідок війни і назріваюча земельна реформа. Під час підготовки статті про охорону природи і земельне питання^{108 109} М. Шарлемань реагував на широку дискусію, яка розгорнулась в післяреволюційній Україні навколо т. з. «земельного питання»¹¹⁰.

Неминуча земельна реформа викликала поширення несумісних з природоохороною ідей. Піднесені перспективами державотворення, тогочасні автори писали про розподіл землі між землевласниками та ефективне її використання, і при цьому жодним чином не згадували про охорону природи^{111 112 113}. Втім,

¹⁰⁷ Шарлемань. Общества любителей природы в уездных городах и сельских местностях // Киевская земская газета, 11.03.1916. — №18. — С. 2-4.

¹⁰⁸ Шарлемань Н. Задачи охраны природы и земельный вопрос / Н. Шарлемань // Вісник I-го Всеукраїнського Агрономічно-економічного з'їзду. — 1917. — №67.

¹⁰⁹ Шарлемань Н. Охрана природы и земельный вопрос / Н. Шарлемань // Оттиск із журналу «Хозяйство». — №№35-36-37-38 за 1917 г.

¹¹⁰ Схоже, Шарлемань вважав питання власності на землю основною перешкодою на шляху охорони природи протягом кількох наступних десятиліть. Ціє 1940 року він писав: «Але широка пропаганда ідей охорони природи, яку вів Талієв та його школа, завжди зустрічали на своєму шляху непереможну перешкоду — приватну власність на землю» (Шарлемань М. Охорона природи в УРСР / Научная статья «Краткая история исследований фауны наземных позвоночных УССР», 1940, автор Н. В. Шарлемань // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 2. — №48).

¹¹¹ Бардашенко А. Рішення земельного питання / А. Бардашенко; Партія Соціалістів-революціонерів. — Вид. Південно-Рос. Краєвого бюро, 1917. — 16 с.

¹¹² Кушнір М. Земельна справа на Україні / М. Кушнір. — Київ: Вид. Центр. ком. У. П. С.-Ф., 1917.

¹¹³ Качинський В. Що робити з землею / В. Качинський. — Х.: Соціалістично-революційне видавництво «Рух», 1917. — 15 с.

варто зважати, що більшість літератури щодо земельного питання передусім виконувала роль агітматеріалів, відтак не могла містити обговорення протилежних поглядів. Окремої розмови заслуговує постать межового інженера Київської Губернської Земської Управи М. Бейера (Байера). За його авторством, поряд з книжками про земельне питання видавництва друкарні Київського університету ім. Св. Володимира, у Полтаві видається перша книжка природоохоронної серії Полтавського краєзнавчого музею «Шануймо і бережімо свій рідний край»¹¹⁴. В книжці йдеться про рослинний та тваринний світ Полтавщини і наголошується на тому, що інші країни вже почали створення національних парків, натомість українська земля не має що протиставити цьому окрім Асканії. Натомість книжка жодним чином не згадувала про земельний аспект охорони природи, в той час як інші роботи автора присвячені лише необхідності переділу землі між селянами^{115 116 117}.

Зважаючи ситуацію у державі, та маючи не споживацьку систему цінностей¹¹⁸, Шарлемань вбачав руйнівні наслідки можливого розподілу земель України між селянами та намагається попередити такі наслідки. Можливо, обізнаності у т.з. «земельному питанні», Шарлемань завдячує періодові 1910-1914 років, коли паралельно природничій діяльності, він служив у

¹¹⁴ Бейер М. Шануймо і бережімо свій рідний край / М. Бейер. — Полтава, 1919. — 16 с. — (Природоохоронна серія. Вид. 1).

¹¹⁵ Байер М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М. Байер. — К.: Інформ. бюро Київськ. губ. зем. управи, 1917. — 47 с.

¹¹⁶ Бейер М. Соціалізація чи земельна власність / М. Бейер. — К., 1918. — 16 с.

¹¹⁷ Бейер М. Про земельну справу / М. Бейер. — К., 1918. — 15 с.

¹¹⁸ Для піонерів охорони природи початку ХХ ст. (Бородін, Талієв, Шарлемань та ін.) характерним є наголошення на низькому рівні культури населення, в т.ч. посадовців, що називається ними однією з основних перешкод на шляху становлення природоохоронної справи.

Селянському земельному банку¹¹⁹ та був практикантом (1914-1916) .

Зокрема, Шарлемань почав збирати інформацію про природні об'єкти, що потребують охорони. У статті «Охрана природы и земельный вопрос» 1917 року він писав: *«Занимаясь собираніем матеріаловъ по памятникамъ природы Киевской губ., авторъ настоящей землѣтки обращается ко всемъ лицамъ, могущимъ ему помочь въ этомъ дѣлѣ, съ покорнѣйшей просьбой сообщать ему свѣдѣнія: 1) о сохранившихся до настоящаго времени участкахъ (хотя-бы и небольшихъ) цѣлинной степи, 2) о старыхъ не подвергавшихся рубкѣ лѣсахъ различнаго типа, 3) объ участкахъ природы, заслуживающихъ охраненія по своему научному, эстетическому или иному значенію, 4) о мѣстах, гдѣ еще встрѣчаются бобры, быть можетъ — лоси, гнѣздятся дикіе гуси, 5) заповѣдникахъ и зоопаркахъ хотя бы охотничьяго типа»*¹²⁰.

Земельне питання в контексті охорони природи хвилювало небагатьох представників інтелігенції. Як писав сам Шарлемань 1919 року, *«де-які товариства радили також і те, щоб при розв'язанні аграрної справи не було забуто завдання науки, а також, щоб було поставлено Питання про охорону пам'ятників природи»*¹²¹.

Вже 1918 року М. Шарлемань опублікував перші переліки примітних ділянок лісів та цілин, рекомендованих до заповідання, у виданні «Народня справа», а також — у своїй власній книзі

¹¹⁹ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920. Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці // ІР НБУ. — Ф. Х. — №6503. — Арк. 2.

¹²⁰ Шарлемань Н. Охрана природы и земельный вопрос / Н. Шарлемань // Оттиск изъ журнала «Хозяйство». — №№35-36-37-38 за 1917 г.

¹²¹ Шарлемань, М. Охрана природы. — К.:ДВОУ, 1921. — 50 с.

«Охороняйте рідну природу!», першому друкованому зведенні інформації про перспективні об'єкти заповідання на території України¹²² ¹²³. Перелік перспективних до охорони територій за авторством Шарлеманя вийшов також друком у Полтаві, як додаток до книжки орнітолога Г. Бризгаліна «Охорона пам'яток природи на Україні»¹²⁴. В переліках вказані збережені цілини, ліси, скелі, «згаслі вулкани», товтри, місця стародавніх поселень людей та гарні краєвиди. М. Ш. вважав за необхідне оголосити такі пам'ятки національними парками або заповідниками¹²⁵.

Щодо книжок М. Бейера та Г. Бризгаліна Шарлемань опублікував рецензію у виданні «Книгарь». Він зупиняється на докладно підготовленій праці Г. Бризгаліна і наголошує, що автор добре пояснює зміст понять «охорона природи», «пам'ятка природи», а також з сумом констатує, що заходи з охорони природи, названі автором рекомендації, наврядчи вдасться реалізувати найближчим часом¹²⁶.

¹²² Шарлемань М. Охороняйте рідну природу! / М. Шарлемань. – Харків, 1918. – С. 24-30.

¹²³ В різних текстах М.Шарлеманя прослідковується характерне для доби 1917-1930 років акцентування уваги на пріоритетності охорони степів. У 1921 році він навіть опублікував замітку про знахідку горицвіту весняного біля Бортничів на Київщині – в Українському ботанічному журналі. В замітці він підкреслює, що очевидно рослина занесена на Київщину залізницею зі степів (Шарлемань М. Горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.) коло Києва / М. Шарлемань // Український ботанічний журнал. – 1921. – №1-2. – С. 43).

¹²⁴ Шарлемань М. Коротенький перелік пам'яток природи правобережної України / М. Шарлемань // Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні. – Полтава, 1919. – С. 30-32.

¹²⁵ Шарлемань М. Треба пам'ятати про охорону природи / М. Шарлемань // Народня справа. – 1918. – №22. – С. 15-17.

¹²⁶ Шарлемань М. Охорона пам'яток природи на Україні : (рецензія) / М. Шарлемань, Г. Бризгалін // Книгарь, літопис українського письменства. – 1919. – С. 1861-1862.

Через десятиліття, 1927 року, ініціатива Шарлеманя щодо інвентаризації пам'яток природи була вдосконалена і опублікована Є. Лавренком у формі анкет для збирання відомостей про цілини, ліси, болота, торфовища, озера, ботанічні сади та парки та окремі дерева¹²⁷. В кожній з анкет було близько 30 питань, відповіді на які формують структурований текст, що і в наш час може бути базовими відомостями для обґрунтування щодо створення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ¹²⁸. Сам набір категорій природних об'єктів, щодо яких були розроблені анкети, подібний до деяких нинішніх категорій і підкатегорій ПЗФ, офіційно затверджених лише в 1983 році: ботанічні, лісові, гідрологічні заказники, ботанічні сади, ботанічні і гідрологічні пам'ятки природи та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Завдяки М. В. Шарлеманю тільки в Україні ще з 1910-х років розглядались як природоохоронні території зоопарки. Ще восени 1908 року Київське Товариство Аматорів Природи заснувало заклад, який згодом явився найціннішим його надбанням — Київський зоологічний сад. М. В. Шарлемань працював спочатку в комісії по улаштуванню Київського зоопарку, потім, від утворення і до 1915 року, став його вченим секретарем.

Соціально-політична ситуація у 1917-1918 роках сприяла розвитку природоохоронних прагнень¹²⁹ та ініціатив, орієнтованих

¹²⁷ Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб. 1. — С. 78-84.

¹²⁸ Наказ Державної служби заповідної справи: «Про затвердження Положення про порядок оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ» №30 від 25.12.2003 р. // Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами природно-заповідного фонду: (інструктивно-методичні матеріали) / О Василюк, А. Драпалюк, Г. Парчук та інші. — Львів-Київ: МБО "Екологія-Право-Людина", 2015. — С. 60-66.

¹²⁹ Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів / Л. Чорна // Архіви України. — 2006. — №1-6. — С. 217-229.

на західні ідеї. Більшість авторів, продовжуючи тенденції, започатковані ще Комісією І. Бородіна до революції, наголошують на потребі створювати великі національні парки по аналогії із американськими та дрібні пам'ятки природи — по аналогії з німецькими.

Окремо варто зупинитись на книжці «Охороняйте рідну природу!». Фактично, книжка є однією з унікальних пропагандистських видань часів незалежності, що має винятково природоохоронний зміст. Художньо відсилаючись до національно-патріотичних почуттів українців, Шарлемань закликав всіх і кожного долучатись до охорони природи. Окремі частини книжки опубліковані протягом 1918 року у тижневику «Народня справа»: «Дбайте про багатства рідної природи!»¹³⁰, «Треба пам'ятати про охорону природи!»¹³¹.

Легко помітити, що Шарлемань відчував в собі сили очолювати природоохоронну діяльність. В примітках до статей він лишав свою адресу з проханням писати йому з будь-якими питаннями щодо охорони природи. Також, він закликав створювати в кожному повіті гуртки краєзнавства, що збирали би та пересилали в «центр» інформацію про природу свого регіону¹³². Окрім Шарлеманя у журналі публікували статті природоохоронного спрямування і інших авторів: В. Лучника¹³³, Є. Сисоєнка¹³⁴.

¹³⁰ Шарлеман М. Дбайте про багатства рідної природи! / М. Шарлеман // Народня справа. — 1918. — №16-17. — С. 26-30.

¹³¹ Шарлеман М. Треба пам'ятати про охорону природи! / М. Шарлеман // Народня справа. — 1918. — №22. — С. 15-17.

¹³² Шарлемань М. Гуртки краєзнавства, як один із шляхів розвитку культури / М. Шарлемань // Народня справа. — 1918. — №25. — С. 13-15.

¹³³ Лучник В. (перекл. з рос. І. Ш.) Про оберігання птиць / В. Лучник // Народня справа. — 1918, №18.

¹³⁴ Сисоєнка Є. Бережіть ліс! / Є. Сисоєнка // Народня справа. — 1918. — №15.

Частина оголошень публікувалась від імені Відділу охорони пам'яток природи Міністерства земельних справ УНР¹³⁵, що був створений за німецьким зразком після доповіді Шарлеманя на Першому Всеукраїнському Агрономічно-економічному з'їзді¹³⁶, у січні 1918 року¹³⁷: «Відділ охорони пам'яток природи при МЗС звертається до окремих людей і інституцій з проханням подрібно інформувати Відділ про частини цілинного степу, заповідного лісу і взагалі різні заповідники, про окремі місця, колекції і річі, уявляючі наукову природознавчу цінність». Відділ добився прийняття директиви про охорону всіх без винятку залишків степу, припинення вирубки Голосіївського лісу в Києві та початку створення музею пам'яток природи^{138 139}.

3 квітня в Міністерстві пройшла спеціальна нарада по природоохороні, утворена громадська комісія з охорони природи. Очолив її професор П. Тутковський, відомий геолог, заступником став лісовод Г. Висоцький, секретарем — орнітолог Л. Портенко. М. Шарлемань також входив до складу комісії^{140 141 142}. Під

¹³⁵ Шарлемань М. Хроніка. Про охорону пам'яток природи // Вісник Народного міністерства земельних справ. — 1918. — №2. — С.30.

¹³⁶ Труди I Всеукраїнського Агрономічно-Економічного З'їзду : 23-26 жовтня 1917 року у Києві. Т. I. Постанови З'їзду, ст. 22, пар 67.

¹³⁷ Шарлемань, М. Охорона природи. — К.: ДВОУ, 1921. — 50 с.

¹³⁸ Шарлемань М. Хроніка. Про охорону пам'яток природи // Вісник Народного міністерства земельних справ. — 1918. — №2. — С.30.

¹³⁹ Проблема вирубки дубів у Голосіївському лісу була об'єктом остійної уваги М.Ш. (Шарлемань М. Природа Києва та його околиць / М. Шарлемань, В. Базилович. — Київ : Нарис, 1928. — 43 с.).

¹⁴⁰ Борейко В. Е. Белые пятна истории природоохраны СССР. Россия. Украина / В. Е. Борейко: в 2-х т. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1996. — 303 с. — (История охраны природы. Вып 7).

¹⁴¹ Відродження. — 1918, 20 квітня. — №21. — С. 4. — Шп. 5.

¹⁴² Відродження. — 1918, 10 травня. — №69. — С. 2. — Шп. 3.

впливом Відділу охорони пам'яток природи, Лісовий департамент також частково переорієнтував діяльність на природоохоронну позицію, зокрема, заборонив будь-яке лісокористування до затвердження нового закону про ліси та надіслав циркуляр «Про надсилання відомостей про ліси» до всіх існуючих лісових дач з проханням надати відомості про ліси і лісокористування в їх віданні згідно доданих табличній формі¹⁴³. *«Лісовий Департамент оповіщає, що основи і органи управління лісами і використання лісів будуть остаточно установлені Лісовим Законом, а до того часу завданням лісових комітетів що до лісів повинно полягати, головним чином у захисті лісів від знищення, а також обороні налагодженого лісового господарства від всяких зашкоджень. Міністр земельних справ М. Ковалевський, директор лісового департаменту Б. Іваницький»*¹⁴⁴.

По весні 1918 року при Українському Науковому Товаристві (УНТ) була заснована Природнича Секція. По матеріалах, опублікованих в цьому році у «Вістях природничої секції УНТ» зрозуміло, що українські природолюбів у період 1917-1919 років передусім переймалися питаннями реабілітації України після війни та подій 1917 року, ініціюванням природоохоронного законодавства та переорієнтацією природничої науки на українську мову та наближення її до української культури. Саме тоді, на засіданнях з'їзду природників В. Вернадським було вперше озвучено ідею організувати Українську академію наук. Шарлемань також був учасником

¹⁴³ Циркуляри лісового департаменту. Про надсилання відомостей про ліси №1006, 10.04.1918 // Вістник народнього міністерства земельних справ. – №2, 1918. – С. 19.

¹⁴⁴ Циркуляри лісового департаменту. №860, 1.04.1918 Всім губеріяльним та повітовим земельним комітетам // Вістник народнього міністерства земельних справ. – №2, 1918, – С. 19.

комісії зі створення ВУАН (із дорадчим голосом)¹⁴⁵ ¹⁴⁶.

Найкраще тему наслідків війни для природи розкрив М. Шарлемань у статті «До оборони Природи»¹⁴⁷. Зі спогадів В. Вернадського, відомо, що М. Шарлемань надалі боявся війни як загрози дикій природі, казав, що коли буде війна — заповідник «Конча-Заспа» буде знищено¹⁴⁸. 1918 року, крім натуралістичних замальовок¹⁴⁹, Шарлемань опублікував цілий цикл заміток про проблеми природоохоронних територій, викликані війною: «Разрушення Пилявина», «Разрушення зоопарка», «Упадок Київського Зоологічного Сада». Тривожні замітки охоплюють не тільки природоохоронні території. Наприклад, Шарлемань звертає увагу на вирубку Пушкінського парку у Києві¹⁵⁰. Також він зафіксував знищення приватного зоопарку графа І. К. Потоцького «Пилявин» солдатами і селянами¹⁵¹, знищення тварин у Мошно-

¹⁴⁵ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — С. 714.

¹⁴⁶ Зі свого боку, В.І. Вернадський був активним природником. 1915 року спільно з М. Ш., він здійснив пішохідну екскурсію (понад 19 км) для пошуку нового місця розміщення Дніпровської біологічної станції (Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — С. 747).

¹⁴⁷ Шарлемань М. До оборони природи / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 13.

¹⁴⁸ Вернадский В. И. Дневники: 1926-1934 гг. / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 2001. — <http://www.ruscorpora.ru/>

¹⁴⁹ Шарлемань М. В природі / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 57.

¹⁵⁰ Шарлемань М. Руйнування / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 57-58.

¹⁵¹ Шарлемань М. Разрушения Пилявина / М. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 14.

Городищенському помісті на Черкащині¹⁵², констатував загибель тварин у київському зоо саду, на годування яких не вистачило коштів у Київського товариства любителів природи¹⁵³. На думку вченого, станом на 1918 рік в Україні знищено близько 65% початкового обсягу лісів¹⁵⁴.

Ініціативи М. Шарлеманя по інвентаризації потенційних для заповідання територій були активно підтримані іншими природничими товариствами України. Це добре простежується у протоколах Попередньої наради природників¹⁵⁵, що відбулася у Києві 6 серпня 1918 року за активного сприяння М. Шарлеманя¹⁵⁶. Попередньо готувався т. зв. З'їзд природників України. При підготовці з'їзду, Шарлемань дуже вболівав за максимальну явку учасників з усіх регіонів, доповідав на зборах оргкомітету заходу про можливості учасників з віддалених частин України дістатись Києва, що на той час було сильно ускладнено, адже рух залізничного транспорту ще не був відновлений всюди¹⁵⁷. По технічних питаннях участі у з'їзді звертались саме до

¹⁵² Шарлемань М. Разрушение зоопарка / М. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 14.

¹⁵³ Шарлемань М. Упадокъ Киевскаго зоологическаго сада / М. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 14.

¹⁵⁴ Шарлемань М. Охорона пам'яток природи на Україні: (рецензія) / М. Шарлемань, Г. Бригалин // Книгарь, літопис українського письменства. — 1919. — С. 1861-1862.

¹⁵⁵ Станом на 1918 рік поняття «природник» усталено використовувалось як синонім до російського «естествоиспытатель» (Протоколи засідань організаційного комітету І з'їзду природників України від 1.08.1918 // ІР ЦНБФ.Х. — №180. — Арк. 64).

¹⁵⁶ Протоколи і Постанови попередньої наради природників України від 3-6 серпня 1918 року. — Київ: Друкарня УНТ. — 1918. — 16 с.

¹⁵⁷ Протоколи засідань організаційного комітету І з'їзду природників України від 1.08.1918 // ІР ЦНБ Ф.Х. — №157-165.

Шарлеманя¹⁵⁸. У програмі з'їзду було заплановано 9 секцій, одна з яких — Охорона природи¹⁵⁹. В запрошенні учасників закликали звітувати про успіхи товариств та клубів, делегати з яких направлялись для участі у з'їзді¹⁶⁰. Натомість, прибути змогли далеко не всі делегати і замість запланованого з'їзду відбулась Попередня нарада природників. Власне з'їзду в майбутньому так і не провели. На превеликий жаль, серед оригіналів доповідей та протоколів з'їзду, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ, доповіді Миколи Шарлеманя та інших репресованих згодом природоохоронців відсутні.

Попри наявність на той час «приватних заповідників» («Асканія-Нова», «Пилявин») нарада була спрямована на те, щоб зробити охорону природи (фактично — заповідну справу) державною справою. У своїй доповіді «Охорона пам'яток природи на Полтавщині» В. Ніколаєв пропонував визнати державною власністю та оголосити національними парками низку природних територій Полтавщини¹⁶¹. Ідеї націоналізації природних територій були широко поширені серед «природників», бо й М. Шарлемань значно пізніше написав, що приватні заповідники, коли лишаться в руках їхніх власників, не

¹⁵⁸ Відродження. — 1918, 28 липня. — №98. — С. 3. — Шп. 1.

¹⁵⁹ Протоколи засідань організаційного комітету I з'їзду природників України від 1.08.1918 // ІР ЦНБ Ф.Х. — №180. — Арк. 64.

¹⁶⁰ Протоколи засідань організаційного комітету I з'їзду природників України від 1.08.1918 // ІР ЦНБ Ф.Х. — №180. — Арк. 63-65.

¹⁶¹ Губернський комітет по охороні пам'яток старовини, мистецтва та природи (м. Полтава) у 1918 р. поширював агітматеріали щодо охорони пам'яток всіх типів, здійснював анкетування з метою інвентаризації, організовував охорону на місцях, готував клопотання до Уряду щодо створення заповідників або національних парків (втім, останнього не відбулось). У статті «Нова організація по охороні природи» («Вісті природничої секції Українського наукового товариства», №3-4, 1918 р.) Шарлемань подає перелік ділянок Полтавщини до заповідання.

матимуть гарантованого майбутнього^{162 163}.

О. Яната у доповіді «Забутки природи Таврії й Криму і про діяльність Комісії по охороні природи і старовини Кримського товариства Природознавців і любителів природи» пропонував передати під охорону ділянки, що репрезентують всі типи екосистем півдня України (полиновий, ковилово-луковий, луково-кущовий степ, поди та гранітні могили Бердянського повіту), навів переліки перспективних до охорони територій Криму, наголошував на необхідності створення в Криму національного парку. П. Тутковський у доповіді «Геологічні забутки природи України» зазначив, що заслуговують на охорону «забутки» («пам'ятки» — авт.) неорганічної природи і подав первинний перелік особливо цінних геологічних утворень та їх типів для Полісся, Надніпрянщини та Поділля. Протокол подав рішення Народи: *«Вишукування і зазначення таких забутків неорганічної природи пропонувати всім дослідникам і природникам України, геологічному комітетові та ин. інст.»*¹⁶⁴.

Важливе значення у майбутньому відіграла доповідь ботаніка К. Залеського «Сучасне становище Асканії-Нова».

Втім, тогочасний гетьманський уряд, пов'язаний із великими землевласниками не сприйняв ідей природників. Створювати народні парки ніхто не став. Хоча, поряд з цим, в час гетьманату було припинено роздачу землі, обіцяну населенню революційними

¹⁶² Шарлемань Н. Охрана природы в Советской Украине // ИР НБУ. — Ф. 49. — №61. — Арк. 10.

¹⁶³ Також, 1940 року Шарлемань писав: «Правда, деякі власники земель виділяли клаптки своїх просторих маєтків під «заповідники», але доля цих заповідників залежала від примхи їх власників» (Шарлемань М. Охорона природи в УРСР / Научная статья «Краткая история исследований фауны наземных позвоночных УССР», 1940, автор Н. В. Шарлемань // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 2. — №48).

¹⁶⁴ Протокол Народи Природників України від 3-6 серпня 1918 року // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т.1. — Ч.1.

організаціями в перші місяці незалежності.

Микола Шарлемань мав чотири доповіді на Попередній нараді природників: про поширення бобра, нарис дослідження фауни Київщини та представлення Київського товариства любителів природи та Київського орнітологічного товариства імені К. Ф. Кесслера¹⁶⁵.

За ініціативи В. Талієва та М. Шарлеманя, учасники Попередньої Народи прийняли такі постанови:

1. Охорона природи є невідкладна справа, яка має національне і народньо-господарське значіння.

2. Завдання охорони природи повинно прийняти на увагу при розв'язанні земельної справи.

3. При виробленні законів про лісництво, ловецтво і рибальство повинно, прийняти на увагу інтереси наукової охорони природи.

4. Для можливого переведення в життя охорони природи потрібне негайне виготовлення загального закону про охорону забутків природи і утворення національних парків (заповідних дільниць).

5. Щоб здійснити в життя ідею охорони природи і щоб об'єднати діяльність та пропаганду ідей охорони природи, треба встановити центральні та місцеві органи уряду — інспекторів, обраних з осіб, відомих своєю діяльністю в справі охорони природи.

6. Як на утримання органів уряду, так і на пропаганду ідей охорони природи і переведення їх в життя уряд повинен асигнувати відповідні кошти.

7. Ознайомлення з ідеями охорони природи повинно бути заведено в програми нижчих та середніх шкіл, а також в програми учительських курсів, семінарій та інститутів,

¹⁶⁵ Список докладів запропонованих 1-му з'їзду природників України до 22 липня 1918 р // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1165. — Арк. 1-2.

8. Розроблення законопроекту доручити Київському Краєвому Комітетові по охороні природи¹⁶⁶.

Важливо зазначити, що послідовність ідей, які пропагували М. Шарлемань та В. Талієв повністю наслідувала випробувану в Німеччині Г. Конвенцом модель побудови природоохоронної системи: законодавче закріплення процедури створення природоохоронних територій та взяття їх під охорону держави; інвентаризація територій, що мають бути оголошені пам'ятками природи; поширення анкет для збору інформації про пам'ятки; природоохоронний орган (структура Комісії з охорони природи Народного Комісаріату Земельних Справ, а також – майбутнього Українського комітету охорони пам'яток природи, з його крайовими інспектурами та округовими комісіями). Шарлемань, як завідуючий Секцією охорони природи Наркомзему, зазначає, що її завдання дуже подібні до Організації по охороні пам'яток природи в Німеччині або «Відділу Національних парків» і «Бюро біологічних досліджень» Сполучених Штатів: 1. вироблення проекту декрету про встановлення заповідників для охорони дичини; 2. підготовка проекту наказу про заборону весняного полювання та пліщування риби.

За сприянням Секції був оголошений заповідник Асканія-Нова (після чого Секція на чолі з М. Шарлеманем здійснювала наукове кураторство заповідником)¹⁶⁷, була розгорнута робота по реєстрації пам'яток природи¹⁶⁸. 1921 року Шарлемань підготував видання Наркомзему УСРР «Перший Державний Степовий Заповідник України Асканія Нова», в якому описав історію

¹⁶⁶ Шарлемань, М. Охорона природи. – К.: ДВОУ, 1921 – 50 с.

¹⁶⁷ Протоколи зоологічної секції Українського наукового товариства у Києві, 1921 р. // ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп.2. – №2, арк. 1-29; №3, арк. 1-19.

¹⁶⁸ Секція охорони природи при Науковому Комітеті Земельних Справ // Вісті Природничої Секції УНТ. – 1918/1919. – №3/4. – С. 56.

створення заповідника, його стан на 1921 рік та включав повний текст всіх дотичних до заповідника нормативних актів¹⁶⁹. Видання містило також запрошення до роботи на науково-степовій станції новоствореного заповідника. Таким чином, Микола Шарлемань став автором першої книжки про українські заповідники. Секція анонсувала цикл подібних видань, які очевидно, не відбулись. Всі інші видання, присвячені окремим природоохоронним територіям в Україні, що виходили в міжвоєнний період, є перевиданнями книжки М. Шарлеманя про заповідник «Конча-Заспа» 1928 та 1932 року^{170 171}.

Наступного року в доповідній записці до Академії наук проф. О. Яната повідомляв про роботу, виконану секцією 1918 року: інвентаризація пам'яток природи за літературними даними; складання списків та картотек для публікації; виявлення пам'яток природи в околицях Києва; обстеження зоосаду «Пилявин» та «Асканії-Нова», робота з розроблення закону про охорону природи, проектів законів про організацію заповідників, про охорону дичини, про заборону весняного полювання та глушення риби; пропаганда ідеї охорони природи, видання брошур, плакатів¹⁷².

У виданнях УНР почали з'являтися концептуальні статті Шарлеманя «Дбайте про багатства рідної природи» (1918), «Треба пам'ятати про охорону природи» (1918), «До оборони природи» (1919) та інші. Не можна не відмітити, з якою

¹⁶⁹ Шарлемань М. Перший державний Степовий Заповідник «Асканія Нова» / М. Шарлемань. — Київ, 1921. — 8 с.

¹⁷⁰ Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» / М. Шарлемань. — Київ, 1929. — 16 с.

¹⁷¹ Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа». — Харків: ДВОУ, 1932. — 30 с.

¹⁷² Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів / Л. Чорна // Архіви України. — 2006. — №1-6. — С. 217-229.

відкритістю німець Шарлемань писав про Україну, звертаючись патріотичних почуттів українців, не будучи при цьому українцем. Роки незалежності — єдиний період післяжовтневої історії, коли ще вдавалося публікувати природоохоронні роботи практично без цензури. У книзі, яка в майбутньому принесе авторові чимало проблем та принижень, він писав: *«Головною перешкодою для природоохоронних інституцій України в справі утворення заповідників, заказників, національних парків є неосвіченість населення в напрямку ідей охорони природи, взагалі відсутність у народних масах «обережного» відношення до Дарів природи. А велику допомогу в цій справі можуть дати ті інтелегентні люди, що близько «торкаються до народу»: народні вчителі, позашкільні інструктори, агрономи, лісоводи. Це місцеві культурні сили, котрі можуть побороти в селянства байдуже або зовсім погане ставлення до справи природоохорони»*¹⁷³. Учений вважав, що цю допомогу місцеві сили могли б дати влаштуванням відповідних читань з поясненнями державного та національного значення охорони пам'яток природи, загальних читань про необхідність бережливого відношення до дарів природи, заснуванням при «Просвітах» окремих природоохоронних гуртків, дитячих спілок тощо. Треба було пояснити селянам, що охорона природи означає не відмову від користування природними багатствами, а помірковане і зважене їх використання.

М. В. Шарлемань зазначав: *«Україна має в своїх межах багато місцевостей, у яких повинні бути утворені національні парки або окремі зразки природи, що охороняються»*. Серед таких на одному з перших місць учений ставив куточки ще незаораних степів, бо в Західній Європі таких степів уже не було. М. В. Шарлемань висвітлив ще один аспект даної проблеми: *«Степи мусять мати для нас велику вартість ще і в*

¹⁷³ Там само.

національно-історичному відношенні, позаяк вони являють собою останні живі пам'ятки тої природи, серед котрої складалося вільне козацьке життя»¹⁷⁴.

«Зараз ще неможливо сказати, коли у нас будуть улаштовані «національні парки», і як би не сталося, що «доки сонце зійде — роса очі виїсть». Через те кожна приватна освічена людина повинна взяти участь в охороні рідної природи. Де тільки можливо, треба пояснювати про значення багатств природи, про необхідність обережного відношення до її дарів. Велику подяку заслужать ті, що допоможуть в охороні названих вище місцевостей. Тим, що прийматимуть участь у праці по пропаганді та проведенню в життя ідей охорони природи, треба пам'ятати, що ця праця має велике державне, національне, наукове, сільськогосподарське, педагогічне та естетичне значення. Треба поспішати, час біжить, природа даремно марнується, а ми ще маємо, по виразу академіка Бородіна, такі природні скарби, котрі можливо порівняти з малюнками Рафаеля: зруйнувати їх не важко, а відроджувати нема можливості...»¹⁷⁵.

Вже наступного, 1919 року, Шарлемань планував видати в «Трудах» Сільськогосподарського вченого комітету України¹⁷⁶ серйозну працю про охорону природи в світі, що мала розпочати цілий цикл науково-популярних природоохоронних книжок за його авторством. Книжка «Охорона природи» вийшла друком лише за два роки (у зв'язку із тимчасовим припиненням діяльності

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Сільськогосподарський вчений комітет України, існував з 1918 по 1927 роки при Міністерстві земельних справ. (Джерело: Професор Яната Олександр Алоїзович (1888-1927 р.): Збірник документів і матеріалів / Уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко; наук. ред. В. А. Вергунов. — К.: Аграрна наука, 2003. — 224 с.

Сільськогосподарського наукового комітету, на час денкинської влади у Києві)¹⁷⁷. Вона також починається тривожними думками про наслідки громадянської війни для природи: *«Війна та революція завдали природі нашої країни глибоких ран. Порубано більше половини загальної площі лісів, розорано останні куточки степів, постріляно багато цікавих і рідких звірів та птахів, знищено та й ще нищиться багато риби в річках»*¹⁷⁸. На 50 сторінках (найбільше за обсягом природоохоронне видання початку 20 століття) міститься детальний опис втрат природи в світі за осяжний історичний період, а також опис природоохоронних ініціатив США, Західної Європи та Африки.

У книжці Шарлемань критично висловлюється щодо режиму Йєлоустоунського національного парку: *«На мій погляд, таке втручання в природу, як акліматизація риб, винищення хижаків ледве чи погоджується з науковою ідеєю заповідного парку»*¹⁷⁹. Решта анонсованих видань, очевидно не були підготовлені. Щодо ж України, то у виданні викладені всі наявні відомості про охорону природи у дореволюційний період, подаються відомості про природоохоронні організації і установи та історію їх появи, основні події останніх років в галузі охорони природи. Загалом, автор закликав до масштабного розгортання природоохоронної діяльності, орієнтованої на західні стандарти: *«Якими шляхами піде далі історія охорони природи на Україні, тепер, звичайно, сказати не можна, бо досі організація цієї справи в нас перебуває в зародковому стані. Поки що нашим завданням є, крім дрібних виступів на захист окремих пам'ятників природи, — широка пропаганда і популяризація*

¹⁷⁷ Яната О. Рецензія. Шарлемань М. Охорона природи / О. Яната // Український ботанічний журнал. — 1921. — №1-2. — С. 55.

¹⁷⁸ Шарлемань М. Охорона природи. — К.: Державне видавництво, 1921. — С. 2.

¹⁷⁹ Там само, С. 13.

ідей охорони природи серед широких народніх мас», «ми будемо йти до того, щоб усім стало ясно, що справа охорони природи в інтересах науки і практичного життя не повинна бути забутою»¹⁸⁰.

Книжка отримала теплі відгуки від колег. У своїй рецензії О. Яната зазначив: *«Треба побажати, щоб ця цінна і своєчасно видана книжка авторитетного в справах охорони природи автора, що стоїть і на чолі цієї справи на Україні, як голова Секції охорони природи С.-Г. наукового комітету України, як найскоріше і як найширше розійшлася на Україні і спричинилася до розвитку в нас ідей охорони природи»¹⁸¹.*

1920 року Літературною комісією УНТ було рекомендовано до друку книгу М. Шарлеманя «Охорона природи за кордоном та на Україні», віднайти яку нам не вдалось¹⁸². Вірогідно йшлося про друге видання описаної вище праці.

У Харкові під редакцією М. Шарлеманя вийшла книжка Г. Бризгаліна та Б. Захарова «Что такое национальные парки и для чего они учреждаются?», в якій автори описують історію створення перших національних парків та подають огляд існуючих нацпарків США, Канади, Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії, Африки та Західної Європи. Авторі наголошували на раціональному західному підході до створення нацпарків, як науково-природоохоронних установ, що зберігають еталони зникаючих екосистем. Прикладом таких Бризгалін та Захаров називали українські цілинні степи: *«Съ распашкой ихъ навсегда останутся безъ отвѣта многие научные вопросы»*. Авторі вже

¹⁸⁰ Там само, С.43.

¹⁸¹ Яната О. Рецензія. Шарлемань М. Охорона природи / О. Яната // Український ботанічний журнал. — 1921. — №1-2. — С. 55.

¹⁸² Сообщение о деятельности Литературной комиссии природоведческой секции Украинского научного общества за январь-апрель 1920 г. // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 1. — №8. — Арк. 3.

1919 року висловили пропозицію підходу, нині названого еколого-географічним, зазначаючи, що «съ точки зрѣнія интересов науки, гибель участковъ природы, на основаніи которыхъ можно было-бъ возстановить ея прошлое, должна быть задерживаема вездѣ, где это не наталкивается на неприодолимыя препятствія со стороны требованій практической жизни... Необходимо имѣть въ виду, что природа каждой мѣстности представляетъ свои особенности, поэтому желательнымъ является созданіе цѣлой сѣти національныхъ парков и заповѣдниковъ»¹⁸³. Вони наголосили, що збереження ділянок незайманої природи має пряме відношення до народного господарства. Так, для раціонального лісівництва необхідно мати можливість вивчення ділянок первісних лісів, а для орного землеробства — мати ділянки дикої цілини.

Посилаючись на американський досвід, автори видання припускають, що мережа нацпарків має стати ілюстрацією для вивчення природничої історії та для виховання патріотичних почуттів. Національні парки мають оберігати пам'ятники національної історії, «роблячи останню більш живою, яскравою, відчутною».

В книжці детально описано, яким чином працюють національні парки у США, від процесу створення до нюансів охорони та екскурсійної діяльності, а також надається увага першим потугам створення заповідних територій в Росії та на Україні (аналогічно, автори називають перші заповідники Росії «спробами створення національних парків»). Серед іншого, запропоновано з числа приватних та монастирських земель створити мережу менших за площею, ніж нацпарки, заповідників. Для державних конезаводів та дослідних сільськогосподарських станцій автори рекомендують створювати «заповідні степові

¹⁸³ Брызгалин Г. А., Захаров С. С. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? — Харьков, 1919. — 95 с.

ділянки», як аналог тодішніх мисливських заказників. Серед національних парків, перспективних для створення в Україні, автори назвали нинішні НПП «Святі гори», «Гомільшанські ліси», крейдяні степи Старобільського повіту, околиці Охтирського монастиря, та степова цілина Капниста в Лебединському повіті (нині — заповідник Михайлівська цілина).

1919 року в Україні офіційно утворили «народний заповідний парк»¹⁸⁴ «Асканія-Нова»¹⁸⁵. Цікаво відмітити, що створення природооронної території саме з такою назвою, мало відношення до постаті Шарлеманя, адже ще 1914 року у своїх перших природоохоронних публікаціях він використовував термін «народний заповідний парк» по відношенню до американських національних парків¹⁸⁶.

Такий своєрідний переклад терміну «National Park» є цілком природним для того часу, оскільки більшість понять, яким в сучасній Україні додають прикметник «національний», в часи УНР вживались саме із прикметником «народний». Відомо, що Микола Шарлемань був залучений до розробки декрету 1919 року, як керівник секції охорони природи Сільськогосподарського

¹⁸⁴ Шарлемань М. «Асканія Нова» — перший народний заповідний парк / М. Шарлемань // Вісти природничої секції Українського наукового товариства. — 1919. — Т. 1. — Ч. 3/4. — С. 122.

¹⁸⁵ 1 квітня 1919 року Асканія Нова відбулася як «народний заповідний парк», тобто це сталося задовго до встановлення радянської влади та появи ленінського декрету 1921 року, який вперше встановив законодавчу норму, що дозволила надалі створювати заповідники. Тобто Асканія Нова заповідана за відсутності відповідного законодавства. При цьому, в 1919 році до складу Народного заповідного парку входять маєтки Фальц-Фейнів Асканія-Нова та Єлизаветфельд (Нині — с. Відродження Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). У 1921 році, під час «повторного» оголошення Асканії Нова заповідником, Єлизаветфельд вже не входить до її складу. Сьогодні ця ділянка повністю розорана.

¹⁸⁶ Шарлемань Н. Охрана природы / Н. Шарлемань // Киевская мысль. — 1914, 7 марта. — №66.

наукового комітету¹⁸⁷. Та і сам М. Ш. зізнавався у 1932 році, що «в 1919 році я був ініціатором оголошення Асканії-Нова держзаповідником.... З цього почалась історія охорони природи на Україні»¹⁸⁸ (хоча в час переслідувань Шарлемань вже називає Асканію заповідником).

Надалі формулювання «народний заповідний парк» знаходимо лише у І. Підоплічка¹⁸⁹, якого Шарлемань назвав у спогадах своїм найкращим учнем¹⁹⁰ (разом з Є. Решетник), хоча подробиць щодо спілкування вчених знаходимо вкрай мало. Фонд Підоплічка у Інституті архівознавства НБУ не має жодної згадки про М. Шарлеманя¹⁹¹. Ще 1917 року Шарлемань отримав лист від юнака з Черкащини, враженого замітками М. Ш. в газеті «Кіевская мысль». За рекомендацією Шарлеманя, Підоплічко переїхав до Києва, здобув освіту¹⁹², став академіком і очолив

¹⁸⁷ Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1995. — (История охраны природы. Вып. 2). — С. 33-34.

¹⁸⁸ Додаток до протоколу №3 засідання фракції Всеукраїнської Академії Наук 19/20 IV. 1932 р. п. 1. Виступ професора Шарлеманя / Протоколи, виписки из протоколов засіданій Секретариата ЦК КПУ (б), партійної організації и фракції, докладне записки Всеукраїнської академії наук (ВУАН), Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, Українського інституту рослинництва и Інституту літератури им.Т. Г. Шевченко о работе академій и інститутів // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20, спр. 5295. — Арк. 21-22.

¹⁸⁹ Підоплічко І. Г. Заповідники Української РСР / І. Г. Підоплічко, А. П. Федоренко // Охороняйте рідну природу. — 1967. — Збірник №5. — С. 3-11.

¹⁹⁰ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4/2. — Арк. 6. Рукой Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись.

¹⁹¹ ІА НБУ. — Ф. 139.

¹⁹² Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Составитель, авт. предисловие и комментарии Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — С. 766.

Інститут зоології, а згодом — і Комітет охорони природи УРСР.

Втім, в такому статусі Асканія-Нова проіснувала не довго. Вже 8 лютого 1921 року новим державним рішенням Асканію Нова перейменовали в Державний степовий заповідник¹⁹³, після чого надалі дана територія фігурувала як «заповідник». На той час ніхто не надав цьому нюансу особливої ваги. Навіть О. Яната у статтях про Асканію, опублікованих в 1922 році в журналі «Наука на Україні» синонімізував «народний парк» і «заповідник», більше захоплюючись симпатичним біологу-степовику словом «степовий» у назві перейменованої Асканії-Нова¹⁹⁴. Додатковою вказівкою на сприйняття Асканії-Нова, як аналога американських нацпарків, є вживаний ботаніком М. Котовим термін «національний пам'ятник природи» — калька з американського «national monument»¹⁹⁵. В майбутньому, коли національні парки і заповідники стали принципово відмінними за охоронним режимом категоріями природно-заповідного фонду, гра слів 1921 року почала відігравати вирішальне значення у долі цієї території.

Для праць М. Шарлеманя характерний сміливий пошук правильних форм заповідання. Так, для охорони колонії бобрів в Ушомирському лісництві він пропонував створити «національний лісовий парк»¹⁹⁶, «великий бобровий заповідник»¹⁹⁷, «бобровий

¹⁹³ Степной заповедник Чапли — Аскания-Нова. Сборник статей / Под ред. М. Н. Колодыко, Б. К. Фортунатова. — М.-Л., 1928. — С. 5.

¹⁹⁴ Яната О. Асканія-Нова: Перший степовий заповідник України / О. Яната // Наука на Україні. — 1922. — №2. — С. 124-127.

¹⁹⁵ Котов М. 1-я сессия Асканийского Комитета / М. Котов // Наука на Украине. — 1922. — №4. — С. 370.

¹⁹⁶ Шарлемань Н. Новые данные о бобрах / Н. Шарлемань // Украинский охотник и рыбовод. — 1923. — №5. — С. 18-20.

¹⁹⁷ Шарлемань М. Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні та про заходи його охорони / М. Шарлемань // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб. 1. — С. 17-34.

резерват»¹⁹⁸ і навіть «бобровий резервуар»¹⁹⁹ (1958) тощо. У книзі «Охорона природи» як літературні синоніми використані терміни «пам'ятка природи», «пам'ятник природи», «заповідник природи», «національний парк», «заповідник», «резерват-заказник», «резерват»²⁰⁰. В інших статтях автора теж знаходимо тогочасні синоніми поняття «природоохоронна територія»: «забуток природи», «незайманик»²⁰¹, «зразки природи»²⁰².

В Україні Шарлемань вважався ключовим знавцем світової охорони природи, хоча Г. Бризгалін, який тоді вже був у еміграції в Парижі, мав більше публікацій на цю тему²⁰³. М. Грушевський запросив М. Ш. читати доповідь про національні парки США на засіданні Всеукраїнської академії наук (ВУАН)²⁰⁴ ²⁰⁵, після її

¹⁹⁸ Шарлемань Н. Современное состояние поголовья речных бобров на Украине / Н. Шарлемань // Труды Воронежского государственного заповедника. — 1960. — Вып. 1. — С. 41-44.

¹⁹⁹ Шарлемань Николай Васильевич, «Современное состояние поголовья речных бобров на Украине» (статья), 27 февраля 1958 г. Машинопись с авторской правкой // ИР НБУ. — Ф. 49. — №93. — С. 17.

²⁰⁰ Шарлемань, М. Охорона природи. — К.: ДВОУ, 1921 — 50 с.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Шарлемань М. Охороняйте рідну природу! — Харків, 1918. — С. 20.

²⁰³ Брызгалин Григорий Александрович // Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. — Изд. 2-е, доп. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. — С. 55-56. (История охраны природы. Вып. 25).

²⁰⁴ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — С. 739.

²⁰⁵ Цікаво, що серед доповідей співробітників ВУАН, перелік яких опублікований в складі історії НАН України, така доповідь не числиться. Втім, числяться доповіді М. Шарлеманя «Конгнес охорони природи в Люксембурзі (1926)», «Стан охорони та вивчення природи на Україні» та «Охорона природи» (1927) (Перелік доповідей співробітників установ ВУАН 1924-1928 // Історія Національної академії наук України 1924-1928 : документи і матеріали. — Київ: НБУВ, 1998. — С. 727.)

утворення і розгортання масштабної роботи Українського комітету охорони пам'яток природи. Надалі Грушевський підтримував зв'язок із Миколою Шарлеманем і навіть відвідував Шарлеманя у заповіднику «Конча-Заспа» у середині 1920-х²⁰⁶.

У березні 1922 року О. Яната організував у Харкові нараду ботаніків, серед центральних питань якої — доля Асканії-Нова²⁰⁷. Цієї ж весни Наркомат землеробства УРСР затвердив положення, за яким загальне наукове керівництво заповідником покладається на колективний орган — «Асканійський комітет». До нього увійшли вчені та фахівці Академії наук, Наркомпросів Росії та України, товариств природознавців, Наркомзему УРСР і група кримських біологів²⁰⁸. Наприкінці червня 1922 року в Асканії відбулася перша сесія, у якій брали активну участь професори О. Браунер, І. Пачоський, О. Яната, О. Федоровський, Г. Висоцький, М. Клепінін, а також С. Снігурівський та М. Шарлемань. Учасники наради клопотали перед урядом УРСР про визнання заслуг фундатора Асканії Нова — Ф. Фальц-Фейна.

У червні 1922 року Яната разом з Шарлеманем провели перше засідання Асканійського комітету. Серед 24 доповідей, три належать М. Шарлеманю: «Асканія-Нова в літературі», «Організація Інспекторіату по охороні природи Асканійського району», «Програма роботи Зоологічного відділу Асканійського науково-степової станції». Засідання виявилось дуже амбітним. На той час заповідникові «Чаплі» (Асканія-Нова) також підпорядковувались Приморські заповідники (острови Джарилгач,

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Котов М. Совещание ботаников по участию в районировании Украины и в работах Аскании Нова / М. Котов // Наука на Украине. — 1922. — №2. — С.150.

²⁰⁸ Савченко Я., Котов М. О Предстоящем созыве 1-ой сессии Асканийского Комитета / Я. Савченко, М. О Котов // Наука на Украине. — 1922. — №3. — С. 252.

Тендра, Чурюк). Учасники Комітету запропонували розширити територію заповідника на Солонозерну дачу а також додати до нього ділянку у гірському Криму (маєток князя Юсупова біля Коккозу)²⁰⁹.

Пізніше, 12 листопада 1925 року, Комісія Сільськогосподарського наукового комітету в справах Державного заповідника ім. Раковського (тодішня назва Асканії-Нова), обрала М. Шарлеманя до підкомісії з розроблення перспективної програми науково-дослідної роботи заповідника²¹⁰.

²⁰⁹ Котов М. 1-я сесія Асканійського Комітета / М. Котов // Наука на Україні. — 1922. — №4. — С. 370.

²¹⁰ Постанови Комісії Сільськогосподарського наукового комітету в справах Державного заповідника ім. Раковського // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 1. — №20. — Арк. 4.

II

Особливу увагу Шарлемань приділяв долі бобра. У «Бюлетенях» Харківського товариства охорони природи ще в 1914 році опублікована оглядова стаття М. Шарлеманя «Бобр», в якій він змалював поширення бобрів у світі, в європейській частині Росії та дуже детально – на Київщині. Він закликав товариства натуралістів захищати бобра в місцях його мешкання. Стаття закінчується відкритою думкою: «*А сколько ещё такихъ «памятников природы» ждет нашего заступничества...*»²¹¹. Враховуючи наведене по тексту нижче, стаття є першою публікацією М. В. Шарлеманя, дотичною до заповідної справи. Також, 1914 року, Шарлемань, стає учасником експедиції на Волинь, де вивчає поширення бобрів²¹². У 1918 році він опублікував перелік місць у всій Європейській Росії, де протягом останніх 15 років зустрічались бобри²¹³, що узагальнює зміст кількох попередніх публікацій, в яких еkleктично вказувались нові і нові місця виявлення бобра та озвучив результати своїх вишукувань на з'їзді природників у Києві.

²¹¹ Шарлемань Н. В. Бобр // Бюлетени Харьковского общества любителей природы. – 1914. – №2 – С. 23-32.

²¹² Шарлемань Э. Восемь дней на Волинском Полѣсьѣ // Любитель природы, 1914. – №.4. – С. 332-339; Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №.4 / 2. – Арк.103.

²¹³ Шарлемань Н. В. Перечень мѣст Европейской Россіи, гдѣ въ послѣдніи годы были найдены бобры / Н. В. Шарлемань // Бюлетени Харьковского общества любителей природы. – 1918. – №1. – С. 9-11.

4 жовтня 1918 року Лісокультурний відділ Лісового департаменту Українського комісаріату земельних справ звернувся до Управління хліборобства та державного майна з проханням зібрати дані про місцезнаходження бобра для того, щоб узяти ці місця під охорону держави²¹⁴. Безпосередньо до лісових господарств України направлялась анкета, що складалася з восьми пунктів. При виявленні поселень бобра було можливе навіть вилучення приватних земель з державною компенсацією, щоб узяти ці території під охорону і створити боброві заповідники, про що свідчать такі пункти: «6. У випадку, коли на сусідніх приватних землях маютья логовища бобрів, треба зазначити, чи не можна буде перевести клапти землі на власність держави шляхом обміну, або яким іншим засобом? 7. Чи не було заборонено полювання? 8. Які вживаються заходи на місці до охорони бобрів?»²¹⁵. У березні 1919 року було підбито підсумки анкетування, яке виявило лише 4 популяції бобрів²¹⁶.

Шарлемань продовжував розсилати анкети про поширення бобра до 30-х років. В тому числі анкета друкується на відривному аркуші у журналі «Український мисливець та рибалка»²¹⁷.

Центральною працею М. Шарлеманя по охороні бобрів є стаття «Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні та про заходи його охорони», опублікована 1927 року. Стаття

²¹⁴ Тут не можна не згадати особливу увагу, що приділяв М. Шарлемань охороні бобра, якому він присвятив більше публікацій, ніж будь-якому іншому виду тварин.

²¹⁵ Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів / Л. Чорна // Архіви України. — 2006. — №1-6. — С. 217-229.

²¹⁶ Шарлемань М. Бобер (*Castor fiber* L.) минулого і нашого часу / М. Шарлемань // Зоологічний журнал України. — 1921. — Ч. 1. — С. 5-16.

²¹⁷ Шарлемань Н. Новые данные о бобрах / Н. Шарлемань // Украинский охотник и рыболов. — 1923. — №5. — С. 18-20.

містить описи близько 50 поселень бобра на території України. Шарлемань вважав малоефективними наявні методи охорони бобра. «Тепер суддя за вбитого бобра присуджує штраф 3-5 карб.(...), тоді коли вартість бобра не нижче 50 карб., а частенько досягає 70 карб.» — писав він²¹⁸. Готуючи статтю, вчений провів змістовну експедицію в Малинську округу Житомирщини²¹⁹. По причині низької ефективності мисливського законодавства, М. Шарлемань пропонував «негайно заснувати по всіх місцях, де тепер ще водяться бобри, не зважаючи на їхню кількість, боброві заказники, з терміном заборони полювання років на 10. Заказники по змозі звільнити від будь-якого господарського використання». Посилаючись на наявні в РСФСР та Білорусі боброві заповідники, він пропонував створити в Україні «великий бобровий заповідник», площею 14 000 десятин (15285 га), що має розміститись в Ушомирському лісництві. Стаття завершується описом запропонованого заповідника: його фауністичними, флористичними і геологічними особливостями, фактично — готовим обґрунтуванням для створення природно-заповідного об'єкту. Через 45 років після початку своєї роботи по вивченню бобрів, у 1960 році Шарлемань ще раз пропонував створити на Поліссі «бобровий резерват» та пропонував заселити в нього бобрів з Білорусі або Воронежської області²²⁰.

Діяльність по вивченню поширення бобра спонукала

²¹⁸ Шарлемань М. Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні та про заходи його охорони / М. Шарлемань // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб. 1. — С. 17-34.

²¹⁹ Звіт про діяльність науково-дослідної кафедри зоології в Києві за 1925-1926 роки // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. — 1927. — №2-4. — С. 113.

²²⁰ Шарлемань Н. Современное состояние поголовья речных бобров на Украине / Н. Шарлемань // Труды Воронежского государственного заповедника. — 1960. — Вып. 1. — С. 41-44.

М. Шарлеманя до активної діяльності по створенню заповідних територій на Житомирському Поліссі. Про цю сторону діяльності М. Шарлеманя дещо відомо з праць Л. Чорної. Так, у листопаді 1926 року на засіданні II Відділу ВУАН В. Шарлемань оприлюднив телеграму з м. Коростень, у якій повідомляли про вирубування лісу в Корабельній дачі, де знаходилися дуби віком 400-500 років. В зверненні він подав короткий опис місцевості і просив ужити заходів для порятунку унікального лісу. ВУАН звернулася до Всеукраїнського управління лісами (ВУПЛ) та Коростенського лісового управління з проханням зберегти Корабельну дачу як пам'ятку. Завдяки цьому в лютому 1927 року ВУПЛ оголосило особливо цінну частину Корабельної дачі заповідною.

У березні 1927 року М. В. Шарлемань на засіданні Фізико-математичного відділу ВУАН запропонував порушити клопотання про надання заповідного статусу двом лісовим масивам на Житомирщині: Старому лісу коло Тригирського монастиря та Корабельному Гаю (поблизу Новоград-Волинського шосе). Його пропозицію підтримали учасники зібрання²²¹.

В 1920-х роках тут, на р. Уші, між Коростенем та Ушомиром, Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок заснувала тимчасовий Коростенський бобровий заказник²²², який Шарлемань називав першим в списках взірцевих заказників України. 1932 року тут було оголошено заповідник місцевого значення²²³, дата скасування якого невідома. Шарлемань добивався створення саме заповідника, а не заказника, який на той

²²¹ Чорна Л. Історичні аспекти охорони природи на Житомирщині (1920 рр.) / Л. Чорна // Волинські історичні записки. — 2009. — Т. 3. — С. 91-95.

²²² Шарлемань М. Охорона природи на Україні / М. Шарлемань // Пролетарська правда. — 1927, 17 листопада. — №262.

²²³ Матеріали про будівництво і охорону заповідників, пам'яток старовини та культури. 1936-1938 рр. // ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр.72. — Арк. 123.

час був явищем тимчасовим, про що буде сказано окремо. «Бобрових заповідників або бобрів у комплексних заповідниках ми не маємо. Більшість заказників майже не охороняється»²²⁴ — писав Шарлемань 1933 року. У цей час він пропонує створення цілої мережі бобрових заповідників — на р. Уборті, р. Тетереві нижче Радки, р. Брагинці, в ур. Крива Річка біля с. Неданчичі.

Лише через 55 років, Рішенням Житомирського облвиконкому від 21.01.1982 року №28 в Ушомирському лісництві було утворено 5 об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 627,9 га (заказники «Чорний мох», «Щабель», «Волосне», «Сукачове» та «Барвенкове»).

Також, 1928 року Шарлемань пропонував з тимчасового на той час заказника «Граборіг» (Чернігівська область) зробити заповідник для охорони бобра, розширивши заказник на прилеглі території радіусом в кілометр. Він також пропонував і низку біотехнічних заходів, що їх слід запровадити у майбутньому заповіднику: обмежити проникнення худоби огорожею, заборонити різати верболіз та драти лико²²⁵.

1950 року, підхід, подібний до того, який вчений використовував при окресленні задач по охороні бобра, він вживав і по відношенню до лебедя-шипуна. Зокрема, у статті «О гнездованні лебедя-шипуна на Україні», Шарлемань описував відомі йому місця гніздування виду та пропонував всі їх оголосити «заповідниками місцевого значення»²²⁶.

²²⁴ Шарлемань М. Про бобра у зв'язку з перспективами розвитку бобрового господарства / М. Шарлемань // Журн. біо-зоол. циклу ВУАН. — 1933. — №2(6). — С. 109-116.

²²⁵ Шарлемань М. Звіт про обстеження колонії бобрів в с. Неданчичі Любецького району Чернігівської області / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. — 1928. — №10. — С. 35-52.

²²⁶ Шарлемань Н. О гнездованні лебедя-шипуна на Україні / Н. Шарлемань // Природа. — №8. — 1950. — С. 68.

III

Варто окремо зупинитись на мисливських заказниках. Їм присвячена частина публікацій М. В. Шарлеманя у мисливських журналах та газетах 1920-х років. В той час інших, немисливських заказників не існувало і цей термін мав відношення саме до ділянок, виділених мисливськими господарствами для охорони дичини. М. Шарлемань 1918 року називав їх «ловецькими заповідниками», та передбачав, що саме з них має початись масштабне заповідання, яке врешті повинне досягти американського зразку.

«З метою оборони сих звірів та птахів на державній землі мусять бути закладені заповідники. Розмір та межі сих заповідників устанавлюють відповідні наукові інституції при Лісовому Деп. та Деп. Державного майна. До праці в сїм напрямку треба притягнути діячів по обороні природи, які зараз працюють на Україні. В межах заповідників треба заборонити полювати всіми засобами. Доглядувати за виконанням закону про ловецькі заповідники мусять державні урядовці та лісова варта. За переступ закона про ловецькі заповідники треба назначити якусь кару» – писав Шарлемань у «Вістях УНТ» 1919 року²²⁷.

Розгорнуто М. Шарлемань написав про мисливські заказники у наступному ж номері «Вістей»: *«Задля найкращої охорони звірів та птахів необхідно утворити спеціальні*

²²⁷ Шарлемань М. Закладаймо ловецькі заповідники! / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1.– Ч. 2. – С. 58.

заповідники для дичини, заповідники, де дичина зовсім не буде переслідуватись людиною. Сї заповідники повинні бути улаштовані по державних лісах і охорона їх повинна провадитись лісівничими та лісовою вартою»²²⁸.

Також М. Шарлемань наголошував, що на ділянках заповідників для дичини не повинно відбуватись рубок лісу. Посилаючись на американські джерела, він зазначав, що в США та Канаді ще з 1912 року існувало 109 охоронюваних територій, на яких охороняються тварини, 84 з яких спеціально створені для охорони дичини. До появи таких ділянок з суворою охороною М. Шарлемань закликав природоохоронців, та пропонував створити мережу заповідників для дичини на Поліссі а також розпочати пошук придатних для них ділянок на решті території України. Свій нарис про заповідники для дичини він завершив словами: «Заповідники для дичини будуть першою ступіню, будуєчим каміннем в справі утворення на Вкраїні сітки заповідників та парків задля охорони природи в широкім значінні сього слова»²²⁹. Такі заповідники на його думку, мали б бути максимально великої площі, такими як їх створювали на той в РСФСР та Білорусі. «Навіть коли буде декретовано Шевченківський, Поліський заповідники та низку приморських заповідників, то й тоді ми будемо далеко позаду згаданих республік»²³⁰.

1925 року, констатуєчи зменшення кількості куликів та інших птахів навколородного комплексу, Шарлемань запропонував оголосити заказниками половину всіх болотних і лучних угідь

²²⁸ Шарлемань М. Заповідники для охорони дичини / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1. – число 3/4. – С. 119.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Шарлемань М. Охорона природи на Україні у 1926 році (рукопис) // ІР НБУ. – Ф. X. – №18428

Київщини²³¹.

В майбутньому М. Шарлемань бажав бачити заповідники місцями цілковитої і безстрокової заборони господарської діяльності людини та не хотів називати заповідниками перетворені людиною території. «Заповідник — це така площа землі, де будь-яке втручання людини в життя природи назавжди заборонено», писав він 1929 року²³². Також, 1932 року він писав, що «не можна вважати за заповідник Біловезьку Пущу — місце, де полювали царі, або приватні маєтки Потоцького, Радзівіла, Капніста та Фальц-Фейна»²³³. Втім, така критична позиція виникає у публікаціях Шарлеманя лише наприкінці 1920-х — десятьма роками пізніше перших публікацій, присвячених заповідникам. Про заказники він також відгукується критично. «Треба сказати що користь від них для охорони природи поки що невелика, тому що здебільшого ще не налагоджена їхня охорона» — писав М. Ш. 1927 року²³⁴.

²³¹ Шарлемань Н. Уменьшение водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе / Н. Шарлемань // Украинский охотник и рыбовод. — 1925. — №10. — С. 15-16.

²³² Шарлемань М. Що таке заповідники і для чого їх застосовують / М. Шарлемань, О. Борзаковський // Чаплі : Державний степовий заповідник. — Харків. — 1929. — С. 6.

²³³ Шарлемань М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» / М. Шарлемань // Вивчаймо природу краю : збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.

²³⁴ Шарлемань М. Охорона природи на Україні / М. Шарлемань // Пролетарська правда. — 1927, 17 листопада. — №262.

IV

1922 року М. В. Шарлеманя було обрано членом, а пізніше – вченим секретарем Комісії Краєзнавства ВУАН. Микола Шарлемань активно пропагував серед краєзнавців потребу залучатись до охорони природи в публікаціях (особливо в період 1918-1922). В травні 1925 року в Харкові відбувалася I Всеукраїнська нарада краєзнавців і створення Українського комітету краєзнавства, що 1927 року розпочав видавати часопис «Краєзнавство». Краєзнавці активно долучались до охорони природи, адже правове поле того часу не розділяло пам'ятки природи і пам'ятки культури на окремі напрямки. Не дивно, що саме краєзнавці добивались створення деяких заповідних територій. Так, Маріупольський краєзнавчий музей добився створення заповідників «Хомутовський степ», «Кам'яні могили» та «Білосарайська коса», Полтавський – заповідника «Парасоцький ліс». Заповідники взяті під опіку самими музеями. 1937 року настав крах краєзнавчого руху. Лідери краєзнавчого руху були репресовані, товариства переслідувались. Всі краєзнавчі видання та часописи, видані до 1930 року, переглядались та вилучались як «політично шкідливі»²³⁵.

²³⁵. Борейко В. Е. Белые пятна природоохраны / В. Е. Борейко. – Изд. 2-е, доп. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. – 273 с. – (История охраны природы. Вып. 31).

V

16 липня 1926 року Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом й Радою народних комісарів УРСР затверджене «Положення про пам'ятники культури і природи»²³⁶, що стало першим законодавчим актом України в галузі заповідної справи та головним надбанням природоохоронної громадськості 1920-х років. Положення визначало підпорядкування пам'яток Народному комісаріату Освіти (НКО), процедуру та повноваження створення їх на республіканському і місцевому рівнях. Примітно, що значною мірою документ направлений на масштабне виявлення та заповідання пам'яток. Пам'ятки республіканського значення за подачею НКО УРСР затверджувалися РНК УРСР, місцевого значення — окружними виконкомами. На республіканські пам'ятники кошти відпусках НКО УРСР, на місцеві — його органи на місцях. Всі пам'ятки реєструвалися в НКО УРСР.

Важливим ідеологічним моментом, закладеним у Положенні 1926 року і втраченим до сьогоднішнього дня, є п. 8, ч. II, що зазначав (збережена орфографія оригіналу) *«Усі пам'ятники культури і природи, що є на території УСРР і мають наукове, історичне або мистецьке значіння, підлягають реєстрації...»*, та п. 9., ч. II *«Установи, організації і приватні особи, що у віданні їх є пам'ятники культури і природи, які мають наукове, історичне або мистецьке значіння, не зареєстровані*

²³⁶ Охорона пам'яток природи на Україні. — Харків. — 1927. — Збірник 1. — С. 85-89.

перед виданням цієї постанови, мусять зареєструвати їх в Органах Народного Комісаріату Освіти...»²³⁷. Таким чином, реєстрація пам'яток природи здійснювалась за фактом їх наукової цінності, не залежно від форми користування або власності.

Крім цього, 1926 року при НКО УРСР було створено дорадчий орган — Український комітет охорони природи (УКОПП)²³⁸ і Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) а також Державну природоохоронну інспектуру²³⁹, що складається в центрі з Головного інспектора охорони природи (О. С. Федоровський) і чотирьох крайових інспектур: Харківська (Є. М. Лавренко), Київська (М. В. Шарлемань), Одеська (О. О. Браунер), Дніпропетровська (М. П. Акімов)²⁴⁰. Шарлемань був призначений на посаду Краєвого інспектора охорони пам'яток природи з 1 січня 1926 року (Київська краєва

²³⁷ Там само.

²³⁸ Устава про Український комітет охорони пам'яток природи (УКОПП), затверджена на колегії Народного комісаріату освіти 25/III-1929 р. Укрголовліт, 2 стр., 1929. — №19ж. // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 1. — №21а. — Арк. 1 + зв.

²³⁹ На момент утворення УКОПП була ідея створити в якості самостійного органу Головну інспектуру з охорони пам'яток природи. Натомість наявність лише Головного інспектора (О.С. Федоровський), що за сумісництвом був заступником голови УКОПП (М.М.Полоз) (Федоровський Александр Семенович // Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. — Изд. 2-е, доп. — Киев : Киевский эколого-культурный центр, 2001. — С. 436 — 437. — (История охраны природы. Вып. 25)). Протягом 1928 року Бюро УКОПП розробляло «Уставу», що була затверджена колегією НКО лише 25.03.1929 року. Під час засідання Бюро 21.02.1929 року, перед затвердженням проекту «Устави», було прийнято рішення відмовитись від створення Головної інспектури з охорони пам'яток природи як окремого органу та залишено лише посаду Головного інспектора (Протокол №8 засідання Бюро Українського комітету охорони пам'яток природи від 21.02.1929 року // ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9388. — Арк. 8).

²⁴⁰ Шалит М. Заповідники та пам'ятки природи України / М. Шалит. — Харків, 1932. — С. 6.

комісія, спершу під назвою «охорони пам'яток матеріальної культури та природи» була утворена НКО при київському музеї Т. Шевченка)²⁴¹.

Щоправда фізично УКОПП, як цілісна організація, а не окремі інспектури, запрацював лише 12 лютого 1928 року^{242 243}.

²⁴¹ Матеріали про охорону пам'яток культури та природи, постанови, виписки з протоколів, тимчасовий розподіл територій відання, комітету охорони пам'яток культури, інструкції та листування 31.III.1926 – 28.IX.1926 // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6\VI. – Спр. 9367. – Арк. 11.

²⁴² До цього функцію охорони природи виконував власне НКО в особі Головного інспектора з охорони пам'яток природи і секретаря, що вели листування щодо створення нових заповідників і заказників із Окрвиконкомаами, науковими установами (зокрема, музеями) та організаціями Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок (Матеріали про створення заповідників та їх охорони (постанови, протоколи, пояснювальні і доповідні записки, кошториси, реєстри пам'яток, акти, листування), 1926-1928 // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6/VI. – Спр. 9446). До налагодження роботи УКОПП, у грудні 1927 року Головний інспектор О.С.Федоровський доручав М. Шарлеманю і Волинському окрвиконкому обстежити ділянку лісу біля р. Тетерева в ок. с. Станишівка, на території кол. садиби Варварівка («Чотири брати») (Там само // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6/VI. – Спр.9446. – Арк. 67); виявити, чому не оголошені заповідником місцевого значення низка пам'яток природи в с. Качанівка Іченського району (Там само // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6/VI. – Спр. 9446. – Арк. 82); зупинити вирубку старих дубів у с. Заники Патіївського р-ну (ур. «Пасіка») (Там само // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6/VI. – Спр. 9446. – Арк. 161). У квітні 1928 року УКОПП доручає Шарлеманю розібратись з вирубкою парку ім.Раковського у м.Білій Церкві та обрати особу з шкільної ради сільськогосподарського технікуму на посаду кореспондента УКОПП, що відстежував би порушення у парку (Протокол №8 засідання Бюро Українського комітету охорони пам'яток природи від 21.02.1929 року // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388, // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6/VI. – Спр. 9446. – Арк. 164).

²⁴³ Звіт про діяльність Українського комітету охорони пам'яток природи за реченць від 12 лютого 1928 р. по 1 квітня 1929 р. // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388. – Арк. 34.

На початку було утворено Краєву комісію по охороні пам'яток культури та природи, що діяла при Київському музеї ім. Т. Шевченка. Пізніше, коли запрацювали обидва пам'яткоохоронні комітети, краєві комісії з охорони пам'яток природи і культури також розділились²⁴⁴. До моменту розділення робота велась спільно, навіть секретарем обох комісій був один й то саме Г. Адольф²⁴⁵.

Під керівництвом Шарлеманя в межах Київської, найбільшої за площею інспектури, діяло 24 кореспонденто-добровольці²⁴⁶. Лише протягом першого року роботи на посаді крайового інспектора, Шарлемань зареєстрував декілька сотень пам'яток природи, очолив експедицію по обстеженню території, на якій буде створено заповідник ім. Т. Шевченка, підготував клопотання по створенню Поліського заповідника та заповідника в Тригурському лісництві на Житомирщині, а також заповіданню островів Чорного моря та Сивашу²⁴⁷. Він також залучився до експедицій до обстеження Асканії Нова та пташиних заповідників на Азовському узбережжі, островів Чурюк, Джарилгач тощо.

2 листопада 1926 року Шарлемань доповідав на засіданні

²⁴⁴ Виписка з протоколу №47 засідання Президії Укрнауки від 27.02.1926 р. / Матеріали про охорону пам'яток культури і природи (постанова, виписки з протоколів, тимчасові розпорядження, території відання комітетів охорони пам'яток культури, інструкції та листування // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6/V. – Спр. 9367. – Арк. 11.

²⁴⁵ Протокол екстренного засідання Київської краєвої комісії з охорони пам'яток культури та природи від 2.11.1926 року / Протоколи засідань Київської краєвої комісії за 1926-1927; Київська краєва комісія охорони пам'яток культури // Державний архів Київської області. – Ф. Р-212. – Оп. 1. – Стр. 4. – Арк. 1.

²⁴⁶ Звіт про діяльність Українського комітету охорони пам'яток природи за реченець від 12 лютого 1928 р. по 1 квітня 1929 р. // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388, – Арк. 36.

²⁴⁷ Шарлемань М. Охорона природи на Україні у 1926 році (рукопис, 1927 р.) // ІР НБУ. – Ф. X. – №18428.

Краєвої комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи, де поінформував членів комісії про стан охорони природи в Америці, західній Європі, РСФР та УСРР. Розповів про заходи з охорони природи, що вже були зроблені в межах Київської інспектури, зокрема: розіслані анкети, обстежено Шевченківський заповідник та Волинь, проведені заходи захисту від знищення окремих місцевостей, цінних з природничого боку. Також М. Шарлемань взяв на себе місію підготувати план створення заповідників в межах Інспектури²⁴⁸.

1928 року М. Шарлеманю спільно з Крайовим інспектором Українського комітету охорони пам'яток культури Ф. Ернстом було доручено обрати людей в штат Державного заповідного парку імені III Інтернаціоналу (нині — Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України) в м. Умані та виявити причини рубок в парку імені Раковського (нині — державний дендрологічний парк «Олександрія» НАН України) в м. Біла Церква^{249 250}. Для роботи на місцях організовано мережу

²⁴⁸ Протокол екстреного засідання Київської краєвої комісії з охорони пам'яток культури та природи від 2.11.1926 року / Протоколи засідань Київської краєвої комісії за 1926-1927; Київська краєва комісія охорони пам'яток культури // Державний архів Київської області. — Ф. Р-212. — Оп. 1. — Стр. 4. — Арк. 1.

²⁴⁹ Протокол №4 засідання Бюро Українського комітету охорони пам'яток природи від 14.11.1928 року // ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9388. — Арк. 14-15.

²⁵⁰ Київські краєві інспектури охорони пам'яток природи та охорони пам'яток культури працювали пліч-о-пліч і допомагали одна одній. Наприклад, у 1927 році НКО звернувся до Київської краєвої інспектури охорони пам'яток природи з питанням про те чи оголошено заповідником місцевого значення парк у м.Знам'янка Зінов'євської округи. Відповідь на цей лист, за №168/436 від 24.07.1927 дає Ф. Ернст, «за краєвого інспектора охорони пам'яток природи» (Матеріали про створення заповідників та їх охорони (постанови, протоколи, пояснювальні і доповідні записки, кошториси, реєстри пам'яток, акти, листування), 1926-1928 // ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6/VI. — Спр. 9446. — Арк. 186).

кореспондентів (всього по УКОПП станом на 1934 рік таких налічувалось 145)²⁵¹. Інформація про роботу інспектури надіслана на два інтернаціональні конгреси з охорони птахів, які передруковані низкою зарубіжних видань, підготовано доповіді «Охорона природи на Україні» на доручення Укрдержплану та «Охотничье хозяйство Украины» для Всесоюзного з'їзду по вивченню продукційних сил, організована виставка по охороні природи. Протягом всього часу роботи в інспектурі Шарлемань лишався єдиним її штатним членом²⁵². Можливо, саме тому успіхи Київської інспектури в реєстрації пам'яток оцінені М. Шалитом у книзі «Заповідники та пам'ятки природи України», як незадовільні: «...в реєстрів не вміщаю майже жодної пам'ятки з тих, що лежать в терені Київської Інспектури... Виняток зроблено лише для Київських пам'яток, про які маємо літературні відомості щодо їх існування та значіння...»²⁵³.

У звіті про діяльність УКОПП, 1934 року зазначено, що М. Шарлемань організував експедиції з вивчення азалії та інших рідкісних рослин на Поліссі, вивчення букових лісів, а також виступав на радіо через Київську радіостанцію та читав лекції про охорону природи в клубах залізничників, єврейському, дому вчених, селянам^{254 255}.

²⁵¹ Відомості про законоположення по охороні природи, організацію УКОППа та його роботу (~1934) // ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 72. – Арк. 120-122.

²⁵² Київська Краєва інспектура охорони пам'ятників природи // Вісник природознавства. – 1928. – №1. – С. 52.

²⁵³ Охорона пам'яток природи на Україні. Збірник 1. – 1927. – С.40.

²⁵⁴ Матеріали про будівництво і охорону заповідників, пам'яток старовини та культури. 1936-1938 рр. // ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 72. – Арк. 133-134.

²⁵⁵ Звіт про діяльність Українського комітету охорони пам'яток природи за реченець від 12 лютого 1928 р. по 1 квітня 1929 р. // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388. – Арк. 35.

Окремо варто зупинитись на експедиції Шарлеманя по заповідниках півдня України. За дорученням Української Академії Наук М. Шарлемань у 1927 р. очолив експедицію, що включила славнозвісний заповідник «Чаплі» (вперше Шарлемань організовував експедицію в Асканію-Нова 1926 року²⁵⁶) та щойно створені Надморські заповідники, до складу яких входили острів Чурюк на Сиваші, острів Джарилгач на Чорному морі та Солонозерна дача на Кінбурнській косі²⁵⁷. У першій екскурсії, що відбулася між 10 та 23 червня, окрім Шарлеманя, брав участь позаштатний співробітник Зоологічного музею УАН А. К. Шепе, а в другій, що її виконано 3-14 вересня, із вченим їздили А. К. Шепе та О. Ю. Борзаківський (разом з останнім М.Ш. писав популярні статті за підсумками експедиції²⁵⁸). У обох екскурсіях брали також участь наукові робітники заповідника «Чаплі»: завідуючий Зоологічним Відділом наукової станції О. О. Шумер та ентомолог С. І. Медведєв. Обидва вони потрапили в 1933 року під «колесо» репресій.

У статті-звіті «По заповідниках Півдня України», Шарлемань вказав чимало критичних зауважень стосовно охорони заповідників. Так про «Чаплі» він писав: *«Степ коло «Чаплів» дуже витовчений та засмічений. У багатьох місцях помітні сліди коліс, сліди худоби. Численні шляхи, що перерізують степ, курять порохом. Сьогодні неробочий день і в «Чаплі» їдуть численні екскурсанти кіньми, автомобілями... Понад степом пролетів орел. Під кам'яною похилою «бабою» О. Шумер показав мені гніздо степового орла. Ще недавно в гнізді були яйця. Тепер їх хтось видер. Кажуть, що повесні 1927 р.*

²⁵⁶ Звіт про діяльність науково-дослідної катедри зоології в Києві за 1925-1926 роки // Наука на Україні : Бюлетень Укрнауки. — 1927. — №2-4. — С. 113.

²⁵⁷ Наукова хроніка // Вісник природознавства. — 1927. — №3-4. — С. 208.

²⁵⁸ Шарлемань М. Чаплі. Державний заповідник / М. Шарлемань, О. Борзаківський // Життя й революція. — 1928. — №5. — С. 146-158.

школярі повизбирали в старому заповідному степу майже всі тюльпани разом з цибулинками. Ці рідкісні квітки потрібні були начебто як лікарські рослини».

Докладаючи про подорож по острову Чурюк на Сиваші, Шарлемань розповідав, що в селищі Петрівка де-в-кого з селян були молоді степові журавлі, галагази та дрохви. Місцеві мешканці, особливо хлопчики, видирали багато гнізд галагазів, журавлів та інших птахів. Не минали вони навіть дрібних яєць морських пісочників, жайворонків тощо. Цим вони самі пишалися. Внаслідок цього нищення гнізд, вченим майже не зустрінуті молоді птахи. А старі здебільшого були страшенно налякані і підійти до них, хоч би на 100 кроків, було не легко.

У Солоноозерній Лісовій Дачі на Кінбурні також спостерігалось масове нищення пташиних гнізд, а крім того ще й випас худоби та рубання лісу.

Наприкінці статті М. Шарлемань зазначав, що необхідно негайно підсилити охорону заповідників, серед населення околишніх сіл проводити роз'яснювальну роботу про значення охорони природи; увесь район Надморських заповідників вивчити з природничого боку як експедиційним шляхом, так і організацією постійної наукової станції у Надморських заповідниках²⁵⁹ (того ж року, як буде зазначено далі, він заснував таку станцію у заповіднику «Конча-Заспа», яким в той час керував).

За 2 роки роботи на посаді крайового інспектора з охорони пам'яток природи, М.Шарлемань ні разу не був присутнім на засіданнях Бюро УКОППу та спілкувався з ним через листування²⁶⁰.

²⁵⁹ Шарлемань М. По заповідниках півдня України / М. Шарлемань // Охорона природи на Україні. – Харків, 1928. – С. 4-15.

²⁶⁰ Протоколи засідання Українського комітету охорони пам'яток природи, звіт по діяльності, листування про обстеження, представники, 1929-1930 // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388 (вся).

Окрім того, відомо і про спільну роботу Шарлеманя з УКОПК (в т.ч. Краєвий інспектор УКОПК Ф. Ернст навіть тимчасово «підміняв» М. Ш. в час його відсутності та підписував вихідну документацію замість нього²⁶¹).

З 1924 року Комісія Охорони Природи при Наркомземі України здійснила спробу зведення наявних природоохоронних територій в певну систему. Результати її роботи знаходимо у працях Є. Лавренка 1928 року.

«Звичайна річ, що робота згаданих молодих установ Охорони Природи (Комісія Охорони Природи та Народний Комісаріат Освіти – авт.) на протязі їх ще недовгого існування в значній мірі полягала у виявленні найцінніших пам'яток природи на Україні. Взято на облік і зареєстровано біля 2.000 пам'яток природи по таких категоріях: 1) географічні комплексні пам'ятки природи, 2) геологічні пам'ятки природи, 3) цілинні степи, 4) ліси, 5) озера й болота, 6) піскові участки, 7) поодинокі старі дерева, 8) парки та штучні насадження наукового значіння, 9) рибні місця, 10) місця пташиних селищ, 11) місця багаті на звірину, 12) мисливські заповідники та ще деякі). Окрім реєстрації пам'яток природи, органи охорони природи Н. К. О. мають стежити за цілістю тих пам'яток природи, що їх взято на облік і вживати всіх можливих для них заходів у боротьбі з крадіжками, то-що» – писав Лавренко. – «...за яким принципом вибрати пам'ятки природи з поміж численних природніх

²⁶¹ Лист Київської краєвої комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи до НКО, Комітету Краєзнавства та УКОПП від 24.6.27 №168/436 (за підписом Ф. Ернста «за краєвого інспектора охорони пам'яток природи») / Матеріали про створення заповідників на території України та охорони їх / постанови, протоколи, пояснювальні записки, кошториси, реєстри пам'яток, акти, листування/ 1926-1928 // ЦДАВО. – Ф. 166. 6/VI спр.9446. – Арк. 86.

(природничо-історичних) об'єктів того чи іншого краю?.. Пам'ятки природи можуть бути двох оснiвних типiв: 1) окремі роди або екземпляри тварин чи рослин; сюди треба віднести і невеличкі геологічні пам'ятки (окремі скелі, наметні, «баранячі лоби» і т. ін.); 2) окремі участки, що ілюструють ті чи інші явища географічного порядку—рослинні суспільства, біоценози, цілі ландшафти і т. ін...»²⁶².

Бачимо, що для першої групи основним критерієм визначається рідкісність об'єкта. Натомість для другої, «географічної» групи пам'яток, принципи відбору інші. Лавренко зазначає їх таким чином: «Оснiвна ознака цього типу — комплексність. Ці пам'ятки природи розташовані на певній площі, яку можна схарактеризувати не лише з погляду рослинності чи тваринного світу (що в кожному конкретному випадкові може нас цікавити), але й з погляду рунтового вкриття цього участка, рельєфа, мікрорельєфа і т. ін. Разом з тим береться на увагу й охороняється в тій чи іншій мірі цілий комплекс явищ — якесь географічне ціле. Такі участки повинні репрезентувати незайманий стан навіть не стільки рідких, дивних явищ, скільки характерних для даної країни чи для певного її району»²⁶³. Шарлемань також вболівав за репрезентативність мережі заповідників. В 1927 році він писав: «Наші заповідники ще не відбивають усієї різноманітності природи на Україні»²⁶⁴.

Однією з маловідомих сторінок біографії М. Шарлеманя є підготовка ним щорічних оглядів ситуації із охороною природи в Україні. Звіти Шарлемань готував в якості крайового інспектора з

²⁶² Лавренко Є. Охорона природи на Україні / Є. Лавренко // Вісник Природознавства. — 1928. — №3-4. — С. 164-179.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Шарлемань М. Охорона природи на Україні // Пролетарська правда. — 1927. — 17 листопада. — №262 (1875).

охорони пам'яток природи. Статті за 1927 (огляд 1926 року)²⁶⁵ та 1928 роки (огляд 1927 року)²⁶⁶ опубліковані у журналі «Україна». Огляд 1925 року двічі виданий німецькою²⁶⁷. Крім того, огляди по охороні птахів, а також щодо долі заповідників, Шарлемань публікував в європейських виданнях німецькою і французькою щонайменше з 1921²⁶⁸ по 1925²⁶⁹ роки.

Головною подією в галузі охорони пам'яток природи 1926 року Шарлемань вважав Положення про пам'ятники культури і природи²⁷⁰, 1927-го — створення Надморських заповідників²⁷¹. В нарисах дається огляд головних публікацій, присвячених охороні природи та опублікованих в Україні протягом кожного з років.

Не можна не помітити, що у нарисах відчувається протиставлення УРСР і РСФСР: більші розміри заповідників в Росії, першість України у забороні весняного полювання тощо. Звіт про охорону природи у 1927 році Шарлемань завершив обуренням проти публікацій Л. Портенка «Днепр и

²⁶⁵ Шарлемань Микола Васильович. Охорона природи на Україні в 1926, 1927 рр. Оригінали та копії, набрані на машинці // ІР НБУ. — Ф.Х. — №.18427-18430 / 18427. — Арк. 1-3.

²⁶⁶ Шарлемань Микола Васильович. Охорона природи на Україні в 1926, 1927 рр. Оригінали та копії, набрані на машинці // ІР НБУ. — Ф.Х. — №.18427-18430 / 18429. — Арк. 1-6

²⁶⁷ Charlemagne N. Naturschutz in der Ukraine / N. Charlemagne // Der Naturforscher. — 1926. — Jahrgang 3. — Nummer 3. — S. 158-159.

²⁶⁸ Charlemagne N. Les Nammiferes de l'Oukraine // Zool. Mus. — 1921. — 35 р.

²⁶⁹ Charlemagne N. Einige Worte uber den Naturschutz in der Ukraine / N. Charlemagne // Congres International pour l'etude et la protection des oiseaux. Avril, 1925, 2, Luxemburg. Compte-Rendu. — Luxemburg. — 1925. — Р. 259-264.

²⁷⁰ Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань // Україна : науковий двомісячник українознавства. Київ, 1927. — Кн. 5. — С. 129-130.

²⁷¹ Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань // Україна : науковий двомісячник українознавства. — Київ, 1928. — Кн. 5. — С. 131-132.

Придніпров'є», де сказано, що «к сожалению, на Украине дело охраны природы не достаточно развивается», і ще більше — проти статті С.Белозорова «О национальных парках»²⁷². «Її видано на Україні, в Одесі... ретельно перераховано всі заповідники закордону та РСФСР. Для України автор подає тільки один заповідник «Чаплі», яку С.Белозоров разом з багатьма чи інш. російськими авторами, здається, ніяк не хоче визнавати за заповідник, що належить Україні»²⁷³.

У публікації про сучасне поширення бобра на Україні, Шарлемань також висловив своєрідне протиставлення: «найкраще відомі боброві колонії на річці Уші (або Ужа, як неправильно звуть цю річку Росіяни)»²⁷⁴.

Вже 1928 року ініціатива по збору інформації про перспективні для заповідання ділянки розвивається, в наступному номері журналу «Охорона пам'яток природи на Україні» публікується анкета для збирання відомостей про рідких звірів України: оленя, козулі, кабана, байбака та видри, серед питань якої зазначено і необхідний заповідний статус ділянки на якій вид виявлений²⁷⁵. Шарлемань закликав натуралістів та краєзнавців звертатись до крайових інспектур, які всім бажаним надсилають анкети для збирання відомостей про пам'ятки природи²⁷⁶. Анкети

²⁷² Белозеров С. О национальных парках / С. Белозеров // Записки Одесского общества естествоиспытателей. — 1928. — Т. XLIV. — С. 227-249.

²⁷³ Шарлемань М. Охорона природи на Україні у 1927 році (рукопис, 1928 р) // ІР НБУ. — Ф. X. — №18430. — Арк. 1-4.

²⁷⁴ Шарлемань М. Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні та про заходи його охорони / М. Шарлемань // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб. 1. — С. 17-34.

²⁷⁵ Охорона пам'яток природи на Україні. Збірник 2. — 1928. — С. 119.

²⁷⁶ Шарлемань М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» / М. Шарлемань // Вивчаймо природу краю : збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.

також публікуються в 1930 році у виданні «Охороняйте пам'ятки природи» у Дніпропетровську²⁷⁷. Автор книжки, М. Акімов, навів 18 видів тварин, що пропонуються до оголошення «пам'ятками природи». Серед них хохітва, журавель сірий, орел-сіруватень, дрохва, борсук, видра та ін. Рекомендується не полювати на ці види до вирішення питання про їх включення в список пам'яток.

Припускаємо, що головним ідеологом віднесення окремих тварин до поняття «пам'ятка природи», лишився саме М. Шарлемань²⁷⁸. Вперше в публікаціях «пам'яткою природи» він називав звісно ж — бобра, стається це ще в 1914 році. «А сколько ещё такихъ «памятников природы» ждет нашего заступничества...» — додав він на завершення статті²⁷⁹. Перша публікація Шарлеманя із списками видів, які потребують охорони датується 1919 роком²⁸⁰. 1932 року він публікує найбільш вичерпний тогочасний перелік тварин — «пам'яток природи», до якого включив 18 видів ссавців, 69 — птахів, 3 — плазунів, 1 — земноводних, 12 — риб²⁸¹. Описуючи заповідник «Конча-Заспа»

²⁷⁷ Акімов М. Про охорону природи / М. Акімов // Охороняйте пам'ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпряниці. — Дніпропетровськ : Краєва інспекція охорони пам'яток природи, 1930. — С. 13.

²⁷⁸ Василюк О. До історії видової охорони в Україні (1912-1932) / О. Василюк // Актуальні проблеми дослідження довкілля : збірник наукових праць (за матеріалами VI-ої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка Г. М. Висоцького, 20-23 травня 2015 р., м. Суми). — Т. 1. — Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. — С. 22-27.

²⁷⁹ Шарлемань Н. В. Бобр / Н. В. Шарлемань // Бюлетени Харківського общества любителів природи. — 1914. — №2. — С. 23-32.

²⁸⁰ Шарлемань М. Закладаймо ловецькі заповідники! / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т. 1.— Ч. 2. — С. 58.

²⁸¹ Шарлемань М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» / М. Шарлемань // Вивчаймо природу краю : збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.

1931 року він назвав рідкісні види рослин «ботанічними пам'ятками природи»²⁸². Також, у 1950-х він назвав «пам'яткою природи» лебедя-шипуна²⁸³, орлана-білохвоста²⁸⁴, дрохву²⁸⁵. Ідея надавати охоронний статус обраним видам тварин, фактично є прототипом сучасних «червоних книг» (тут варто згадати, що перша червона книга IUCN вийшла лише в 1963 році).

Вірогідно, М. Шарлемань випередив свій час і в іншому. 1932 року, описуючи цінність тодішніх Державних Надморських Заповідників, що включали більшість островів та приморських кіс УРСР, він наголошує: «Узбережжям та островами проходять великі шляхи перельоту більшості птахів нашого союзу. Від охорони цих шляхів-артерій залежить кількість птахів у значній частині Союзу»²⁸⁶. Такі погляди важко не співставити з сучасними уявленнями про екомережу. Адже лише у кінці 1980-х в Європі з'явилось наукове бачення екомережі — системи взаємопов'язаних ключових територій дикої природи, поєднаних т. зв. «екологічними коридорами»²⁸⁷. Найважливіші екологічні

²⁸² Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV. — С. 20-23

²⁸³ Шарлемань Н. О гнездовании лебедя-шипуна на Украине / Н. Шарлемань // Природа. — №8. — 1950. — С. 68.

²⁸⁴ Шарлемань М. Весна-Красна / М. Шарлемань. — К.: Радянська Школа, 1958. — С. 15.

²⁸⁵ Шарлемань Николай Васильевич. «Охота на дрофу на Украине должна быть запрещена» (статья), 1956 г. Авторизованная машинопись // IP НБУ. — Ф. 49. — №59. — Арк. 1-2.

²⁸⁶ Шарлемань М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» / М. Шарлемань // Вивчаймо природу краю: збірник статей про методи вивчання природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.

²⁸⁷ Мовчан Я. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів втілення // Конвенція про біологічне різноманіття: громадська обізнаність та участь. — Київ: Стило, 1997. — С. 98-110.

коридори мають глобальне значення і відіграють ролі шляхів сезонних міграцій птахів. Сьогодні такі коридори охороняються на рівні міжнародних конвенцій та мають вагомую роль у охороні природи Європи²⁸⁸. В Україні тема екомережі розвивається з 1999 року²⁸⁹.

²⁸⁸ Council of Europe, UNEP & European Centre for Nature Conservation. The Pan European Biological and Landscape Diversity Strategy, a vision for Europe's natural heritage. – Strasbourg/Tilburg, 1996. – 45 p.

²⁸⁹ Мовчан Я. І., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Шляхи втілення екомережі України // Розбудова екомережі України. Київ, 1999. – С. 104-111.

VI

Ще з 1908 року Шарлемань працював на Дніпровській біостанції, заснованій І. Фалієвим на Трухановому острові. Спершу М. Ш. керував іхтіологічним відділом, з 1912 – орнітологічним²⁹⁰, а згодом – і всією станцією²⁹¹.

1914 року вийшов перший том збірки праць «Труды Днепроvской биологической станции», що містив дві статті Миколи Шарлеманя²⁹². За ці статті молодому вченому передбачався гонорар в розмірі 200 рублів, але він відмовився їх отримати, направивши гроші на видання другого тому праць біостанції^{293 294}.

²⁹⁰ Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920 р. // ІР НБУ. – Ф. X. – №6503. – Арк. 2). Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці.

²⁹¹ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. – К.: Издательский дом «Антиквар». – 2015. – С. 713.

²⁹² Труды Днепроvской биологической станции. – Киев, 1914. – № 1.

²⁹³ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. – Арк. 13. Рукой Г.К. Голдина, А.А. Бевзо и машинопись

²⁹⁴ Також, 1915 року, коли вийшла книга М. Шарлеманя «Из жизни природы», валовий дохід від неї вчений скерував на потреби діючої армії (Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. – К.: Издательский дом «Антиквар». – 2015. – С. 810); 1921 року, всі кошти з видання книги «Охорона природы» були перераховані Шарлеманем на потреби голодуючих Поволжжя (Лист М. Шарлеманя до М. В. Підгорного, 1964 // ІР НБУ. – Ф. 49. – №197. – Арк. 3-4).

З 1917 року існувала реальна загроза розграбування майна станції. Шарлемань наполіг на перепідпорядкуванні станції у відання ВУАН (згодом на її базі утворено Інститут гідробіології НАНУ)²⁹⁵. У грудні 1921 року на базі Дніпровської біологічної станції утворюють Державний рибний заповідник Дніпрової пойми²⁹⁶, який очолив І. Фаліїв. Площа заповідника у той час складає 720 га²⁹⁷.

Шарлемань працював у заповіднику з перших днів його роботи і до 1933 року²⁹⁸. Після смерті Фаліїва, з 1924 по 1931 роки, М. Шарлемань був директором заповідника «Конча-Заспа», а також основним автором, за публікаціями якого можна отримати різнобічні відомості про заповідник²⁹⁹. 1928 року вийшов друком перший том збірника наукових праць заповідника³⁰⁰, а заголовна стаття Шарлеманя вийшла за рік окремим відбитком³⁰¹. В цей період життя науковця розгортаються найбільш драматичні події його біографії.

²⁹⁵ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. – К.: Издательский дом «Антиквар». – 2015. – С.57.

²⁹⁶ ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 1292. – Арк. 29.

²⁹⁷ Чорна Л. Із втраченого : заповідник «Конча-Заспа» / Л. Чорна // Заповідна справ в Україні. – 2004. – Т. 10. – №1-2. – С. 100-104.

²⁹⁸ Вернадський В. І. Листування з українськими вченими. – (Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського; Т. 2). Кн. 2: Листування Д – Я, Ч. 2. О – Я. – Київ, 2012. – С. 613.

²⁹⁹ 1958 року, до 100 р. з дня народження І. Фаліїва, М. Шарлемань виступив з ініціативою встановити на могилі засновника заповідника «Конча-Заспа» пам'ятник.

³⁰⁰ Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Збірник Праць Державного Рибного Заповідника «Конча-Заспа». – К., 1929 – 16 с.: VIII фото. – Відб. Збірник Праць Державного Рибного Заповідника «Конча-Заспа». – Т. 1. – С. 11-23.

³⁰¹ Там само.

До 1926 року заповідник не одержував з бюджету коштів та існував виключно за рахунок продажу сіна. Про його скрутне становище йдеться у листі Шарлеманя до Президії Сільськогосподарського наукового комітету від 09.05.1925 року із поміткою «дуже спішно»: «Для того, щоб не переобтяжувати каси станції працюючи на неї виключно з ідейних мотивів, без будь-яких меркантильних міркувань, я... з самого часу обрання завідувачем, відмовився від платні в 45 крб., яку одержував Фалєєв, та залишив за собою платню в 18 крб., якої не вистачало на екскурсії на станцію та інші поїздки в її справах. 18 крб. мені виплачувала станція по Постанові Президії СГНК (коли вона ще була у Києві), як фахівцю по охороні природи за 2 годинну працю по сполученню. Таким чином, як директор я нічого не отримував... Розливу в 1925 р. на Дніпрі як відомо не було. В квітні-травні стояла посуха, сіножаті наші мали поганий вигляд. До того ж хтось упевнив селян, що луки, які нині належать станції, рано чи пізно перейдуть до них... Грошей нема. Робітники не отримували платню за травень-червень. Наукові співробітники не одержали ще грошей за квітень... Зберігати в цьому році сіно коло станції буде небезпечно... коло самого заповідника оперує шайка бандитів (10 чоловік), яка може вночі підпалити сіно»³⁰².

Для жителів сіл Віта Литовська (нині – Чапаєвка), Хотів, Лісники, та Підгірці, сіножаті яких межують з територією заповідника, Микола Шарлемань влаштовував просвітницькі лекції³⁰³.

З 1926 року на Кончу-Заспу почала активно претендувати

³⁰² ЦДАВО. – Ф. 1230. – Оп. 1 (1923 рік). – Спр. 1, 24-25 зв.

³⁰³ Звіт про діяльність Українського комітету охорони пам'яток природи за реченець від 12 лютого 1928 р. по 1 квітня 1929 р. // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388. – Арк. 35.

Українська академія наук³⁰⁴.

Втім, Шарлемань прагнув побудувати ідеальний заповідник (через кілька років М. Рильський у вірші назвав його «мудрим царством Шарлеманя»). У 1927 році він ініціював зміну назви «рибною» Станції при заповіднику на «науково-дослідну» Станцію, на зразок тієї що працювала при Асканії³⁰⁵. Щоправда, саме ця обставина призвела до нарощування конфлікту між Станцією та Заповідником, що призвело до краху останнього). В садибі заповідника упорядковано музей місцевої природи та бібліотеку. У 1927-1928 проводилися досліді по розведенню стерляді. На цей час Шарлемань очолював не лише заповідник, а й рибну станцію³⁰⁶. Також, вірогідно 1927 року за клопотанням заповідника острови Круглик та Козачий були оголошені мисливськими заказниками ВУСМР³⁰⁷. Сам Шарлемань згадував у публікаціях і про існування заказника «Конча-Заспа», створеного у 1931 році (хоча не зрозуміло, чи йдеться про окрему територію, прилеглу до заповідника, чи про ті ж землі, додатково оголошені крім рибного заповідника — мисливським заказником)³⁰⁸. В описі орнітофауни заповідника «Конча-Заспа»

³⁰⁴ Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV. — С. 20-23.

³⁰⁵ Хохлова О. М. М. В. Шарлемань: життєвий шлях, наукова спадщина / О. М. Хохлова. — Полтава, 1998. — 160 с.

³⁰⁶ Наука и научные работники СССР. Ч. VI. Научные работники СССР : без Москвы и Ленинграда. — Л. — 1928. — С. 479.

³⁰⁷ Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV. — С. 20-23.

³⁰⁸ Шарлемань М. Придуха в Київському районі басейна Дніпра в 1931 р. та боротьба з нею в заказникові «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. — 1931. — С. 24.

М. Шарлемань, як справжній еколог, поділяв територію заповідника на ряд біотопів, надаючи орнітологічну характеристику кожному з них³⁰⁹. В усіх звітах про роботу заповідника були окремі описи кожного біотопу на його території.

1928 року в «Конча-Заспі» знімався кінофільм³¹⁰, що демонструвався навіть на ігровому екрані (наприклад — 5 місяців поспіль у Ленінграді)³¹¹ і став першим документальним фільмом про охорону природи в УРСР. Крім краєвидів природи, він демонстрував науково-дослідну станцію заповідника за роботою.

1929 року співробітники УВАН М. Шарлемань та А. Лазаренко планували зйомки повнометражного фільму «Надморські заповідники» та три окремі експедиції на Чорне й Азовське моря в рамках циклу «Культурфільмів ВУФКУ». Фільм про Надморські заповідники ВУФКУ планували розпочати знімати навесні 1930 року. Перша експедиція мала знімати квітвання весняних рослин та весняний проліт птахів. Друга експедиція планувалась на середину та кінець травня, вона мала на меті відзняти гніздування птахів і традиційні промисли районів розміщення «заповідників». Третя експедиція мала знімати осінню рослинність степів у надморській смузі та осінню міграцію птахів. Фільм планувався як повнометражний³¹².

Очевидно, розроблений М. Шарлеманем та А. Лазаренком

³⁰⁹ Шарлемань М. Матеріали до орнітології Державного Заповідника «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Тр. Фіз-Мат. Відд. ВУАН. — 1930. — Т. XX. — В. 2. — С. 151-202.

³¹⁰ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896–1939). — Київ: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. — 2009. — С. 49.

³¹¹ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К. : Издательский дом «Антиквар». — 2015. — С. 788.

³¹² По кінофабриках світу // Кіно. — 1929. — №5 (53). — С. 14-15.

знімальний план не вдалось реалізувати. Натомість є відомості, що принаймні один фільм, про Олешківські піски, був відзнятий³¹³. Жодної іншої інформації про природоохоронні фільми, що були б відзняті в Україні до 1930-х, немає³¹⁴.

1931 року «Київська кінофабрика Українфільму» видала фільм М. Шарлеманя та П. А. Єзерського³¹⁵ «Бобер на Україні»³¹⁶, який також був відзнятий у заповіднику «Конча-Заспа». У фільмі показано поновлення оселення бобрів, краєвиди річок північної частини України, озеро Конча, також подано зоологічний нарис про поширення бобрів в Україні. Примірник фільму зберігається за №12094 в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного).

Про зйомки фільму дещо дізнаємось від самого Шарлеманя. Перші кадри знімалися, очевидно, в околицях с. Брагинка³¹⁷,

³¹³ Борзаковський Ол. Кіно та краєзнавство / Ол. Борзаковський // Кіно. — 1930. — № 13 (85). — С. 10.

³¹⁴ Кіно (1925–1933): систематичний покажчик змісту журналу / авт.-упоряд.: Н. Казакова, Р. Росляк; авт. вступ. ст.: Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред.: В. Кононенко, С. Тримбач; М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». — К., 2011. — С. 43, 115.

³¹⁵ Фотограф П.Єзерський був давнім знайомим М. Шарлеманя; в архіві С. Білоконя збереглось фото М. Ш. роботи П. Єзерського, датоване 1925 роком.

³¹⁶ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896–1939). — Київ : Центральный державный кинофотофоноархив Украины имени Г. С. Пшеничного. — 2009. — С. 126.

³¹⁷ Населеного пункту з такою назвою не існує зараз або в переліках відселених сіл. Натомість існує на р. Брагинка, що протікає у Гомельській області Білорусі та у Київській — в Україні, і впадає до р. Прип'ять неподалік Чорнобиля, біля колишнього с.Ладжинці. До речі, на 02:08-02:12 хвилині фільму «Бобер на Україні» демонструється карта поширення бобра на Україні, де зображена р. Брагинка із вказаним на ній поселенням звірів. Враховуючи розміщення помітки на карті, конфігурації річки та розміщенню населених пунктів Київщини, станом на 1930 рік, місцем проведення експедиції могло бути лише саме с. Ладжинці.

неподалік м. Чорнобиля, куди Микола Шарлемань організував експедицію по дослідженню невеликої колонії бобрів. До участі в експедиції були залучені П. А. Єзерський, його дружина М. Ю. Єзерська, а також М. М. Растропович. При поверненні з обстеження учасники подолали на човні 120 км від Чорнобиля до Києва під дощем³¹⁸.

Зйомки у самому заповіднику М. В. Шарлемань згадував так: *«Лише в вересні 1930 року київська спілка мисливців та рибалок запропонувала заказникові випустити пару бобрів, що їх було виловлено з р. Тетерева в зв'язку з меліоративними роботами. Заказник на цю пропозицію пристав і 13 вересня перевели і випустили на Кончі бобрів в тому місці, де була колись їхня колонія. Момент випуску зафільтмував оператор київської кінофабрики П. Єзерський. Випустили бобрів на високому правому березі Кончі і звідтіля вони перейшли на низький беріг у густі вербові хащі. Дуже швидко бобри освоїлися з місцевістю і почали гризти вербу. Сторожі заказника довгий час не могли звикнути до тих згуків, що чутно, коли бобер гризе дерево»*³¹⁹.

Таким чином, саме Микола Шарлемань започаткував природниче кіновиробництво в Україні та СРСР. Згодом, вже у 1930-х, з'явився кінофільм М. Капчинського про Асканію-Нову³²⁰.

³¹⁸ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. Рукой Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись.

³¹⁹ Шарлемань М. Спроба поновити в заказникові «Конча-Заспа» бобра / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. – 1931. – №5/6. – С. 7-9.

³²⁰ Солодар Ц. Перлина степу // 1930. – № 21/22 [93/94, листоп.]. – С. 3 (цит. по Кіно (1925–1933): сист. покажч. змісту журн. / авт.-упоряд.: Н. Казакова, Р. Росляк; авт.вступ. ст.: Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред.: В. Кононенко, С. Тримбач; М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». – К., 2011. – С. 94).

У березні 1930 року науково-дослідну станцію рибництва відділяють від заповідника в окрему установу, якій підпорядковують сам заповідник³²¹. Менш ніж за півроку рибна станція передається Рибресту Накомату торгівлі, обставини чого описані Л. Чорною³²². Комісія, створена для розмежування двох організацій, здійснила обстеження заповідника 28.08.1930 р. і, в результаті, констатувала, що *«внаслідок своєї роботи заповідник набув певного авторитету як в Союзі так і за кордоном»*³²³.

18.09.1930 року відбулося засідання Бюро Українського комітету охорони природи (протокол №22), де слухали доповідь «Про реорганізацію НКЗС Державного заповідника Дніпрової заплави «Конча-Заспа» і підготували проект Постанови Ради народних Комісарів УРСР «Про створення Державного заповідника Дніпрової заплави «Конча-Заспа».

На засіданні Агроосередку наукових установ НКЗС в Києві 1.12.1930 року проф. М. Шарлемань, аналізуючи події 1930 року, підкреслював: *«від заповідника відійшли при розділі всі фахівці й весь апарат за винятком директора, що водночас проводить роботу по зоології, препаратора, лаборанта та варту»*³²⁴.

З ініціативи Г. Б. Спокойного, директора Державного лісостепового заповідника (тепер — Канівський природний заповідник), 1930 року Микола Шарлемань долучився до підготовки плану роботи Лісостепового заповідника, в якому Шарлемань готував найбільшу, порівняно з іншими авторами, кількість розділів: зоологія, орнітологія, охорона пам'яток природи. При цьому заповідник не був новою територією

³²¹ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 2. — Арк. 304.

³²² Чорна Л. Из втраченого: заповідник «Конча-Заспа» / Л. Чорна // Заповідна справ в Україні. — 2004. — Т. 10. — №1-2. — С. 100-104.

³²³ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 1292. — Арк. 54-55.

³²⁴ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 1292. — Арк. 13.

досліджень для вченого³²⁵. Ще 1923 року він, разом з Ю. Марковським та С. Лубкіним здійснив мандрівку з Києва до Шевченкової могили на човні (по причині великої кількості «бандитів», що стрічаються дорогою в околицях с. Витачів). Відвідавши Канів, Шарлемань примусив хранителя могили впорядкувати недолуго оздоблений пам'ятник та вилучив книгу відгуків за велику кількість «сторонніх записів»³²⁶. У 1926 році він готував до друку статтю «Птахи району Шевченківського заповідника»³²⁷. Влітку того ж року, під керівництвом проф. М. В. Шарлеманя, досліджувалася територія вже створеного Державного лісостепового заповідника імені Т. Г. Шевченка³²⁸.

19.12.1930 року автори плану провели зустріч в приміщенні Державного заповідника Дніпрової заплави «Конча-Заспа», очолюваного Шарлеманем³²⁹.

За півроку потому, під керівництвом М. Шарлеманя

³²⁵ За даними Л. Чорної, Шарлемань не був новою людиною в охороні околиць Шевченкової могили у Каневі. Під час розробки Постанови про створення Лісостепового заповідника (на доручення Колегії Наркомзему від 30 липня 1923 року) планувалось, що у 1924-1925 рр. він очолить один з відділів заповідника (Чорна Л. До історії створення заповідників біля могили Шевченка (за архівними докум. 1923 -1930 рр.) / Л. Чорна // Слово і час. — 2003. — №7).

³²⁶ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукою Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ.— Ф. 49.— №4.— С. 129-130

³²⁷ Звіт про діяльність науково-дослідної кафедри зоології в Києві за 1925-1926 роки // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. — 1927. — №2-4. — С. 113.

³²⁸ Чорна Л. Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20-30 рр. ХХ ст. / Л. Чорна // Заповідна справа в Україні. — 2005. — №11(1). — С. 65.

³²⁹ Чорна Л. «Ота благодать над Дніпром»: із історії заповідання природи в околицях могили Тараса Шевченка (1920-1930 рр.) / Л. Чорна // Збірник праць міжнародної (38-ї) наукової шевченківської конференції. — Черкаси, 2011. — С. 614-623.

розпочалась комплексна експедиція Всеукраїнської Академії Наук, що охопила дослідженнями не лише територію Державного лісостепового заповідника, а й прилеглі до нього урочища³³⁰. Планувалась до видання збірка праць наукової експедиції, серед яких М. Шарлемань готував орнітологічний нарис та загальний звіт про експедицію³³¹. Втім, збірка так і не побачила світ³³², у зв'язку із подіями, описаними нижче.

З кінця 1920-х років розпочався тиск, а згодом і суворі репресії проти природоохоронців. Шарлемань також потрапив під удар³³³. Тиск на Шарлеманя, що розпочався, вірогідно, з 1929 року, можна простежити навіть по газетних публікаціях. У статті «Бесчинства немвродов», А. Коротков заявляв Шарлеманю, що в його заповіднику розвелось багато хижаків і відсутній контроль за браконьєрством³³⁴. Коли Шарлемань опублікував статтю-відповідь, редакція «Вечірнього Києва» висунула йому звинувачення у безладі на території заповідника у редакційному постскрипті після статті³³⁵.

³³⁰ Шарлемань М. Матеріали до орнітології Державного лісостепоного заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць / М. Шарлемань // Журнал біологічного циклу ВУАН. — 1933. — №2. — С. 93-108.

³³¹ Хроніка ВУАН // За радянську академію! — 1932. — №21-22(35-36). — С.3.

³³² Чорний М., Чорна Л. Канівський природний заповідник: передумови створення, ретроспективний аналіз діяльності, сучасний стан та перспективи розвитку / М. Чорний, Л. Чорна. — Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 66.

³³³ Щоправда, Галузевий державний архів Служби Безпеки України не містить жодних відомостей про М. Шарлеманя (Лист директора Архіву І. Кулика №24/5-В-19 від 20.05.2015).

³³⁴ Коротков А. Бесчинства немвродов / А. Коротков // Вечерний Киев. — 1929, 7 августа. — №180 (754).

³³⁵ Шарлемань Н. Письмо в редакцию / Н. Шарлемань // Вечерний Киев. — 1929, 12 августа. — №184 (758).

Не дивно, що в таких умовах вже 1 січня 1931 року Микола Шарлемань полишив посаду директора заповідника «Конча-Заспа»³³⁶.

Після цього Шарлемань опублікував статтю на захист заповідника, де зазначав: *«Некоторые хозяйственные организации неоднократно делали попытки отобрать от заповедника ту или иную часть его. Была попытка со стороны одного научно-исследовательского института получить в свое ведение весь заповедник для проведения в нем своей узко-специальной работы. Часто приходится слышать совершенно необоснованные возражения против комплексного характера Кончи-Заспы. Конча-Заспа единственный в СССР заповедник на границе лесостепи и полесья, единственный заповедник, большая часть которого расположена в пойме реки, самый разнообразный по характеру своих стаций. Часто приходится слышать сетования на то, что в заповеднике много развелось хищной рыбы и т.д. и т.д. Объективные данные опровергают все эти обвинения»*³³⁷.

Попри очевидні проблеми заповідника, Шарлемань активно займався спробами поновити знищену популяцію бобрів в заказнику «Конча-Заспа», створеного 1931 року³³⁸ (про що навіть відзнято документальний кінофільм, згаданий вище).

20 грудня 1933 року, Президія Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук видала постанову «Про злиття заповідників «Конча-Заспа і Лісостепоного», що призвело до

³³⁶ Чорна Л. Із втраченого: заповідник «Конча-Заспа» / Л. Чорна // Заповідна справ в Україні. – 2004. – Т. 10. – №1-2. – С. 100-104.

³³⁷ Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. – 1931. – Т. IV. – С. 20-23.

³³⁸ Шарлемань М. Спроба поновити в заказникові «Конча-Заспа» бобра / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. – 1931. – №5/6. – С. 7-9.

появи нової установи — Середньодніпровського заповідника³³⁹. Його створення співпало з початком найважчого періоду для українських заповідників, доби господарського підходу, за якого заповідники могли зберегтись лише за умови демонстрування переваг «соціалістичного будівництва».

Науковці Середньодніпровського заповідника не мали можливості вести роботу у настільки віддаленій частині заповідника як «Конча-Заспа»³⁴⁰, тому наукова робота тут фактично припинилась.

З 1934 року, після переміщення столиці з Харкова до Києва, в Кончі-Заспі почалось будівництво урядових дач³⁴¹, яке триває і понині.

1935 року, вже після ліквідації заповідника «Конча-Заспа», Д. Белінг, раніше відомий як активний прибічник природоохоронних ідей, в огляді гідробіологічної науки в Україні і, зокрема, роботи Дніпровської біологічної станції, навіть не згадував, що протягом 1921-1933 років вона діяла у складі заповідника³⁴².

³³⁹ Чорний М., Чорна Л. Канівський природний заповідник: передумови створення, ретроспективний аналіз діяльності, сучасний стан та перспективи розвитку / М. Чорний, Л. Чорна. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 306.

³⁴⁰ Сучасна відстань від адміністрації Канівського природного заповідника (в описаний час — Середньодніпровського) до вказаного І. Парнікосою гіпотетичного місця розташування садиби заповідника «Конча-Заспа» дорогами становить понад 100 км. При цьому, станом на 1933 рік цей шлях мав більшу протяжність, покриття доріг та транспорт були менш доступними для легкого пересування на таку відстань.

³⁴¹ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ.— Ф. 49.— №4/2.— Арк. 49.

³⁴² Белінг Д. Є. Сторічна діяльність Київського університету в галузі фауністичних та гідробіологічних досліджень / Д. Є. Белінг // Розвиток науки в Київському університеті за сто років. — К.: Вид-во Київського державного університету, 1935. — С. 183-204.

15 вересня 1951 року, відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР «Про заповідники», Середньодніпровський заповідник був ліквідований. Через досить тривалий час природоохоронцям вдалось відновити заповідний статус території Канівського заповідника, проте «Конча-Заспа» не поновила статусу заповідника досі³⁴³.

Певний час частина колишнього заповідника продовжувала існувати у вигляді трьох окремих мисливських заказників, підпорядкованих мисливському господарству «Конча-Заспа»: «Острів Козачий», «Острів Ольжин», «Урочище Молодецьке»³⁴⁴.

Навіть після скасування заповідника, а також по завершенню війни, М. Шарлемань продовжував опікуватись своїм «мудрим царством». Про це свідчить те, що у 1951-1952 рр. на

³⁴³ У 1999 році, з ініціативи Київського еколого-культурного центру, Київська міська рада прийняла рішення №147/649 від 02.12.1999 року, яким, серед інших, утворила два заказники місцевого значення — «Острів Жуків» (1630 га) та «Острови Ольжин та Козачий» (470 га), що повністю охопили територію колишнього заповідника «Конча-Заспа». Втім, інтенсивні процеси наміву території та незаконної забудови призвели до значних втрат заповідних територій. Низкою рішень Київської міської ради, прийнятих у 2007 та 2008 роках, вся територія заказника «Острів Жуків» була роздана під приватну житлову забудову (Василюк О. Стисла історія захисту заказника «Острів Жуків» / О. Василюк // Екологія. Право. Людина. — 2008. — №8/9. — С. 22-27). При цьому рішення про створення заказника не зазнало змін. В 2011 році Генеральна прокуратура України у судах повернула більшість ділянок до попереднього статусу, проте рішення про зменшення площі самого заказника досі не скасоване. В результаті, станом на 2015 рік, одночасно існують рішення Київської міської ради про створення заказника та про надання його території під забудову.

³⁴⁴ Шарлемань Н. Справка об охотничьем урочище «Конча-Заспа» / Докладные записки, справки и переписка с ЦК КП (6), СМ УССР и другими органами об охране природы на территории УССР, мероприятиях по обогащению запасов дикой фауны, государственных республиканских заказниках «Конча-Заспа», «Залесье» и др. 16.02-31.12.1949 г. // ЦДАВО. — Ф. 5105. — Оп. 5. — Спр. 34. — Арк. 27-31.

території вищевказаних мисливських заказників проводилось розведення мисливських птахів та звірів, сплановане за участі Миколи Шарлеманя кількома роками раніше³⁴⁵.

До останніх днів існування заповідника, Шарлемань, вже не будучи його директором, продовжував публікувати фауністичні праці про нього. Дві останні статті, опубліковані у Збірнику праць зоологічного Музею^{346 347} та Збірнику праць Зоологічного Музею АН УРСР, опубліковані практично день у день із ліквідацією заповідника.

³⁴⁵ Шарлемань Н. Справка об охотничьем урочище «Конча-Заспа» / Докладные записки, справки и переписка с ЦК КП(б), СМ УССР и другими органами об охране природы на территории УССР, мероприятиях по обогащению запасов дикой фауны, государственных республиканских заказниках «Конча-Заспа», «Залесье» и др. 16.02-31.12.1949 г. // ЦДАВО. — Ф. 5105. — Оп. 5. — Спр. 34. — Арк. 36.

³⁴⁶ Шарлемань М. Нові відомості про птахів Державного заповідника «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Збірник праць зоологічного Музею. — 1933. — №12. — С. 75-80.

³⁴⁷ Шарлемань М. Савці заповідника Конча-Заспа та в його районі / М. Шарлемань // Збірник праць Зоологічного Музею АН УРСР. — 1933. — №12. — С. 57-73.

VII

18 березня 1932 року, під час засідання Бюро парторганізації ВУАН щодо позиції членів ВУАН щодо листа Й. Сталіна, було вирішено визнати Шарлеманя, Шмальгаузена, Белінга та Кашенка «реакційними одверто буржуазними вченими», «українськими націонал-фашистами». *«Клясовий ворог швидко підхоплював і використовував ці настанови проти нас (зокрема, Шарлемань...)»* — йдеться у протоколі³⁴⁸. З цього дня і надалі життя М. Шарлеманя невідомо змінилось.

20 квітня 1932 року настав найбільш драматичний момент у природоохоронній біографії вченого. На засіданні фракції Всеукраїнської академії наук (ВУАН) він був змушений зачитати принизливу доповідь, у якій фактично вибачається за свої попередні публікації та зрікається важливих думок, написаних раніше. І хоча засідання Бюро парторганізації ВУАН 18-19 квітня 1932 року було присвячене висловлюванням Шарлеманя і інших вчених під час обговорення листа Й. Сталіна³⁴⁹, виступ професора був вибаченням за діяльність 15-річної давності.

«Я ще раз здається в 4 чи 5 раз підтверджую, що я цілком визнаю хиби своєї брошури (Охороняйте рідну природу), що написав її в 1917 р., засуджую рішуче ці помилки і намагаюся виправити їх не тільки на словах, а і на ділі. Характеристика цієї брошури, що її подав Леонід Маркович

³⁴⁸ Витяг з протоколу №11 засідання Бюро п/о ВУАН від 18.03.1934 // ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 20, спр 5295. — Арк. 8.

³⁴⁹ Витяг з протоколу №11 засідання Бюро п/о ВУАН від 18.03.1934 // ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 20, спр 5295. — Арк. 21-22.

[Левитський] і акад. [О.В.] Паладін цілком правильна. Брошура просякнута шовіністичними та антирадянськими тенденціями³⁵⁰.... 17.II. я таку саму самокритичну доповідь робив у товаристві «Світознавство»; кілька доповідей на цю тему мав у 1930 та 1931 рр. На всіх доповідях я рішуче засуджував згадані брошури... Ганебний рядок про солдат-більшовиків, що начебто зруйнували Пилявин, я взяв з газет того часу...»³⁵¹. У доповіді М. В. Шарлемань перелічує свої вчинки у галузі популяризації здобутків радянської влади. Також Шарлемань згадував у своєму «розкаянні» колег по

³⁵⁰ Не зважаючи на текст «вибачення» М. Шарлеманя, розуміємо, що багато його публікацій часів УНР (щонайменше нам відомі статті М.Ш. у газетах УНР «Народня справа», «Нова Рада», «Вістник Народнього Міністерства земельних справ»), а також критика проросійських праць Л. Портенка та С. Білозорова є значно більш вірогідною причиною репресій, ніж згадка про зруйнований більшовиками «Пилявин». Прикладом цьому можуть слугувати цитати з тієї самої книжки «Охороняйте рідну природу!»: «Україна має в своїх межах багато місцевостей, у яких повинні бути утворені національні парки або окремі зразки природи що охороняються», «Степи мусять мати для нас велику вартість ще і в національно-історичному відношення, позаяк вони являють собою останні живі пам'ятки тої природи, серед котрої складалось вільне козацьке життя», «Хто кохає батьківщину — мусить кохати і її природу». Крім того, тема знищення «солдатами-більшовиками» «Пилявина» підігрівалась в пресі й іншими авторами, що, вірогідно, було зручною темою, поряд з іншими статтями, наприклад, присвяченими хронікам війни з Московщиною (Війна з Московщиною: Офіційальне повідомлення генерального штабу Української Народньої Республіки від 23 квітня // Народня справа. — 1918, 24.04. — С. 32).

³⁵¹ Додаток до протоколу №3 засідання фракції Всеукраїнської Академії Наук 19/20 IV. 1932 р. п.1. Виступ професора Шарлеманя / Протоколи, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП (б) У, партийной организации и фракции, докладне записки Всеукоаинской академии наук (ВУАН), Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, Украинского института растениеводства и Института литературы им. Т. Г. Шевченко о работе академий и институтов // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5295. — Арк. 21-22.

природоохоронній роботі: О. Янату, П. Тутковського, В. Талієва, проте наголошував: «Винуватий тільки я...».

Втім, варто припустити, що дійсна причина переслідувань М. Ш. дещо інша, ніж принципове відстоювання дорогого серцю заповідника чи згадки про зруйнований більшовиками заповідник-зоопарк «Пилявин» у статтях 15-річної давності. 1928 року Шарлемань долучився до підготовки «Провідника»³⁵² по Києву, виданого до 10-річчя ВУАН³⁵³. Книжка починається з кількох фотографій заповідника «Конча-Заспа» (с. 9, 13); також заповіднику присвячена окрема стаття (з 2 фотографіями)^{354 355}. Всі присвячені природі статті видання, а також частина

³⁵² Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста; Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН. — К.: ВУАН, 1930. — 797 с.

³⁵³ Історія Національної академії наук України 1924-1928: документи і матеріали. — Київ: НБУВ, 1998. — С. 484-485.

³⁵⁴ Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа» // Київ: Провідник / М. Шарлемань; За ред. Федора Ернста. — К.: ВУАН; Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. — С. 737-739.

³⁵⁵ Для Шарлеманя написання коротких нарисів в екскурсійному путівнику не було новою задачею, протягом всього життя він проводив екскурсії по природним перлинам Києва. Ще 1914 року М. Ш. став співавтором посібника для природничих екскурсій по Києву (Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4/2. — Арк. 112, 128). 1921 року він видав власний путівник по природі Києва (Шарлемань М. По Києву та його околицях. Короткий провідник для природничих екскурсій. — К., 1921. — 48 с). Того ж 1928 року, спільно з В. Базилевичем, М. Ш. видав історично-природничий путівник по Києву (Шарлемань М. Природа Києва та його околиць / М. Шарлемань, В. Базилевич. — Київ: Нарис, 1928. — 43 с.), текст якого перегукується з «провідником», підготовленим до ювілею ВУАН. Путівник вийшов в серії «Бібліотека газети «Пролетарська Правда» (18 видань у 1928 році) і поширювався безкоштовно серед підписників (Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV. — С. 20-23).

фотографій – авторства Шарлеманя: 8 статей з 340 – за індивідуальним авторством М. Ш., а також стаття «Природа і людність Києва» – М. Ш. та П. Тимошок у співавторстві³⁵⁶. У часи планомірного руйнування ВУАН радянською владою Провідник став причиною стрімкої ескалації переслідування його авторів. Адже, коли більшовицька столиця УРСР знаходилась у Харкові, автори Провідника підкреслили, що дійсною столицею України, з її прадавніми культурними коренями, є Київ. Більше того, така столиця має значно багатшу, геополітично вартісну і яскраву історію не лише у порівнянні з Харковом, а й – з Москвою. Провідник миттєво опинився у спецфондах. Головного редактора, київського крайового інспектора УКОПК – Ф. Ернста, відсторонили від посади ще до завершення друку накладу (і, врешті, арештували у 1933 році та розстріляли 28 жовтня 1942 року)³⁵⁷. Решта авторів зазнала переслідувань.

Для Миколи Шарлеманя наслідком стало позбавлення посади краєвого інспектора: 26 листопада він подав заяву про звільнення³⁵⁸, і залишив пост 1 грудня 1929 року. Після М. Ш. посаду Київського інспектора охорони пам'яток природи зайняв кореспондент Харківської інспектури, ботанік Ю. Д. Клеопов³⁵⁹.

У зв'язку з переслідуваннями, посилаючись на

³⁵⁶ Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст / С. В. Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 227-229.

³⁵⁷ <http://www.s-bilokin.name/Personalial/Ernst/KyivGuide.html>

³⁵⁸ Протокол №17 Засідання бюро Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи з 26/XI-29 року // Матеріали про охорону заповідників України / протоколи, доповідні записки, штати, пояснюючі записки, листування // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9447. – Арк 12, 12 зв, 13.

³⁵⁹ Київська краєва інспектура охорони пам'яток природи. План роботи, план видань та інше за 1933 рік / Київська обласна інспектура охорони пам'яток культури та природи. План роботи, план видань та інше за 1933рік // Державний архів Київської області. – Ф. Р-212. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 8-11 зв.

перевантаження, також подав заяву на звільнення з УКОПП Харківський краєвий інспектор Є. Лавренко³⁶⁰. 1934 року Народний комісаріат освіти повністю згорнув роботу крайових інспектур³⁶¹. Згідно з Постановою РНК СРСР від 14 жовтня 1939 року, УКОПП був ліквідований остаточно³⁶².

Не зважаючи на край небезпечне становище Шарлеманя, в грудні 1932 року у газеті «За радянську академію!» виходить його найбільш критична стаття, яка відома нам. У ній вчений гостро критикував ВУАН за недбайливе ставлення до підпорядкованих їй заповідників³⁶³. *«Номінально вони належать окремим установам... але фактично всі ці установи не приділяють заповідникам належної уваги... Не зважаючи на численні кадри науковців у ВУАН, в її заповідниках не тільки майже нема стаціонарної комплексної роботи, ба навіть короткотермінові екскурсії фахівців до заповідників є рідке явище. Цього року наприклад у Гористому ані разу не працювали геологи, ботаніки, хоч їхня робота передбачена пляном — писав він у статті. — Та й у самій Академії внаслідок цього помічається деяке перекручування поглядів на завдання заповідників. Дехто*

³⁶⁰ Протокол №17 Засідання бюро Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи з 26/XI-29 року // Матеріали про охорону заповідників України / протоколи, доповідні записки, штати, пояснючі записки, листування // ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9447. — Арк 12, 12 зв, 13.

³⁶¹ Чорний М., Чорна Л. Канівський природний заповідник: передумови створення, ретроспективний аналіз діяльності, сучасний стан та перспективи розвитку / М. Чорний, Л. Чорна. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 80.

³⁶² Шарлемань М. Охорона природи в УРСР / Научная статья «Краткая история исследований фауны наземных позвоночных УССР», 1940, автор Н.В.Шарлемань // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 2. — №48. — Арк. 15-34.

³⁶³ Тоді в системі ВУАН існували три заповідники: заповідник ім. Максимовича в Прохорівці, «Гористе» на Київщині та «Академічний степ» на Червоноградщині.

гадає, що заповідник є база для господарчого використання лісу на паливо, будівлі, дехто пропонує використати заповідники для заснування ферм, кролятників»³⁶⁴. Посилаючись на завдання другої п'ятирічки, Шарлемань детально розписав потреби створення при заповіднику «Гористе» науково-дослідної станції та музею, а також налагодження роботи з міжнародними природничими товариствами і установами.

Після 1933 року, у поодиноких статтях Миколи Шарлеманя, дотичних до заповідної справи (окрім фауністичних оглядів), що вдавалось опублікувати у популярних та науково-популярних виданнях після першої хвилі репресій початку 30-х, відчуваються скутість та вимушеність. Так, у нарис про заповідники «Хомутовський степ», «Кам'яні могили» та «Білосарайська коса»³⁶⁵, в які Шарлемань закликає їхати на екскурсії, вибиваючись з загального настрою тексту, вставлено речення про «гігантів металургії» та «культурність і далекозорість нашого соціалістичного будівництва»³⁶⁶. Також, у неопублікованій статті «Современное состояние и задания исследования фауны УССР» 1937 року Шарлемань говорить, що «за вивчення фауни взяли і заповідники, які утворені радянською владою»³⁶⁷. Стаття «К истории охраны природы на Украине» написана в кінці 40-х взагалі зображає лише сталінські уявлення про перетворення природи та рясніє цитатами К. Маркса

³⁶⁴ Шарлемань М. ВУАН не використовує своїх заповідників! / М. Шарлемань // За радянську академію. — 1932. — №31/32 (35/36). — С. 3.

³⁶⁵ Практично ці самі тексти в 1953 році М.Шарлемань планував включити у книжку «Очерки природы Советской Украины», що не була видана.

³⁶⁶ Шарлемань М. Блокнот натураліста / М. Шарлемань // Біологію в маси. — 1937. — №2. — С. 55–60.

³⁶⁷ Научная статья «Современное состояние и задания исследования фауны УССР», 1937, автор Н. В. Шарлемань // ІА НБУ. — Ф. 258. — Оп. 2. — №40. — Арк. 6.

та Ф. Енгельса³⁶⁸. У пропагандистському радянському стилі на початку 1950-х написана і стаття про українські заповідники «Охрана природы в Советской Украине»^{369 370}.

Готуючи рукопис книжки «Очерки природы Советской Украины», Шарлемань вдається до спроби опублікувати свої старі тексти повторно. Вірогідно, це могло бути викликано недоступністю для читача видань, опублікованих до 1933 року. В кожній із статей, включених у видання, включені репліки, приємні цензорам. І. В. Мічурін називається «гениальным советским биологом», дуже багато згадок про Й. Сталіна: «помня о важнейшем значении изучения природы в свете гениальных трудов И. В. Сталина...». Тут знаходимо і знайому історію про орла-сірватня та качок у заповіднику «Конча-Заспа». Натомість, тепер в тексті обережно сказано «В одном заповеднике на берегу Днепра под Киевом...». Згадуючи про Асканію-Нова, Шарлемань писав завідомо неправдиву інформацію, що 1919 року вона була створена як Державний степовий заповідник, хоча, як було сказано вище, створювалась вона як національний парк і лише 1921 року була реорганізована у Державний степовий заповідник³⁷¹. Однаково книжка не була видана.

Ще один висновок, який можна зробити, переглядаючи зміст збірки «Нарисів...»: протягом життя Шарлемань дійсно практично не виїздив з Києва. Всі статті написані або в околицях Києва, або під час відомих відвідин вченим заповідників Асканія-

³⁶⁸ Шарлемань Н. К истории охраны природы на Украине (рукопис, кін. 1940-х) // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1221-1222. — Арк. 1-5.

³⁶⁹ Шарлемань Н. Охрана природы в Советской Украине (рукопис, поч. 1950-х) // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1221-1222. — Арк. 6-27.

³⁷⁰ Стаття також планувалась до включення у книжку «Очерки природы Советской Украины».

³⁷¹ Шарлемань Николай Васильевич, книжку «Очерки природы Советской Украины». Машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №63.

Нова, Надморських заповідників, Хомутовського степу та Кам'яних могил. Протягом 1930-1950-х Шарлемань опублікував низку натуралістичних нарисів, покликаних захопити читача природничими екскурсіями та знаннями про дику природу. Нерідко в таких публікаціях виявляємо не нові спостереження вченого, а навпаки — примітні випадки з часів роботи Шарлеманя у заповіднику «Конча-Заспа»³⁷². Про заповідник у статтях не згадується, але самі історії (наприклад, випадок 1928 року, коли крижні підпливали ближче до людей, щойно в небі з'являвся орел-сірватень) легко упізнати з нарисів, опублікованих десятима роками раніше у виданні «Український мисливець та рибалка»³⁷³. До речі, про ті самі яскраві епізоди роботи Шарлеманя в заповіднику згадується і в статті М. Рильського про знайомство з директором «Конча-Заспи», що вийшла у 1940 році³⁷⁴.

Поет згадував цей епізод також і у поетичних рядках:

*«Ху! Це що качина згря
Ним під ноги просто лине...
Від орла вона шукає
Порятунку — у людини.*

*...Їдьте, люди, та пошвидше
В мудре царство Шарлеманя!»³⁷⁵.*

³⁷² Шарлемань М. Замітки біолога // Біологію в маси. — 1937. — №1. — С. 97-99.

³⁷³ Шарлемань М. 3 життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1928 р. / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. — 1929. — №1. — С. 13-17.

³⁷⁴ Рильський М. Зустріч з професором Шарлеманем / М. Рильський // Літературна газета. — 1940, 10 березня.

³⁷⁵ Рильський М. Конча-Заспа / М. Рильський // Знак Терезів: вірші. — Київ: Рух, 1932. — С. 73-74.

Поетичні рядки М. Рильського викликають особливий інтерес в дослідженні долі М. Шарлеманя. Автор датував поезію 1930-1932 роками, видав у 1932 році. На цей час Шарлемань вже не був директором заповідника і замість «Мудрого царства Шарлеманя» було запустіння. А сам М. Ш. переживав потужний тиск, що міг закінчитись найгіршим фіналом. Поет використав яскравий образ зворушливої історії із дивною поведінкою качок, яка відбулась кількома роками раніше. До того ж, М. Рильський був палким любителем природи та мисливцем, очевидно, обізнаним з публікаціями Шарлеманя у мисливських газетах. Припускаємо, що вірш написаний умисно, в підтримку колишнього директора заповідника. Адже у ньому головним емоційним посилом є слова про те, що заповідник – «царство» Шарлеманя.

Єдиним винятком, що вдалось нам виявити, є неопублікована стаття «Охорона природи в УРСР», написана М. Шарлеманем 1940 року, у відповідь на Постанову РНК СРСР від 14 жовтня 1939 року, якою був остаточно ліквідований Український комітет охорони пам'яток природи, а всі природоохоронні справи передані комітетові з охорони природи РНК УРСР. Стаття містить детальний опис всіх існуючих на цей момент заповідників, заказників та заповідних парків. В тому числі, Шарлемань окремо описує всі складові частини «Чорноморських» та «Азово-Сиваських» та «Азовських» заповідників, згадує коли вони були створені, чим особливі і якому відомству підпорядковані³⁷⁶. Всі природоохоронні території, згадані у статті, розміщені в порядку, який відповідає географічному районуванню, на чому автор окремо наголошує³⁷⁷. Крім того, до статті прикладена карта заповідників, парків і

³⁷⁶ Шарлемань М. Охорона природи в УРСР / Научная статья «Краткая история исследований фауны наземных позвоночных УССР», 1940, автор Н. В. Шарлемань // *ИА НБУ*. – Ф. 258. – Оп. 2. – №48. – Арк. 15-34.

³⁷⁷ Там само. – Арк. 20.

заказників, створена рукою М. Шарлеманя³⁷⁸.

Сьогодні ця стаття є одним з найважливіших джерел інформації про склад природоохоронних територій України перед початком війни. Карта і стаття не були опубліковані і в нашому виданні публікуються вперше.

Короткі натуралістичні замальовки за авторством Шарлеманя знаходимо у газетах, аж до 1950-х років. Подекуди такі замітки мають обсяг не більше 2-4 речень³⁷⁹, або вкотре популяризують заповідники за вже опублікованими автором матеріалами³⁸⁰. Про колонку Шарлеманя «З життя природи», розміщену в столичних газетах згадував у статті 1940 року М. Рильський як про популярну, цікаву читачу рубрику.

Роки німецько-фашистської окупації ще більше погіршили становище Шарлеманя. За станом здоров'я М. Шарлемань з дружиною не змогли евакуюватись, тому вчений продовжив роботу під час окупації в Інституті хвороб і шкідників рослин. Шарлеманю вдалось врятувати від розправи багатьох вчених-євреїв³⁸¹.

У лютому 1942 року німці утворили на базі Інституту Зоології Інститут по боротьбі із шкідниками сільськогосподарських рослин. У цьому закладі М. Шарлемань продовжував свої роботи по вивченню ссавців і птахів України. Навесні 1941 року почалися польові роботи по вивченню ховрахів. За інформацією О.Хохлової, асистент вченого Є. Решетнік, яка

³⁷⁸ Там само. — Арк. 14.

³⁷⁹ Шарлемань М. Блокнот натураліста / М. Шарлемань // Сталінське плем'я. — 1951, 21.06. — №120 (2820).

³⁸⁰ Шарлемань М. Заповідники України / М. Шарлемань // Україна. — 1941. — №1. — С. 20. Зокрема, стаття описує заповідник «Кам'яні могили», аналогічно до: Шарлемань М. Блокнот натураліста // Біологію в маси. — 1937. — №2. — С.55-60.

³⁸¹ Автобіографія М. Шарлеманя, 1946 р. // ІР НБУ. — Ф. 49. — Оп. 1061. — Арк. 1-4.

проводила цю роботу, встановила зв'язок з партизанами Кагарлицького району Київської області. Дізнавшись від неї про те, що партизани потребують більш за все перев'язочних засобів та медикаментів, Шарлемань виписував в німців марлю, вату, йод, борну кислоту тощо «для потреб інституту» і відправляв медикаменти партизанам³⁸².

Полишаючи Київ, німецькі війська евакуювали колекції АН УРСР, разом з якими 8 листопада 1943 року у Познань відправили і М. Шарлеманя з важко хворою дружиною³⁸³. Квартира вченого була повністю розграбована, а бібліотека і колекції, зібрані за понад як 30-річний період, — вивезені німцями до Познані^{384 385}. Очікуючи повернення в Україну, Шарлемань писав щоденник, що нині збережений в Інституті Рукопису НБУ ім. В. Вернадського. *«...Был сегодня в лесу. Он наводил только тоску. Часами бродишь по нему, и только хруст ветвей под ногами нарушает тишину... А у нас на Украине в ярко расцвеченных осенью лесах с шумными криками сойки перелетают с дерева на дерево, где-то постукивает скрытый дятел, синицы, звонко перекликаясь, кочуют по лесу, громко свистит поползень-ямщик, пушистая белка ловко перескакивает с дерева на дерево. Глаз радуют и яркие осенние*

³⁸² Шарлемань Николай Васильевич. Автобиография (1945-1946). Автограф и машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №.1061. — Арк. 1-6.

³⁸³ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рук. Г.К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф.49. — №4/2. — Арк. 27, 187.

³⁸⁴ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антикар». — 2015.— 1136 с.: фото, портр., рис. — С. 808

³⁸⁵ Припускаємо, що ця обставина призвела до втрати особливо цінної частини надбання Миколи Шарлеманя — напрацювань міжвоєнного періоду, в який він був найбільш активним у заповідній справі та очолював Краєву інспектуру УКОПП.

листья, и поздние цветы, и холодная синева октябрьского неба, четкие дали и прозрачность воздуха. Здесь лес какой-то чужой и унылый, дали почти всегда закрыты туманом» — писав Шарлемань у Познані³⁸⁶. У щоденнику бачимо натуралістичні замальовки і порівняння польської природи з рідною для М. Ш. — українською; в тексті постійно трапляються емоційні звороти, ніби він бажає повернутись, «перенестись» на Батьківщину.

До Києва вчений повернувся лише 1946 року (репатрійований в січні 1946³⁸⁷), після чого сподіватись на подальшу роботу в Академії Наук було марно³⁸⁸, хоча він і повернув до Української Академії Наук вивезений німцями музей³⁸⁹.

Одним з перших місць працевлаштування вченого після війни став Київський лісотехнічний інститут³⁹⁰, де Шарлемань працював професором, фахівцем по біології лісових звірів та птахів³⁹¹. В інституті зберігались залишки зоомузею, що в минулому був переданий від Політехнічного інституту разом з фондами, які наповнювали М. Шарлемань та О. Шуммер. Під час

³⁸⁶ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49. — №5.

³⁸⁷ ІР НБУ. — Ф. 49. — №1065. — Арк. 1.

³⁸⁸ Борейко В. Шарлемань Николай (Эдуард) Васильевич // Словарь деятелей охраны природы. Изд-е второе, доп. Киевский эколого-культурный центр. Серия: История охраны природы, К.-М.: Киевский эколого-культурный центр, Центр охраны дикой природы. 2001, вып. 25. — С. 480-487.

³⁸⁹ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г.К. Година, А.А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4/2. — Арк. 137.

³⁹⁰ Тепер — в структурі Національного університету біоресурсів та природокористування України.

³⁹¹ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49.— №4. — Арк. 62.

німецької окупації музей згорів³⁹².

З 1946 року по 1951 рік Микола Шарлемань був мисливським інспектором Головного управління по справах мисливського господарства Ради Міністрів УРСР, після чого його було звільнено з політичних мотивів. Читаємо про це у поясненнях начальника Головного управління В. Радчука Прокуратурі СРСР (тут варто відмітити рівень обговорення постаті М. Шарлеманя): *«На должности охотинспектора главного управления с 1946 года по 1951 год работал профессор Шарлемань Николай Васильевич, которого академик Власюк в 1946 году в своей книге «Торжество мичуринской агробиологии» назвал изменником и врагом Родины»* (Вірогідно, В. Радчук в цей момент писав неправду, оскільки книга П. А. Власюка не містить згадок про М. Шарлеманя і має дещо іншу назву. Така вказівка, можливо, зазначена В. Радчуком з чийхось слів; жодна з центральних наукових бібліотек не має інших видань Власюка, з якими можна було б переплутати згадане/вигадане)³⁹³.

«Этого Шарлеманя американцы поймали в Гамбурге и вернули на нашу зону. До войны он был директором зоопарка Академии Наук.

Этот самый Шарлемань был главным советником Базалия и Пуляревского, он вредил работе, противопоставляя себя Академии Наук, кафедрам биологии госуниверситетов.

*Работу научно-технического совета сводил к протаскиванию своих стремлений*³⁹⁴.

³⁹² Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015.— 1136 с.: фото, портр., рис. — С. 711.

³⁹³ Власюк П. Торжество мичуринської науки і завдання дальшого розвитку агробіології / П. Власюк. — К., 1949. — 79 с.

³⁹⁴ Шарлемань займав посаду голови Науково-технічної ради.

Я его уволил как только пришел в Главное управление, расширил состав Научно-технического совета целым рядом молодых советских ученых»³⁹⁵.

Попри зазначене, формально Шарлемань був звільнений 11.12.1951 «за власним бажанням»³⁹⁶. За час роботи в Управлінні М. Ш. кількаразово міняв посаду, при цьому лишаючись єдиним науковцем «головмисливства»³⁹⁷.

Не зважаючи на ці події, М. Шарлемань шукав можливості продовжувати природоохоронну діяльність.

1947 року в газеті «Известия» вийшла стаття письменника Л. Леонова «В защиту друга»³⁹⁸, присвячена повоєнному стану лісової галузі СРСР та низка подальших статей автора на цю ж тему^{399 400}. Стаття викликала резонанс серед природоохоронців. Різні автори в подальшому публікували статті, в назвах яких фігурували відсилки до фрази «зелений друг»⁴⁰¹. Згодом словосполучення «зелений друг» набуло достатнього розголосу, щоб бути зарахованим до числа хрестоматійних крилатих висловів⁴⁰². М. Шарлемань також підготував статтю в підтримку

³⁹⁵ Объяснение Прокуратуре СССР начальника главного управления по делам охотничьего хозяйства при СМ УССР Радчука В.В. 31.03.1952 / Листування по скаргах і заявах трудящих і зооветдільниць (1952) // ЦДАГО Ф. Р-2. — Оп. 8. — Спр. 8800. — Арк. 21.

³⁹⁶ ІР НБУ. — Ф. 49. — №1071. — Арк. 1-3.

³⁹⁷ ІР НБУ. — Ф. 49. — №1069. — Арк. 1; №1072. — Арк. 1.

³⁹⁸ Леонов Л. В защиту друга / Л. Леонов // Известия. — 1947, 28.12.

³⁹⁹ Леонов Л. В защиту зеленого друга / Л. Леонов // Правда. — 1956, 5 мая.

⁴⁰⁰ Леонов Л. В защиту зеленого друга / Л. Леонов // Юный натуралист. — 1956.

⁴⁰¹ Толчеев Б. П. Слово про зеленого друга / Б. П. Толчеев // Охороняйте рідну природу. Зб. №4. — Київ : Урожай, 1964.

⁴⁰² Серов В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / В. Серов. — М., 2005. — С. 273.

Л. Леонова – «Киев присоединяет свой голос в защиту друга», де в деталях змальовував ситуацію із збереженням зелених насаджень у Києві після завершення війни та фашистської окупації, наголосив на її катастрофічних наслідках.

Значна частина статті присвячена гострій критиці діяльності самих столичних служб зеленого господарства. Шарлемань писав: *«Зачем, например, были срублены старые лохи, или как их называют в Киеве – маслины, у памятника Богдану Хмельницкому? Вместо лохов вокруг памятника насадили много молодых тиссов. Не надо быть пророком, чтоб предсказать гибель этих нежных влаго- и тенелюбивых горных растений на площади, где летом жарко как на раскаленной сковородке»*⁴⁰³. В статті Шарлемань виділяє серед інших найбільш цінні парки Києва: Пущу-Водицю, Голосіївський, Пролетарський, Пушкінський, Шевченківський та Березовий гай. Всі ці території сьогодні є об'єктами природно-заповідного фонду. Також у статті Шарлемань закликав створити в Києві громадську організацію «Товариство друзів зелених насаджень та заступництва корисним птахам». Разом з тим, стаття в підтримку Леонова так і не була опублікована, за формальною негативною рецензією керівника оргінструкторської роботи Українського товариства охорони природи та розвитку природних багатств Г. Гончаренка: *«не відповідає сучасному стану питання»*. З 1942 року (перша публікація на цю тему⁴⁰⁴) і далі спостерігаємо зосередження природоохоронної діяльності Шарлеманя на збереженні природних територій і насаджень в Києві. Очевидно, причинами цьому є, передусім, старість та підірване здоров'я.

⁴⁰³ Шарлемань Николай Васильевич. «Киевляне присоединяют свой голос в защиту друга» (статья). Авторизованная машинопись // ИР НБУ. – Ф. 49. – №44. – Арк. 1-6.

⁴⁰⁴ Шарлемань М. Якою має бути природа нашого міста / М. Шарлемань // Нове українське слово. – 1942, 7 січня. – №5 (20). – С. 7.

Також, орієнтовно в 1950-х, М. Шарлемань працював в інституті «Діпромiсто» у секції озеленення⁴⁰⁵. Разом з тим, в описах справ особового складу працюючих за основним місцем роботи в УкрНДІ «Діпромiсто» з 1944 року відсутня інформація як про М. Шарлеманя, так і про П. Доліщицького⁴⁰⁶. Остання відома стаття, присвячена зеленим зонам Києва, опублікована М. Ш. в 1967 р., у 80-річному віці. Разом з архітектором П. Доліщицьким він пропонував зберегти при розбудові Подолу природні береги р. Почайни та лишити вздовж русла паркову зону^{407 408}.

Вчений допомагав заповідникам у провадженні наукової роботи. 1949 року Азово-Сиваський державний заповідник звертається до нього з проханням визначити птахів у колекції⁴⁰⁹. Приблизно в той же час М. Ш. рецензував роботи працівників заповідників⁴¹⁰. Також Шарлемань допомагав зоологам з західних областей перекладати статті на російську⁴¹¹.

⁴⁰⁵ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. – Арк. 45.

⁴⁰⁶ Лист ДП УкрНДІ проектування міст «Діпромiсто» ім. Ю. М. Білоконя №Д-1518 від 30.06.2015 року.

⁴⁰⁷ Шарлемань М. Збережемо Почайну / М. Шарлемань, П. Доліщицький // Вечірній Київ. – 5.07.1987.

⁴⁰⁸ Фактично, ця ініціатива є попередником існуючого у сучасному законодавстві поняття про прибережні захисні смуги річок та водойм.

⁴⁰⁹ Азово-Сиваський государственный заповедник – Шарлеманю Николаю Васильевичу, письмо с просьбой определить птиц в коллекции. 26 сентября 1949 г. Из Геническа в Киев. // ІР НБУ. – Ф. 49. – №203. – Арк. 1.

⁴¹⁰ Главное управление по заповедникам при Совете Министров УССР – Шарлеманю Николаю Васильевичу. Письмо с просьбой дать заключение о работе М.И. Клименко «Материалы по авиафауне района Черноморского государственного заповедника». 10 февраля 1949 г. // ІР НБУ. – Ф. 49. – №212. – Арк. 1.

⁴¹¹ Лист М. Юзькіна до М. Шарлеманя, 1953 р. // ІР НБУ. – Ф. 49. – №1023. – Арк. 1-5.

1957 року Микола Шарлемань готував звернення на ім'я начальника Управління зеленою зоною м. Києва А. Лаптева, у віданні якого знаходилось урочище «Конча-Заспа». У зверненні, підписаному шістьма поважними науковцями⁴¹², Шарлемань закликав Управління відновити заповідник⁴¹³. Крім того, він пропонував створення низки заповідників навколо Києва: «Було б дуже корисно, коли б в околишніх лісах, долинах річок, які, треба сподіватися, будуть перетворені на заповідники...»⁴¹⁴.

Цікаво відмітити, що Шарлемань не полишав намагання писати на прикладні природоохоронні теми із наголосом на Україні. Проте матеріали вченого більше не публікували. Навіть остання опублікована природоохоронна стаття, написана 71-річним Шарлеманем, «Беречь старые деревья», що вийшла у №10 журналу «Природа» за 1958 рік, початково написана автором під назвою «К охране старых дубов на Украине»⁴¹⁵. Проте надрукована вже із зміненою назвою.

Після завершення Другої Світової Війни, у 1950-х, розпочались санітарні рубки дерев, пошкоджених під час війни.

⁴¹² Серед підписантів – доктор географічних наук В. Попов, член-кореспондент АН СРСР С. Зверомб-Зубовський, а також голова правління Спілки Художників УРСР М. Дерегус, к.б.н. Д. Ратушевський, заслужений діяч мистецтв УРСР М. Глушенко, народний художник СРСР О. Шовкуненко. О. Ющенко у 2001 році згадує (див. список публікацій про М. Шарлеманя у додатку), що проф. Шарлемань, станом на 1969 рік, був дуже добре обізнаний у живописі.

⁴¹³ Шарлемань Николай Васильевич, Дерегус Михаил Гордеевич и другие - начальнику Управления зеленой зоны г. Киева. Письмо о восстановлении заповедника Конча-Заспа. 1957 г. Машинопись с дописками Шарлеманя // ІР НБУ. – №49. – №202. – Арк. 1-2.

⁴¹⁴ Шарлемань М. Якою має бути природа нашого міста / М. Шарлемань // Нове українське слово. – 1942, 7 січня. – №5 (20). – С. 7.

⁴¹⁵ Липа О. Віковічні дуби України, що заслуговують на охорону / О. Липа // Матеріали про охорону природи на Україні. – К.: АН УРСР, 1960. – Вип. 2. – С. 37-43.

Серед них опинилась і велика кількість визначних старовікових дерев, які здавна шанувались та охоронялись населенням в різних областях України. Низка авторів публікують статті на захист вікових дерев: О. Липа⁴¹⁶, С. Івченко⁴¹⁷, С. Мельник⁴¹⁸ та інші. Можливість охороняти вікові дерева існувала ще від часу прийняття 4 червня 1949 року Постанови РМ УРСР про охорону природи, яка передбачає охорону старих дерев⁴¹⁹. Проте серйозно над цією можливістю природоохоронці задумались лише у 1950-х. В тому числі, коли післявоєнні «санітарні» рубки охопили і Голосієвський ліс у Києві. У своїй статті М. Шарлемань навів короткий список видатних старих дерев в Україні, приклади їх знищення в останні роки, а також — вперше подав опис того, яким чином мала бути оформлена пам'ятка природи: *«Необхідно взяти заходів для того, щоб всі старі дерева України були взяті на облік — відмічені відповідними знаками з державною емблемою, як це зроблено, наприклад, у Польщі, і забезпечені відповідною охороною. Слід розуміти, що старі дерева зовсім не «перестійний ліс», а пам'ятники минулого, а інколи — і історичні пам'ятки»*⁴²⁰ (на польський досвід в цьому питанні посилаються і інші автори). Численні польські автори, що писали про охорону старих дерев в 1930-х, розвивали свою активність саме в той період, коли українська природоохорона переживала

⁴¹⁶ Там само.

⁴¹⁷ Івченко С. І. Живі пам'ятки історії та природи // Наука і Життя. — 1956. — №7. — С. 28-30.

⁴¹⁸ Мельник С. Д. Старейший дуб на Украине / С. Д. Мельник // Бюллетень Главного Ботанического сада. — 1957. — №27.

⁴¹⁹ Шарлемань Николай Васильевич. К охране старых дубов на Украине (статья). Машинопись с припиской автора о напечатании этой заметки в ж. «Природа» №10 за 1958 г. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №39. — Арк. 1-6.

⁴²⁰ Шарлемань Н. В. Беречь старые деревья / Н. В. Шарлемань // Природа. — 1958. — №10. — С. 55.

найтяжчий період. Тому в Україні тема охорони старих дерев актуалізувалась лише в післявоєнний період.

З архівних відомостей також знаємо, що Микола Шарлемань ще у 1930-х підготував оглядову популярну книжку про природу України «На річці, в лісі, у степу»⁴²¹. Через розділ «Охорона природи» рукопис отримав негативну рецензію.

Орієнтовно 1953 року вчений переробив книжку під назвою «Очерки природы Советской Украины». До неї внесені переважно відомі раніше тексти, що «прикрашені» згадками про радянську владу та Й. Сталіна. В книзі подається перелік існуючих на той час заповідників⁴²². Єдине критичне зауваження, включене в книжку, наголошує, що заповідник «Гористе» перетворений на «дачне поселення дійсних членів Академії». Ця книжка також не вийшла друком.

Натомість 1958 року перероблена версія книжки «На річці, в лісі, у степу...» вийшла під назвою «Весна-Красна. Нариси з природи України». Видання починається з цитати М. Рильського «Ви чули? Жайворонки прилетіли!».

Розділу «Охорона природи на Україні» у змісті все ж нема, натомість розділ «Орел та качки» дещо відредагований і все ж починається згадкою про колишній заповідник: «*Це довелося мені спостерігати в колишньому заповіднику «Конча-Заспа» біля Києва»*⁴²³. Про заповідник та рибну дослідну станцію згадується і в інших нарисах (розділах), хоча вже й не надається пояснень, який саме заповідник мається на увазі.

⁴²¹ Проф. М. Шарлемань. «На річці, в лісі, в степу». Нариси з природи України. Повторна рецензія на перероблений рукопис. Машинопис без кінця // ІР НБУ. – Ф. 49. – №66. – Арк. 1-2.

⁴²² Шарлемань Николай Васильевич, «Очерки природы Советской Украины». Машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. – Ф. 49. – №63. – Арк. 129-135.

⁴²³ Шарлемань М. Весна-Красна / М. Шарлемань. – К.: Радянська Школа, 1958. – С. 15.

Шарлемань зробив книжку максимально спрямованою на охорону природи. Все, що не могло стати окремим розділом «охорона природи», врешті розпорошилося по тексті. При згадках про види, що охороняються, згадуються постанови РМ УРСР, які забезпечують цю охорону. В книзі також наявні приказки на зразок «Хто вб'є бобра — тому не буде добра» та багато інших літературних ходів, завдяки яким вона стає ще більше природоохоронною.

М. Шарлемань хотів зобразити на обкладинці збережені у спогадах ландшафти заповідника «Конча-Заспа». Фонд М. Ш. в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберіг авторський ескіз обкладинки книжки, на якому зображене заплавне озеро з очеретом та злітаючими переполоханими качками-крижнями⁴²⁴. Навіть розмінявши восьмий десяток, Шарлемань не міг вімовитись від найкращого періоду його життя, коли він очолював заповідник «Конча-Заспа». Більшість текстів книжки написані саме в той період і саме їх він наполегливо прагнув бодай у якомусь вигляді видати ще починаючи від середини 1930-х. В передмові він зізнався в цьому: «...заголовок книги пояснюється й тим, що спостереження, зібрані в ній, автор провадив переважно напровесні свого життя»⁴²⁵. 1962 року письменник Олександр Ільченко запропонував редактору видавництва «Дитвидав» А. Григоруку видати цю книжку у початковій редакції та приніс у видавництво рукопис, що зберігався у нього з часів війни⁴²⁶. Проте в такому вигляді книга так і не була видана.

1964 року Шарлемань видав другу натуралістичну книжку

⁴²⁴ ІР НБУ. — Ф. 49. — Спр. 1167. — Арк. 200.

⁴²⁵ Там само.

⁴²⁶ Дитвидав УРСР, видавництво «Радянська школа» та інші — Шарлеманю Миколі Васильовичу, листи про видання нарисів «На річці, в лісі, в степу», заповнення анкети та ін. 1958-1959, 1962 р. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №214-216 / 2014. — Арк. 1.

для юнатів «Лісові барабанщики»⁴²⁷. Єдиний знайдений нами примірник нині зберігається в Національній бібліотеці України для дітей, хоча видана вона була накладом 30000 примірників⁴²⁸. Книга розповідає про заповідники «Конча-Заспа», «Асканія-Нова», «Хомутовський степ». А текст видання видає, що він був написаний в кінці 1920-х: багато слів в 1964 році вже давно вийшли з обігу. В редакційній передмові тепло сказано про автора: *«Цього невисокого худорлявого дідуся, якому вже близько вісімдесяти років, ви мало не щодня можете зустріти на Трухановому острові Дніпра, в Голосіївському лісопарку, на озерах заповідника «Пуща-Водиця»⁴²⁹... Як і у дні далекої молодості, відомий київський зоолог і натураліст Микола Васильович Шарлемань пристрасно любить рідну природу»*.

В ті тяжкі роки М. Ш. вкотре випередив свій час. У статтях 1950-х років про природу Києва він називав природні території, що колись були плацдармами історичних подій, «історичними пам'ятками». Це стосується, наприклад, оз. Долобського^{430 431 432}.

⁴²⁷ Шарлемань М. Лісові барабанщики. Нотатки натураліста / М. Шарлемань. — Київ: Дитвидав, 1964. — 37 с.

⁴²⁸ Судячи з усього, я виявився першим читачем цієї книги у бібліотеці.

⁴²⁹ Звичайно, йдеться про заповідник «Конча-Заспа», адже це в ньому є озера і про нього написана книга. В Пуща-Водиці заповідника не було ніколи. Отже, вірогідно, передмова була написана про колишній заповідник «Конча-Заспа», а очевидно помилкова згадка про «Пущу-Водицю» внесена на етапі верстки (дійсно, не всі 1964 року пам'ятали, що 30 років тому під Києвом був заповідник).

⁴³⁰ Шарлемань Николай Васильевич, «Долобское — забытый исторический памятник под Киевом» (статья). Машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №12. — Арк. 3-7.

⁴³¹ Шарлемань Микола Васильович, «Долобск і Золоча — забуті історичні пам'ятки в околицях Києва» (статья). 25 жовтня 1959 р. Машинопис // ІР НБУ. — Ф. 49. — №13. — Арк. 7-8.

⁴³² Шарлемань Николай Васильевич, «Ещё о разрушителях природы» (статья). Автограф и авторизованная машинопись // ІР НБУ. — Ф.49. — №15. — Арк.7-8.

1961 року Шарлемань зробив доповідь «Днепровский гидропарк под Киевом как комплексный памятник природы»⁴³³, називаючи вже ці території «комплексною пам'яткою природи». Саме в такому формулюванні до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» 1992 року внесена можливість надавати природно-заповідний статус територіям які мають одночасно як природну так і історичну цінність⁴³⁴.

⁴³³ Шарлемань Николай Васильевич, «Днепровский гидропарк под Киевом как комплексный памятник природы и задачи его охраны». Тезисы доклада (1961 г.). Машинопись с дописками автора // ІР НБУ. — Ф. 49. — №10. — Арк. 1-3.

⁴³⁴ Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — №34. — С. 502.

VIII

Останні роки життя вченого пройшли практично у злиднях та постійних лікуваннях, активне життя вже лишилось у далекому минулому. 1969 року М. Шарлемань втратив дружину⁴³⁵. За свідченнями заслуженого діяча мистецтв В. Забашти, після смерті Ганни Парфентіївни, німецький Микола Васильович мусив ще якийсь час лежати поряд з нею, будучи надто кволим, щоб самостійно встати⁴³⁶.

Про відвідини Шарлеманя згадував літератор О. Ющенко: *«По темным неудобным ступенькам я поднялся на второй этаж. Меня поразила убогость и неуютность его жилища. В углу стояло несколько мешков с какими-то вещами, будто бы хозяин готовился к переезду. Старый диван и старый, больной человек. Все удручало, поэтому и встреча продолжалась недолго... Николай Васильевич как-то мучительно улыбнулся, словно извиняясь за свою квартиру. Перекинулись словами, а тут послышался стук в дверь — появилась докторша. Я оставил профессору принесенные гостинцы и попрощался. Щемящее чувство долго не отпускало меня. Не верилось, что в таких условиях заканчивалась жизнь такого человека»*⁴³⁷.

Саме О. Ющенко, попри очевидне табу на згадки про вченого, опублікував статтю «Мудре царство Шарлеманя» ще у

⁴³⁵ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рук. Г. К. Година, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. – Арк. 28.

⁴³⁶ Забашта Василь. Світ очима художника / В. Забашта; запис. і упоряд. Л. Забашта. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 122-123.

⁴³⁷ Ющенко О. Вспомним «Царство Шарлеманя» / О. Ющенко // Зеркало недели. – 2001, 18.05.

1971 році⁴³⁸. Про останні дні життя Шарлеманя згадував і скульптор О. Скобліков: *«Позировав он мне, лежа на диване, Однажды вдруг заплакал. Развлекал его, как мог. Он был одинок, остался уже без жены, совершенно немоцный и слабый. — «Никого у меня нет. Вот только, словно дети, книги при мне. А с ними тяжело тоже прощатся...»*⁴³⁹.

Окрім художника В. Забашти, який лише кількома місяцями раніше познайомився з старим Шарлеманем, супроводжувати труну видатного вченого на Звіринецький цвинтар прийшли лише четверо людей⁴⁴⁰.

Помер Микола Шарлемань 29 квітня 1970 року у Олександрівській лікарні з діагнозом «гострий атеросклероз»⁴⁴¹.

Після смерті М. Шарлеманя знайомі вченого, прагнучи відновити справедливість, намагалися опублікувати статтю Шарлеманя про зоопарк-заповідник «Пилявин», написану 1917 року⁴⁴². Саме ця стаття була формальною причиною репресій, наслідком яких стало не лише зруйноване життя видатного дослідника і природоохоронця, а й опосередковано — доля заповідника «Конча-Заспа» та частково — Канівського заповідника. Публікація планувалася з передмовою самого Шарлеманя, яку він написав (вірніше — надиктував) 2.04.1970 року, за 18 днів до смерті. Вперше після 40 років вимушеної обережності, помираючий вчений написав у передмові до статті:

⁴³⁸ Ющенко О. Мудре царство Шарлеманя / О. Ющенко // Літературна Україна. — 1971, 20.08. — №57.

⁴³⁹ Там само.

⁴⁴⁰ Забашта Василь. Світ очима художника / В. Забашта; запис. і упоряд. Л. Забашта. — К.: Майстерня книги, 2009. — С. 122-123.

⁴⁴¹ Лист Г. Голдіна до О. Плевака, 24.05.1970 р. // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1048. — Арк. 1, зв.

⁴⁴² Встановити, яка саме стаття мається на увазі нам не вдалось, адже йдеться не про ті короткі замітки, які включені до цього видання.

«автор начал движение за организацию заказников и заповедников ещё в начале этого столетия...»⁴⁴³ 444 445.

На пам'ятному вечорі 7 червня 1970 року О. Плевако⁴⁴⁶ попросив всіх присутніх зібрати матеріали про М. Шарлеманя для передачі їх до Відділу рукопису держбібліотеки, М. Візерю; відзначив книги «Лісові барабанщики» та «Весна-Красна»⁴⁴⁷. Доктор філології П. Плющ закликав видати праці Шарлеманя (включно з неопублікованими)⁴⁴⁸.

За свідченнями Г.Голдіна, більшість документації М. Ш. ним було передано 1971 та 1972 року – до відділу рукопису бібліотеки КДУ (тепер – ІР НБУ). Проте Г. Голдін зазначає, що всі оригінали статей та рукописи Шарлеманя були вилучені його

⁴⁴³ Шарлемань Николай Васильевич. Предисловие к статье о заповеднике «Пилявино», опубликованной Шарлеманем в 1917 г. и биографические данные. 2 апреля 1970 г. Рукой Голдина Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №76. – Арк. 1-7.

⁴⁴⁴ У останні місяці життя, М. Шарлемань наголошує у своїх спогадах, що саме його зусиллями була створена Асканія Нова – перший заповідник СРСР. (Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г.К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. – Арк. 102).

⁴⁴⁵ При цьому, в спогадах вченого, знаходимо неоднозначні рядки: «Я всегда старался проводить идеи охраны природы в жизнь... и теперь ещё многие приходят и вытягивают из меня различные сведения» (Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2. – Арк. 62).

⁴⁴⁶ М. Шарлемань і його опікун Г. Голдін були добре знайомі з О. Плевако, та листувались з ним на літературні теми (ІР НБУ. – Ф. 49. – №1195-1215)

⁴⁴⁷ Махновець Леонід Єфремович. Український літературознавець. Матеріали про відзначення 60-річчя діяльності Шарлеманя М.В. (листи, статті та ін.) // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – Ф. 1198. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 2.

⁴⁴⁸ Там само. – Арк. 4.

«спадкоємцем» О. А. Бевзо (включно з рукописами самого Г. Голдіна «для роботи»), та зникли в невідомому напрямку⁴⁴⁹.

Минуло цілих шість років, поки, дякуючи нескінченно довгим клопотанням О. Бевзо, вдалося оформити могилу вченого, встановивши пам'ятник та надгробок⁴⁵⁰.

⁴⁴⁹ Витяг з протоколу №11 засідання Бюро п/о ВУАН від 18.03.1934 // ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 20, спр. 5295. – Арк. 8.

⁴⁵⁰ Витяг з протоколу №11 засідання Бюро п/о ВУАН від 18.03.1934 // ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 20, спр. 5295. – Арк. 21-22.

ІХ

У 40-х роках Головлітом заборонено видавати в бібліотеках чимало книжок природоохороної тематики. Серед перших у цих чорних списках були та сама брошура Шарлеманя «Охороняйте рідну природу!»⁴⁵¹ та книжка «Охорона природи», яка тепер взагалі практично нікому не відома. Знайти її сьогодні вдалось лише в спецфондах двох центральних наукових бібліотек (в т. ч. один фізично пошкоджений примірник). Більшість видань, згаданих у цьому дослідженні, можна знайти в архівах «забороненої» в СРСР літератури, що зберігаються у Книжковій Палаті України. В архіві Шарлеманя, який він за власним бажанням передав до Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, серед декількох тисяч документів міститься не більше десяти матеріалів, бодай трохи дотичних до заповідної справи. Серед них — вірогідно неопубліковані статті 1959-1961 років, присвячені цікавим історичним місцям на Київських островах, де лише побіжно згадується що було би добре створити місцеві заповідники на Долобському⁴⁵² та Трухановому⁴⁵³ островах (подається як пропозиція оптимізувати функції щойно

⁴⁵¹ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. — Х.: Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. — 393 с.

⁴⁵² Шарлемань Николай Васильевич, «Ещё о разрушителях природы» (статья). Автограф и авторизованная машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49. — №15. — С.7-8.

⁴⁵³ Шарлемань Николай Васильевич, «Долобское — забытый исторический памятник под Киевом» (статья). Машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №12. — Арк. 3-7.

створеного управління Київським Гідропарком⁴⁵⁴). Зі спогадів вченого вилучені всі сторінки, присвячені заповідникам і охороні природи. Окремі сторінки збережені лише частково⁴⁵⁵.

У акті опису майна померлого М. Шарлеманя зазначено, що наявні в оселі вченого документація та рукописи взяті на тимчасовий схов до Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України⁴⁵⁶. Сьогодні цієї документації не виявлено ні в архіві Інституту, ні у фонді М. Шарлеманя в Інституті рукопису НБУ. Натомість, у архіві Інституту зоології міститься справа «Біографії вчених», в якій зібрано невелику кількість інформації про М. Шарлеманя, в т. ч. рукопис статті О. Ющенко «Мудре царство Шарлеманя», витягнутий кимось із полум'я⁴⁵⁷.

У статті О. Корнеєва «Короткий нарис історії охорони природи на Україні» вказується, що у 1960 році краєвим інспектором з охорони пам'яток природи у Києві був не М. Шарлемань, а В. Базилевич⁴⁵⁸, хоча саме Шарлемань був основним рушієм не лише Київської крайової інспектури, а і

⁴⁵⁴ Під «Гідропарком» мається на увазі архітектурно-планувальний ансамбль центральних островів Києва Шарлемань Николай Васильевич, «Днепровский гидропарк под Киевом как комплексный памятник природы и задачи его охраны». Тезиси доклада (1961 г.). Машинопись с дописками автора // ІР НБУ. – Ф. 49. – №10. – Арк. 1-3.

⁴⁵⁵ Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г.К. Година, А.А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф. 49. – №4/2.

⁴⁵⁶ Акт опису майна доктора наук Шарлеманя Миколи Васильовича, що взято на тимчасовий схов до Ін-ту зоології АН УРСР. 3 квітня 1970 р., за підписом Решетник Е., Матушевського Б., Бевз О., Цимбал Т., Чикаленко Е., Дем'янчук М., Дамн О. (з архіву С. І. Білокопя).

⁴⁵⁷ Біографії вчених // Архів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

⁴⁵⁸ Корнеєв О. Короткий нарис історії охорони природи на Україні / О. Корнеєв // Матеріали про охорону природи на Україні. – К.: АН УРСР, 1960. – Вип. 2. – С. 9.

всього Українського комітету охорони пам'яток природи. Аналогічно, в середині 1970-х як Київського краєвого інспектора УКОПП у книгах згадують учня М. Ш. — І. Підоплічка⁴⁵⁹ 460. Про М. Шарлеманя не говорять впритул до кінця існування СРСР. У статті В. Надворного та В. Грамми 1990 року, присвяченій історії формування мережі заповідників УРСР, загадується перелік лідерів заповідної справи початку 20 століття, серед яких відсутнє ім'я М. Шарлеманя⁴⁶¹. Також, переглядаючи видання «Історії Національної Академії Наук України», лише в деяких знаходимо інформацію про природоохоронні доповіді М. Ш.⁴⁶², в той час як інші видання не містять такої інформації.

Про природоохоронну діяльність не сказано ні слова навіть в автобіографії вченого, написаній в 1960-х⁴⁶³, та у спогадах⁴⁶⁴.

⁴⁵⁹ Підоплічко І. Г., Ющенко О.К. Заповідні скарби Української РСР. Монографія. Машинопис з авторськими вставками // ІА НБУ Ф.139. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 19.

⁴⁶⁰ Підоплічко І. Г., Ющенко О.К. Що таке заповідники і для чого вони потрібні? Монографія. Авторграф, машинопис з авторськими правками // ІА НБУ. — Ф. 139. — Оп. 1. — Спр. 223. — Арк. 23.

⁴⁶¹ Надворний В. Прошлое, настоящее и проблемы будущего заповедников Украины/ В. Надворний, В. Грамма // Заповедники СССР — их настоящее и будущее. Часть 1. Актуальные вопросы заповедного дела (тезисы докладов Всесоюзной конференции). — Новгород, 1990. — С. 265-268.

⁴⁶² Історія Національної академії наук України (1924-1928). Документи і матеріали. Київ: НБУВ, 1998. — С. 727.

⁴⁶³ Шарлемань Николай Васильевич. Автобиография (1945-1946). Автограф и машинопись с авторской правкой // ІР НБУ. — Ф. 49. — №1061. — Арк. 1-6.

⁴⁶⁴ Ми не знаємо, наскільки повним є комплект автобіографічних спогадів, збережених у Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Він має вигляд окремих аркушів, без структури і наскрізної нумерації; розділи «Частные музеи природы», «Путешествие по стране. Заповедники» та деякі інші відсутні; у частини сторінок вирізані частини (Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968-1970. Рукой Г. К. Голдина, А. А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. — Ф. 49. — №4).

Таким чином, новаторська наукова діяльність та координаційна робота М. В. Шарлеманя по розвитку заповідної справи в Україні сьогодні лишаються мало відомими науковцям та іншій зацікавленій громадськості. До цього часу заповідна справа не є окремою науковою спеціальністю, у зв'язку із чим вкрай обмеженим є обсяг наукових праць, що розкривають історію цієї важливої прикладної галузі науки.

У 2026 році виповниться 100 років з часу створення Українського комітету охорони пам'яток природи. Ця монографія розпочинає серію наукових видань, присвячених роботі Комітету, його надбаням та долі його найбільш визначних діячів.

Подяки

Висловлюю щиро подяку всім, хто сприяв виявленню всіх описаних в статті літературних пам'яток та допоміг порадою, критичним поглядом, а саме: Людмилі Чорній, Миколі Біляшівському (особливо — за стилістичну та наукову редакцію рукопису книжки); Віктору Грамі (за цінні бібліографічні поради); всім, хто допоміг із пошуком важливих історичних джерел: колективу бібліотеки Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена (Людмилі Ластіковій, Тетяні Марченко, Валентині Кордоновій та Вікторії Константіновій), Миколі Сенченку та працівникам архіву Книжкової палати України, працівникам Інституту архівознавства та Інституту рукопису НБУ ім. Вернадського, Державного краєзнавчого музею ім. В. Г. Короленка (м. Полтава), Наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (м. Харків), Аллі Тузюк та колективу Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича (м. Київ), І. Кулику, колективу Національної історичної бібліотеки України (м. Київ), Рааке Гансу-Ульріху (Бібліотека природничого музею, м. Берлін, Німеччина), співробітникам Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву-музею літератури та мистецтв України, Центрального державного архіву громадських організацій, Національної бібліотеки України для дітей та Електронної бібліотеки «Культура України», Ростиславу Забашті, а також дослідникам, які під час випадкових зустрічей у архівах і бібліотеках підказали чимало корисних ідей; всім, хто сприяв вирішенню технічних задач, необхідних для цифрування, редагування та підготовки матеріалів: Дмитру Демченку, Наталії Штефан, Ользі Проскурі, Олексію Марущаку, Світлані Бакан, Вероніці Скворцовій та Анастасії

Хонякіній; також Валентині Веремко — за підготовку графіки портрету М. Шарлеманя, використаної у оформленні та Ксенії Тимошенко — за розробку оригінальної обкладинки видання, Дарії Ширяєвій — за розробку оригінального стилю макету книжки, наближеного до академічних видань часу, в який Микола Шарлемань переживав найкращі роки свого життя.

Окрема подяка — Володимиру Коліньку, завдяки чий підтримці ця книжка змогла побачити світ.

**Публікації М. Шарлеманя,
присвячені заповідній справі**

1. Шарлемань, Н. Охрана природы // Киевская мысль. — 1914, 7 марта. — №66.
2. Шарлемань, Н. Разрушение зоопарка // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1917. — №1.
3. Шарлемань, Н. Разрушение Пилявина // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1917. — №1.
4. Шарлемань, Н. Упадокъ Киевскаго зоологическаго сада // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1917. — №1.
5. Шарлемань, Н. Задачи охраны природы и земельный вопрос // Вісник І Всеукраїнського Агрономічно-Економічного з'їзду. — 1917. — №67*.
6. Шарлемань, Н. Охрана природы // Киевская Земская газета. — 1917. — №139.
7. Шарлемань, Н. Охрана природы и земельный вопрос // Оттиск из журн. «Хозяйство», №№ 35-36-37-38 за 1917 г.
8. Шарлемань, Н. Охрана природы // Киевская мысль. — 1917. — №139*.
9. Шарлемань М. Дбайте про багатства рідної природи //

* - зірочкою позначені публікації М. Шарлеманя, які не вдалось знайти, проте вони містяться у бібліографії автора, написаній 20 листопада 1920 року (Шарлемань Микола Васильович. Автобіографія та список друкованих праць. 20 листопада 1920. Оригінал з фотографією, підписаний від руки та друкований на машинці // ІР НБУ. — Ф.Х. — №.6503. — Арк.3-5). Також в документі зазначено, що на момент підготовки списку у друці знаходиться книга М. Шарлеманя «Охорона природи за кордоном та на Україні», віднайти яку не вдалось.

Народна справа — 1918. — №16/17. — С. 26-30.

10. Шарлемань, М. Охороняйте рідну природу. — Харків: «Союз», 1918. — 32 с. — (Природно-історична бібліотека / під ред. В. І. Талієва; Світова культура і природа, №1).

11. Шарлемань, М. Треба пам'ятати про охорону природи // Народна справа — 1918. — №22. — С. 15-17.

12. Шарлемань, М. Ще про Пілявін // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — №3/4. — С. 149-150.

13. Шарлемань, М. Гуртки краєзнавства як один з шляхів до розвитку культури // Народна справа. — 1918. — №25.

14. Шарлемань, М. Асканія Нова — перший народній заповідний парк // Вісти природничої секції Українського наукового товариства. — 1919. — Т. 1. — Ч. 3/4. — С. 122.

15. Шарлемань, М. Коротенький перелік пам'яток природи правобережної України // Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні. — Полтава, 1919.

16. Шарлемань, Н. Охрана природы // Известии Киевского студенческого кружка натуралистов. — 1919*.

17. Шарлемань, М. До оборони природи // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — Ч. 1. — С. 13.

18. Шарлемань, М. Закладаймо ловецькі заповідники! // Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т. 1. — Ч. 2.

19. Шарлемань, М. Заповідники для охорони дичини // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — № 3/4. — С. 119-120.

20. Шарлемань М. Лісові барабанщики. Нотатки натураліста / М. Шарлемань. — Київ: Дитвидав, 1964. — 37 с.

21. Шарлемань М. Весна-Красна / М. Шарлемань. — К.: Радянська Школа, 1958. — 108 с.

22. Шарлемань, М. Нова організація по охороні природи // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. – 1918/1919. – С. 121.
23. Шарлемань, М. Природничо-дослідні інституції на Україні // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариств. – 1919. – Т. I. – Ч. II. – С. 53-56.
24. Шарлемань, М. Бризгалін Г. А. Охорона пам'ятників природи на Україні (реф.) / Книгарь, лист. 1919. – С.1862-1863.
25. Шарлемань, Н. Охрана природы // Известия киевского Студентского Кружка Натуралистов. – 1919.
26. Шарлемань, М. Охорона природи. – К.: ДВОУ, 1921. – 50 с.
27. Шарлемань, М. Перший Державний степовий заповідник України Асканія-Нова. – К., 1921. – 8 с.
28. Шарлемань, М. Перший державний Степовий Заповідник Асканія Нова. – К., 1921.
29. Шарлемань, М. Новые данные о бобрах // Украинский охотник и рыболов. – 1923. – №5. – С. 18-20.
30. Charlemagne N. Naturschutz in der Ukraine // Der Naturforscher. – 1925. – Heft. 3
31. Charlemagne N. Einige Worte über den Naturschutz in der Ukraine // Congrès International pour l'étude et la protection des oiseaux. Compte-Rendu, Luxemburg. – 1925. – P. 259-264.
32. Шарлемань, М. Матеріали до орнітофауни Державного Степового заповідника «Чаплі» та його району // Вісті Державного степового заповідника «Чаплі» – 1926. – Т. 3. – С. 48-94.
33. Шарлемань, М. Гибель бобров // Український мисливець та рибалка. – 1926. – №6. – С. 28-29.
34. Шарлемань, М. Охотник-краевед // Украинский охотник и рыболов, - 1926. – №6. – С. 16.
35. Шарлемань, М. Державний Заповідник Конча-Заспа –

Лящівка // Украинский охотник и рыболов. — 1926. — №6.

36. Шарлемань, М. Охорона природи // Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства. Кн. 5 / Під ред. акад. Михайла Грушевського. — Київ, 1927. — С. 129-131.

37. Шарлемань, М. Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber L.*) на Україні // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб. 1. — С. 3-19.

38. Шарлемань, М. Охорона природи на Україні // Пролетарська правда. — 1927. — 17 листопада, №262 (1875).

39. Scharleman N. Kurzer Bericht über Naturschutz in der Ukraine. II Kongres Intern, pour Tetude et la protection des oiseaux. Bruxelles, 1927

40. Шарлемань, М., Борзаковський, О. Чаплі: державний заповідник колишньої Асканії-Нова // Життя й революція. — 1928. — №5. — С. 146-158

41. Шарлемань, М., Снігиревський, С. Матеріали до бібліографії про Державний Степовий заповідник «Чаплі», кол. Асканія-Нова. I. Період дореволюційний (1845-1917) // Вісті Державного Степового Заповідника «Чаплі». — 1928. — Т. IV. — С. 105-108.

42. Шарлемань, М. Охорона природи // Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства. Кн. 5 / Під ред. акад. Михайла Грушевського. — Київ, 1928. — С. 131-132.

43. Шарлемань, М. Державний заповідник «Конча-Заспа» та досвідна рибна станція при ньому // Вісник природознавства. — 1928. — №1. — С. 52-53.

44. Шарлемань, М. Деяко про надморські заповідники // Український мисливець та рибалка. — 1929. — №2/3. — С. 9-11.

45. Шарлемань, М. Качанівку оголошено заповідником місцевого значення // Вісник природознавства. — 1928. — №1. — С. 53.

46. Шарлемань, М. Київська Краєва інспектура охорони

пам'ятників природи // Вісник природознавства. – 1928. – №1. – С. 52.

47. Шарлемань, М. Матеріяли до бібліографії про Державний Степовий заповідник «Чаплі», кол. Асканія-Нова. II. Період революційний (1917-1928) // Вісти Держ. Степового Заповідника «Чаплі». – 1928. – Т. VI.

48. Шарлемань М. По заповідниках півдня України // Охорона природи на Україні – Харків, 1928. – С. 4-15.

49. Шарлемань, М. Уменьшение водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе // Украинский охотник и рыболов. – 1925. – №10. – С. 15-16.

50. Шарлемань, М. Птахи, що спостерігались в районі Шевченковського заповідника 28 липня – 18 серпня 1926 р. / М. Шарлемань, А. Шепе // Український мисливець та рибалка. – 1928. – №4. – С. 23-24.

51. Шарлемань, М. З життя заповідника «Конча-Заспа» в 1927 р. // Український мисливець та рибалка. – 1928. – №1. – С. 17-22.

52. Шарлемань, М. Державний заповідник «Конча-Заспа» // Збірн. пр. Держ. риб. запов. «Конча-Заспа». – 1928. – Т. 1. – С. 11-24.

53. Шарлемань, М. З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1928 р. // Український мисливець та рибалка. – 1929. – №1. – С. 13-17.

54. Шарлемань, М., Борзаківський, О. Чаплі. Державний заповідник колишньої Асканії-Нова // Життя й революція. – 1928. – №5. – С. 146-158*.

55. Шарлемань, М. Чаплі: Державний степовий заповідник. / М. Шарлемань, О. Борзаківський. – Х.; К., 1929. – 48 с.

56. Шарлемань, М. Організація рибоводного заводу в Державному рибному заповіднику Конча-Заспа // Український мисливець та рибалка. – 1929 – №4. – С. 43-48.

57. Шарлемань, Н. Письмо в редакцию // Вечерний Киев. — 1929, 12 августа. — №184 (758).
58. Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа» // Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста. К.: ВУАН, Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. — С. 737-739.
59. Шарлемань, М. Матеріали до орнітофауни острова Джарилгача на Чорному морі / М. Шарлемань, О. Шумер // Збірник праць Зоологічного музею. — 1930. — №8. — С. 99-117.
60. Шарлемань, М. З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1929 // Український мисливець та рибалка. — 1930. — №9/10.
61. Шарлемань, М. Матеріали до орнітології Державного заповідника «Конча-Заспа» // Збірник праць Зоологічного музею. — 1930. — №8. — С. 47-98.; Труды фізично-математичного відділу. — 1930. — Т. XV. — В. 2. — С. 47-98.
62. Шарлемань, М. Дещо про надморські заповідники // Вісник природознавства. — 1931. — №1/2. — С. 65-66.
63. Шарлемань, М. Спроба поновити в Заповіднику «Конча-Заспа» бобра // Український мисливець та рибалка. — 1931. — №5/6. — С. 7-9.
64. Шарлемань, Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV. — №1/3. — С. 20-23.
65. Шарлемань, М. Придуха в Київському районі басейна Дніпра в 1931 р. та боротьба з нею в заказникові «Конча-Заспа» // Український мисливець та рибалка. — 1931. — С. 24.
66. Шарлемань, М. Придуха риби в Київському районі сточища Дніпра в 1931 р. і боротьба з нею в заповіднику «Конча-Заспа» // Журнал біозоологічного циклу ВУАН. — 1932. — С. 87-88.
67. Шарлемань, М. ВУАН не використовує своїх заповідників! // За радянську академію. — 1932. — №31/22 (35/36). — С. 3.

68. Шарлемань, М. Заповідник «Конча-Заспа». — К., 1932. — 30 с.

69. Шарлемань, М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» // Вивчаймо природу краю. Збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.

70. Шарлемань, М. Матеріали до орнітології Державного лісостепного заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць // Журнал біозоологічного циклу ВУАН.— 1933.— №2.— С.93-108.

71. Шарлемань, М. Нові відомості про птахів Державного заповідника «Конча-Заспа» // Збірник праць Зоологічного музею. — 1933. — №12. — С. 75-80.

72. Шарлемань, М. Ссавці заповідника «Конча-Заспа» та в його районі // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1933. — №12. — С. 57-73.

73. Шарлемань, М. Блокнот натураліста // Біологію в маси. — 1937. — №2. — С. 55-60.

74. Шарлемань, М. Замітки біолога // Біологію в маси. — 1937. — №1. — С. 97-99.

75. Шарлемань, М. Охорона природи і юні натуралісти // Юний натураліст.— 1940. — №8/9. — С. 18-19.

76. Шарлемань, М. Заповідники України // Україна. — 1941. — №1. — С. 20*.

77. Шарлемань, М. До вивчення орнітофауни заповідника «Гористе» та його околиць // Природа заповідника Академії Наук УРСР «Гористе». — К.: Видавництво АН УРСР, 1941. — С. 9-26.

78. Шарлемань, Н. Беречь старые деревья // Природа. — 1958. — №10. — С. 55.

79. Шарлемань, Н. Современное состояние поголовья речных бобров на Украине // Труды Воронежского государственного заповедника. — 1960. — Вып. 11. — С. 41-44.

**Публікації про природоохоронну діяльність
М. Шарлеманя**

1. Борейко, В.Е. Шарлемань Николай (Эдуард) Васильевич, 6.02.1887-29.04.1970. // Словарь деятелей охраны природы. Изд-е второе, доп. Киевский эколого-культурный центр. Серия: История охраны природы, К.-М.: Киевский эколого-культурный центр, Центр охраны дикой природы, 2001. — Вып. 25. — С. 480-487.
2. Решетник, Е. Г. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887-1970) // Вестник зоологии, 1970. — №6. — С. 87-89.
3. Рильський, М. Зустріч з професором Шарлеманем // Літературна газета, 10 березня 1940.
4. Хохлова, О. М. М. В. Шарлемань: життєвий шлях. Наукова спадщина. — Полтава, 1998. — 160 с.
5. Шевченко, Л. В. Шарлемань Микола Васильович // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 350.
6. Ющенко, О. Мудре царство Шарлеманя // Літературна Україна, 20.08.1971. — №57.
7. Ющенко, О. В мудром царстві Шарлеманя // Безсмертники. — К.: Рад. письменник, 1974. — С. 7-8.

Іменний покажчик

- Акімов М. 65, 76.
Артоболевський В. 10.
Базилевич В. 95, 120.
Бевзо О. 118.
Бейєр М. (Байєр М.). 30, 32.
Белінг Д. 15, 90, 93.
Білозоров С. 75, 94.
Борейко В. 19.
Борзаківський О. 70.
Бородін І. 22, 23, 24, 26, 28, 30, 34, 45.
Браунер А. 53, 65.
Бризгалін Г. 32, 47, 52.
Бузук П. 24.
Вернадський В. 37 (+ прим.), 103, 119.
Висоцький Г. 35, 53.
Візерь М. 117.
Власюк П. 105.
Грама В. 121.
Голдін Г. 117 (+ прим.), 118.
Гончаренка Г. 107.
Григорук А. 112.
Грушевський М. 11, 52, 53.
Доліщицький П. 108.
Ернст Ф. 68, 72, 96.
Єзерська М. 85.
Єзерський П. 84 (+ прим), 85.
Забашта В. 115, 116.
Завадський С. 24.

- Захаров Б. 47.
Івченко С. 110.
Ільченко О. 112
Казановський В. 10.
Капчинський М. 84.
Кащенко М. 93.
Клепінін М. 53.
Конвенц Г. 22, 23, 28, 42, 78.
Корнеєв О. 120.
Котов М. 24, 51.
Лавренко Є. 33, 65, 72, 73, 97.
Лазаренко А. 83.
Лаптев А. 109.
Левицький Л. 94.
Леонов Л. 106, 107.
Липа О. 110.
Лисоченко І. 18.
Лінгарт О. 6.
Лубкін С. 87.
Лучник В. 34.
Марковський Ю. 87.
Медведєв С. 70.
Мельник С. 110.
Мічурін В. 99, 105.
Надворний В. 121.
Ніколаєв В. 25, 39.
Палладін О. 94.
Парнікоза І. 19, 90.
Пачоський І. 53.
Підоплічко І. 50, 121.
Плевако О. 117.
Плющ П. 117.
Портенко Л. 35, 74, 94.

- Радчук В. 105.
Растропович М. 85.
Раєвський В. 26.
Решетнік Є. 50, 103.
Рильський М. 18, 82, 100, 101, 102, 111.
Семенов-Тянь-Шаньський А. 24, 28.
Сисоєнко Є. 34.
Скобліков О. 116.
Снігурівський С. 53.
Сталін Й. 93, 99, 111.
Талієв В. 7, 9, 23, 26, 27, 28, 29,30, 41, 42, 95.
Тимошок П. 96.
Тутковський П. 10, 35, 40, 95.
Ульяновський В. 19.
Фаліїв І. 79, 80.
Фальц-Фейн Ф. 23, 49, 53, 62.
Федоровський О. 53, 65, 66.
Хохлова О. 5, 20, 103.
Чорна Л. 58, 87.
Шарлемань Г. 102, 103, 115.
Шевченко Л. 17.
Шепе А. 70.
Шмальгаузен І. 15, 93, 120.
Шумер О. 70.
Ющенко О. 18, 109 (+прим.), 115, 120.
Яната О. 13, 40, 43, 47, 51, 53, 95.

Список використаних літературних джерел

1. Агрономично-економічний з'їзд // Нова рада. — 1917, 25 жовтня. — №171. — С. 2. — Шп. 4.
2. Акімов М. Про охорону природи / М. Акімов // Охороняйте пам'ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпрянщини. — Дніпропетровськ: Краєва інспекція охорони пам'яток природи, 1930. — С. 13.
3. Анучинъ Д. Н. Охрана памятниковъ природы / Д. Н. Анучинъ. Международная охрана природы / Г. А. Кожевников. — М.: Типо-литографія Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1914. — 59 с.
4. Байєр М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М. Байєр. — К.: Інформ. бюро Київськ. губ. зем. управи, 1917. — 47 с.
5. Бардашенко А. Рішення земельного питання / А. Бардашенко; Партія Соціалістів-революціонерів. — Вид. Південно-Рос. Краєвого бюро, 1917. — 16 с.
6. Бейєр М. Про земельну справу / М. Бейєр. — К., 1918. — 15 с.
7. Бейєр М. Соціалізація чи земельна властість / М. Бейєр. — К., 1918. — 16 с.
8. Бейєр М. Шануймо і бережимо свій рідний край / М. Бейєр. — Полтава, 1919. — 16 с. (Природоохоронна серія. Вид. 1).
9. Белінг Д. Є. Сторічна діяльність Київського університету в галузі фауністичних та гідробіологічних досліджень / Д. Є. Белінг // Розвиток науки в Київському університеті за сто

років. – К.: Вид-во Київського державного університету, 1935. – С. 183-204.

10. Белозеров С. О национальных парках / С. Белозеров // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – 1928. – Т. XLIV. – С. 227-249.

11. Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст / С. В. Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 227-229.

12. Борейко В. Е. Белые пятна истории природоохраны СССР. Россия. Украина / В. Е. Борейко: в 2-х т. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 1996. – 303с. – (История охраны природы. Вып 7).

13. Борейко В. Е. Белые пятна природоохраны / В. Е. Борейко. – Изд. 2-е, доп. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. – 273 с. – (История охраны природы. Вып. 31).

14. Брызгалин Григорий Александрович // Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. – Изд. 2-е, доп. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – С. 55-56. – (История охраны природы. Вып. 25.)

15. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1995. – 183 с. – (История охраны природы. Вып. 2).

16. Борейко В. Е. Первое орнитологическое общество / В. Е. Борейко // Беркут. – 1992. – №1. – С. 111-112.

17. Федоровский Александр Семенович // Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. – Изд. 2-е, доп. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – С. 436-437. – (История охраны природы. Вып. 25).

18. Шарлемань Николай (Эдуард) Васильевич // Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко. – Изд. 2-е, доп. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2001. –

С. 480-487. – (История охраны природы. Вып. 25).

19. Борзаковський Ол. Кіно та краєзнавство / Ол. Борзаковський // Кіно. – 1930. – № 13 (85). – С. 10.

20. Бородинъ И. Охрана памятников природы / И. Бородин // Труды Ботанического сада Императорского Юрьевского университета. – 1910. – Т. 9. – С. 297-317.

21. Брызгалин Г. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? / Г. Брызгалин, Б. Захаров. – Харьков, 1919. – С. 79, 95.

22. Хроника // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. – 1914. – №2. – С. 56-57.

23. Василюк О. До історії видової охорони в Україні (1912-1932) / О. Василюк // Актуальні проблеми дослідження довкілля: збірник наукових праць (за матеріалами VI-ої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка Г. М. Висоцького, 20-23 травня 2015 р., м. Суми). – Т. 1. – Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 22-27.

24. Василюк О. Стисла історія захисту заказника «Острів Жуків» / О. Василюк // Екологія. Право. Людина. – 2008. – №8/9. – С. 22-27.

25. Забашта Василь. Світ очима художника / В. Забашта; запис. і упоряд. Л. Забашта. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 122-123.

26. Вернадский В. И. Дневники: 1926-1934 гг. / В.И. Вернадский. – М.:Наука, 2001. – <http://www.ruscorgora.ru/>

27. Вернадський В. І. Листування з українськими вченими. – (Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського; Т. 2). Кн. 2: Листування Д – Я, Ч. 2. О – Я. – Київ, 2012. – 692 с.

28. Відродження. – 1918, 20 квіт. – №21. – С. 4. – Шп. 5.

29. Відродження. – 1918, 10 трав. – №69. – С. 2. – Шп. 3.

30. Відродження. – 1918, 2 черв. – №53. – С. 8. – Шп. 3.

31. Відродження. – 1918, 4 черв. – №54. – С. 8. – Шп. 1.

32. Відродження. — 1918, 16 черв. — №64. — С. 5. — Шп. 1.
33. Відродження. — 1918, 21 черв. — №68. — С. 4. — Шп. 3.
34. Відродження. — 1918, 28 лип. — №98. — С. 3. — Шп. 1.
35. Відродження. — 1918, 20 вер. — №141. — С. 7. — Шп. 1.
36. Відродження. — 1918, 5 жовт. — №152. — С. 5. — Шп. 2.
37. Відродження. — 1918, 9 жовт. — №155. — С. 7. — Шп. 2.
38. Відродження. — 1918, 13 жовт. — №159. — С.6. — Шп. 3.
39. Відродження. — 1918, 19 жовт. — №161. — С.4. — Шп. 3.
40. Відродження. — 1918, 21 жовт. — №163. — С.6. — Шп.1.
41. Відродження. — 1918, 30 лист. — №198. — С. 2. — Шп. 3.
42. Війна з Московщиною: Офіційне повідомлення генерального штабу Української Народньої Республіки від 23 квітня // Народня справа. — 1918, 24. 04. — С. 32.
43. Власюк П. Торжество мічурінської науки і завдання дальшого розвитку агробіології / П. Власюк. — К., 1949. — 79 с.
44. Виставка охрани природы // Любитель природы. — 1914. — №4. — С. 332-339.
45. Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. — Х.: Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. — 393 с.
46. Звіт про діяльність науково-дослідної катедри зоології в Києві за 1925-1926 роки // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. — 1927. — №2-4. — С. 113.
47. Івченко С. І. Живі пам'ятки історії та природи // Наука і Життя. — 1956. — №7. — С. 28-30.
48. Історія Національної академії наук України 1924-1928: документи і матеріали. — Київ: НБУВ, 1998. — 762 с.
49. Качинський В. Що робити з землею / В. Качинський. — Х.: Соціалістично-революційне видавництво «Рух», 1917. — 15 с.
50. Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста; Комітет

святкування 10-тирічного ювілею ВУАН. — Київ.: ВУАН, 1930. — 797 с.

51. Київська краєва інспектура охорони пам'ятників природи // Вісник природознавства. — 1928. — №1. — С. 52.

52. Кіно (1925–1933): систематичний показчик змісту журналу / авт.-упоряд.: Н. Казакова, Р. Росляк ; авт. вступ. ст.: Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред.: В. Кононенко, С. Тримбач ; М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». — К., 2011. — С. 43, 115.

53. Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896–1939). — Київ: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. — 2009. — С. 49, 126.

54. Корнєєв О. Короткий нарис історії охорони природи на Україні / О. Корнєєв // Матеріали про охорону природи на Україні. — К.: АН УРСР, 1960. — Вип. 2. — С. 9.

55. Коротков А. Бесчинства немвродов / А. Коротков // Вечерний Киев. — 1929, 7 августа. — №:180 (754).

56. Котов М. 1-я сессия Асканийского Комитета / М. Котов // Наука на Украине. — 1922. — №4. — С. 370.

57. Котов М. Совецание ботаников по участию в районировании Украины и в работах Аскании Нова / М. Котов // Наука на Украине. — 1922. — №2. — С. 150.

58. Котов М. Охорона природи в Українській РСР та завдання ботаніків / М. Котов, С. Харкевич // Український ботанічний журнал. — 1956. — Т. XIII — №2. — С. 3–13.

59. Кушнір М. Земельна справа на Україні / М. Кушнір. — Київ: Вид. Центр. Ком. У. П. С.-Ф., 1917.

60. Лавренко Є. Охорона природи на Україні / Є. Лавренко // Вісник природознавства. — 1928. — №3-4. — С. 164-179.

61. Леонов Л. В заштиту друга / Л. Леонов // Известия. —

1947, 28.12.

62. Леонов Л. В защиту зеленого друга / Л. Леонов // Правда. — 1956, 5 мая.

63. Леонов Л. В защиту зеленого друга / Л. Леонов // Юный натуралист. — 1956. — №1. — С. 14-15.

64. Липа О. Віковічні дуби України, що заслуговують на охорону / О. Липа // Матеріали про охорону природи на Україні. — К.: АН УРСР, 1960. — Вип. 2. — С. 37-43.

65. Лисоченко І. Матеріали архіву М. В. Шарлеманя / І. Лисоченко // Рукописна та книжкова спадщина України. — 1993. — Вип. 1. — С. 165–171.

66. Лучник В. (перекл. з рос. І. Ш.) Про оберігання птиць / В. Лучник // Народня справа. — 1918, №18.

67. Мельник С. Д. Старейший дуб на Украине / С. Д. Мельник // Бюллетень Главного Ботанического сада. — 1957. — №27.

68. Мирояная охрана природы: отчет академика И. П. Бородина о командировке в Берн на Конференцию по международной охране природы // Речи и доклады, читанные на Конференции по международной охране природы в Берне, в ноябре 1913 года, делегатами от Швейцарии, Австралии, Бельгии, Великобритании, Голландии, Норвегии, России, Северной Америки, Соединенных Штатов и Франции. — Петроград: Тип. М. М. Стасюлевича, 1915.

69. Мовчан Я. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів втілення // Конвенція про біологічне різноманіття: громадська обізнаність та участь. — Київ: Стилос, 1997. — С. 98-110.

70. Мовчан Я. Шляхи втілення екомережі України / Я. Мовчан, Ю. Шеляг-Сосонко // Розбудова екомережі України. — Київ, 1999. — С. 104-111.

71. Надворный В. Прошлое, настоящее и проблемы будущего

заповедников Украины / В. Надворный, В. Грама // Заповедники СССР – их настоящее и будущее. Часть 1. Актуальные вопросы заповедного дела (тезисы докладов Всесоюзной конференции). – Новгород, 1990. – С. 265-268.

72. Наказ Державної служби заповідної справи: «Про затвердження Положення про порядок оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ» №30 від 25.12.2003 р. // Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами природно-заповідного фонду: (інструктивно-методичні матеріали) / О Василюк, А. Драпалюк, Г. Парчук та інші. – Львів-Київ: МБО «Екологія-Право-Людина», 2015. – С. 60-66.

73. Народна воля. – 1918, 10 травня. – №69. – С. 2.– Шп. 3.

74. Наука и научные работники СССР. Ч. VI. Научные работники СССР: без Москвы и Ленинграда. – Л. – 1928. – С. 479.

75. Наукова хроніка // Вісник природознавства. – 1927.– №3-4. – С. 208.

76. Отъ постоянной Природоохранительной комиссії при Императорскомъ русскомъ географическомъ обществе // Записки Крымскаго общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1913. – Т. III. – С. 201-203.

77. Охорона пам'яток природи на Україні. – Харків. – 1927. Збірник 1. – 90 с.

78. Охорона пам'яток природи на Україні. – Харків. – 1928. Збірник 2.

79. Парнікоза І. Микола Шарлемань та заповідник «Конча-Заспа». – 2011. – <http://h.ua/story/346138/>

80. Парнікоза І. Шарлемань Микола Васильович / І. Парнікоза // Країна знань. – 2012. – №1(83). – С. 49.

81. Первое реальное училище // Весь Киевъ: Адресная и справочная книга на 1911 годъ. – К. – С. 519-520.

82. Перелік доповідей співробітників установ ВУАН 1924-1928 // Історія Національної академії наук України 1924-1928: документи і матеріали. — Київ: НБУВ, 1998. — С. 727.

83. Підоплічко І. Г. Заповідники Української РСР / І. Г. Підоплічко, А. П. Федоренко // Охороняйте рідну природу. — 1967. — Збірник №5. — С. 3-11.

84. По кінофабриках світу // Кіно. — 1929. — №5 (53).

85. По Крыму. — Симферополь, 1914. — №1. — 110 с.

86. Протокол XII засідання, 10-го жовтня 1920 р./ Протоколи засідань Ботанічної секції Відділу природничих наук Українського наукового товариства за 1920 рік // Український ботанічний журнал. — 1921. — №1-2. — С. 85-86

87. Протоколи і Постанови попередньої наради природників України від 3-6 серпня 1918 року. — Київ: Друкарня УНТ, — 1918. — 16 с.

88. Професор Яната Олександр Алоїзович (1888-1927 р.): Збірник документів і матеріалів / Уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко; наук. ред. В. А. Вергунов. — К.: Аграрна наука, 2003. — 224 с.

89. Решетник Е. Г. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887-1970) / Е. Г. Решетник // Вестник зоологии. — 1970. — №6. — С. 87-89.

90. Рильський М. Зустріч з професором Шарлеманем / М. Рильський // Літературна газета. — 1940, 10 березня.

91. Рильський М. Конча-Заспа / М. Рильський // Знак Терезів: вірші. — Київ: Рух, 1932. — С. 73-74.

92. Савченко Я., Котов М. О Предстоящем созыве 1-ой сесии Асканийского Комитета / Я. Савченко, М. О Котов // Наука на Украине. — 1922. — №3. — С. 252.

93. Секція охорони природи при Науковому Комітеті Земельних Справ // Вісті Природничої Секції УНТ. — 1918/1919. — №3/4. — С. 56.

94. Серов В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / В. Серов. — М., 2005. — С. 273.

95. Сисоєнко Є. Бережіть ліс! / Є. Сисоєнко // Народня справа. — 1918. — №15.

96. Солодар Ц. Перлина степу // 1930. — № 21/22 [93/94, листоп.]. — С. 3 (цит. по Кіно (1925–1933): сист. покажч. змісту журн. / авт.-упоряд.: Н. Казакова, Р. Росляк; авт. вступ. ст.: Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред.: В. Кононенко, С. Тримбач; М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». — К., 2011. - С.94)

97. Степной заповедник Чапли — Аскания-Нова. Сборник статей / Под ред. М. Н. Колодько, Б. К. Фортунатова. — М.—Л., 1928. — С. 5.

98. Талиев В. Выставка охраны природы / В. Талиев // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1913. — №2. — С. 69–90.

99. Талиев В. Совещание об охране природы в Петрограде / В. Талиев // Природа. — 1917. — №11/12.

100. Толчеев Б. П. Слово про зеленого друга / Б. П. Толчеев // Охороняйте рідну природу. Зб. №4. — Київ: Урожай, 1964.

101. Труды I Всеукраїнського Агрономично-Економічного З'їзду: 23-26 жовтня 1917 року у Києві. Т. I. Постанови З'їзду, ст. 22, пар. 67.

102. Труды Днепровской биологической станции. — Киев. — 1914. — №1.

103. Хохлова О. М. М. В. Шарлемань: життєвий шлях, наукова спадщина / О. М. Хохлова. — Полтава, 1998. — 160 с.

104. Хроніка ВУАН // За радянську академію! — 1932. — №21-22 (35-36). — С. 3.

105. Циркуляри лісового департаменту. №860, 1.04.1918 Всім губеріяльним та повітовим земельним комітетам // Вістник

народнього міністерства земельних справ, 1918. — №2. — С. 19.

106. Циркуляри лісового департаменту. Про надсилання відомостей про ліси №1006, 10.04.1918 // Вістник народнього міністерства земельних справ, 1918. — №2. — С. 19.

107. Чорна Л. «Ота благодать над Дніпром»: із історії заповідання природи в околицях могили Тараса Шевченка (1920-1930 рр.) / Л. Чорна // Збірн. праць міжнародної (38-ї) наукової шевченківської конференції. — Черкаси, 2011. — С. 614-623.

108. Чорна Л. До історії створення заповідників біля могили Шевченка (за архівними докум. 1923 —1930 рр.) / Л. Чорна // Слово і час. — 2003. — №7.

109. Чорна Л. Історичні аспекти охорони природи на Житомирщині (1920 рр.) / Л. Чорна // Волинські історичні записки. — 2009. — Т. 3. — С. 91-95.

110. Чорна Л. Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20—30 рр. ХХ ст. / Л. Чорна // Заповідна справа в Україні. — 2005. — №11 (1). — С. 65.

111. Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів / Л. Чорна // Архіви України. — 2006. — №1-6. — С. 217-229.

112. Чорна Л. Із втраченого: заповідник «Конча-Заспа» / Л. Чорна // Заповідна справ в Україні. — 2004. — Т. 10. — №1-2. — С. 100-104.

113. Чорний М., Чорна Л. Канівський природний заповідник: передумови створення, ретроспективний аналіз діяльності, сучасний стан та перспективи розвитку / М. Чорний, Л. Чорна. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 66, 80, 306.

114. Шалит М. Заповідники та пам'ятки природи України / М. Шалит. — Харків, 1932. — С. 6.

115. Шарлеман М. Дбайте про багатства рідної природи! / М. Шарлеман // Народня справа. — 1918. — №16-17. — С.26-30.

116. Шарлеман М. Треба пам'ятати про охорону природи! /

М. Шарлеман // Народня справа. — 1918. — №22. — С. 15-17.

117. Шарлеман Н. Общества любителей природы в уездных городах и сельских местностях // Киевская земская газета, 11.03. 1916. — №18. — С.2-4

118. Шарлеман Э. Восемь дней на Волынском Полъсьвъ / Э. Шарлеман // Любитель природы. — 1914. — №4. — С. 332-339.

119. Шарлемань М. Хроніка. Про охорону пам'яток природи // Вісник Народного міністерства земельних справ. — 1918. — №2. — С. 30.

120. Шарлемань М. Охорона пам'яток природи на Україні: (рецензія) / М. Шарлемань, Г. Бризгалін // Книгарь, літопис українського письменства. — 1919. — С. 1861-1862.

121. Шарлемань М. «Асканія Нова» — першій народній заповідний парк / М. Шарлемань // Вісти природничої секції Українського наукового товариства. — 1919. — Т. 1. — Число 3/4. — С. 122.

122. Шарлемань М. З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1928 р. / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. — 1929. — №1. — С. 13-17.

123. Шарлемань М. Блокнот натураліста / М. Шарлемань // Сталінське плем'я. — 1951, 21.06. — №120 (2820).

124. Шарлемань М. Блокнот натураліста / М. Шарлемань // Біологію в маси. — 1937. — №2. — С. 55-60.

125. Шарлемань М. Бобер (*Castor fiber L.*) минулого і нашого часу / М. Шарлемань // Зоологичний журнал України. — 1921. — Ч. 1. — С. 5-16.

126. Шарлемань М. Охорона пам'яток природи на Україні (рецензія) / М. Шарлемань, Г. Бризгалін // Книгарь: літопис українського письменства. — 1919. — С. 1861—1863.

127. Шарлемань М. В природі / М. Шарлемань // Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. —

1918/1919. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 57.

128. Шарлемань М. Весна-Красна / М. Шарлемань. – К.: Радянська Школа, 1958. – С. 15.

129. Шарлемань М. ВУАН не використовує своїх заповідників! / М. Шарлемань // За радянську академію! – 1932. – №31/32 (35/36). – С. 3.

130. Шарлемань М. Горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.) коло Києва / М. Шарлемань // Український ботанічний журнал. – 1921. – №1-2. – С. 43.

131. Шарлемань М. Гуртки краєзнавства, як один із шляхів розвитку культури / М. Шарлемань // Народня справа. – 1918. – №25. – С. 13-15.

132. Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» / М. Шарлемань. – Київ, 1929. – 16 с.

133. Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Збірник Праць Державного Рибного Заповідника «Конча-Заспа». – К., 1929 – 16 с.: VIII фото. – Відб. Збірник Праць Державного Рибного Заповідника «Конча-Заспа». – Т. 1. – С. 11-23.

134. Шарлемань М. До оборони природи / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1. – Число 2. – С. 13.

135. Шарлемань М. Закладаймо ловецькі заповідники! / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1. – Число 2. – С. 58.

136. Шарлемань М. Замітки біолога / М. Шарлемань // Біологію в маси. – 1937. – №1. – С. 97-99.

137. Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа» // Київ: Провідник / М. Шарлемань; За ред. Федора Ернста. – К.: ВУАН; Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. – С. 737-739.

138. Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа» /

1918/1919. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 57.

128. Шарлемань М. Весна-Красна / М. Шарлемань. – К.: Радянська Школа, 1958. – С. 15.

129. Шарлемань М. ВУАН не використовує своїх заповідників! / М. Шарлемань // За радянську академію! – 1932. – №31/32 (35/36). – С. 3.

130. Шарлемань М. Горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.) коло Києва / М. Шарлемань // Український ботанічний журнал. – 1921. – №1-2. – С. 43.

131. Шарлемань М. Гуртки краєзнавства, як один із шляхів розвитку культури / М. Шарлемань // Народня справа. – 1918. – №25. – С. 13-15.

132. Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» / М. Шарлемань. – Київ, 1929. – 16 с.

133. Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Збірник Праць Державного Рибного Заповідника «Конча-Заспа». – К., 1929 – 16 с.: VIII фото. – Відб. Збірник Праць Державного Рибного Заповідника «Конча-Заспа». – Т. 1. – С. 11-23.

134. Шарлемань М. До оборони природи / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1. – Число 2. – С. 13.

135. Шарлемань М. Закладаймо ловецькі заповідники! / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського Наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1. – Число 2. – С. 58.

136. Шарлемань М. Замітки біолога / М. Шарлемань // Біологію в маси. – 1937. – №1. – С. 97-99.

137. Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа» // Київ: Провідник / М. Шарлемань; За ред. Федора Ернста. – К.: ВУАН; Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. – С. 737-739.

138. Шарлемань М. Заповідник «Конча-Заспа» /

М. Шарлемань. – Харків: ДВОУ, 1932. – 30 с.

139. Шарлемань М. Заповідники для охорони дичини / М. Шарлемань // Вісті природничої секції Українського наукового товариства. – 1918/1919. – Т. 1. – Число 3/4. – С. 119.

140. Шарлемань М. Заповідники України / М. Шарлемань // Україна. – 1941. – № 1. – С. 20.

141. Шарлемань М. Звірі України. Короткий poradnik до визначення, збирання та спостереження ссавців України / М. Шарлемань. – Київ, 1920. – 82 с.

142. Шарлемань М. Звіт про обстеження колонії бобрів в с. Неданчичі Любецького району Чернігівської області / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. – 1928. – №10. – С. 35-52.

143. Шарлемань Э. Каталог Киевского зоологического сада / Э. Шарлемань; Киевское Общество Любителей Природы. – Киев, 1911. – 74 с. + табл.

144. Шарлемань М. Коротенький перелік пам'яток природи правобережної України / М. Шарлемань // Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні. – Полтава, 1919. – С. 30-32.

145. Шарлемань М. Краєзнавство / М. Шарлемань // Україна: науковий двомісячник українознавства. – Київ, 1927. – №6. – С. 18-19.

146. Шарлемань М. Лісові барабанщики. Нотатки натураліста / М. Шарлемань. – Київ: Дитвидав, 1964. – 37 с.

147. Шарлемань М. Матеріали до орнітології Державного лісостепного заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць / М. Шарлемань // Журнал біозоологічного циклу ВУАН. – 1933. – №2. – С. 93-108.

148. Шарлемань М. Матеріали до орнітології Державного Заповідника «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Тр. Фіз-Мат. Відд. ВУАН. – 1930. – Т. XX. – В. 2. – С. 151-202.

149. Шарлемань М. Нові відомості про птахів Державного заповідника «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Збірник праць зоологічного Музею. — 1933. — №12. — С. 75-80.
150. Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань // Україна: науковий двомісячник українознавства. Київ, 1927. — Кн. 5. — С. 129-130.
151. Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань // Україна: науковий двомісячник українознавства. — Київ, 1928. — Кн. 5. — С. 131-132.
152. Шарлемань М. Охорона природи на Україні / М. Шарлемань // Пролетарська правда. — 1927, 17 листопада. — №262.
153. Шарлемань М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» / М. Шарлемань // Вивчаймо природу краю: збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.
154. Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань . — К.: Державне видавництво, 1921. — С. 2, 13, 43.
155. Шарлемань М. Охороняйте рідну природу! / М. Шарлемань. — Харків, 1918. — С. 20, 24-30.
156. Шарлемань Н. Задачи охраны природы и земельный вопрос / Н. Шарлемань // Вісник І-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. — 1917. — №67.
157. Шарлемань Н. Охрана природы и земельный вопрос / Н. Шарлемань // Оттиск изъ журнала «Хозяйство», №№35-36-37-38 за 1917 г.
158. Шарлемань М. Перший державний Степовий Заповідник «Асканія Нова» / М. Шарлемань. — Київ, 1921. — 8 с.
159. Шарлемань М. По заповідниках півдня України / М. Шарлемань // Охорона природи на Україні. — Харків, 1928. — С. 4-15.
160. Шарлемань М. По Києву та його околицях: короткий

провідник для природничих екскурсій / М. Шарлемань. — Київ, 1921 — 48 с.

161. Шарлемань М. Придуха в Київському районі басейна Дніпра в 1931 р. та боротьба з нею в заказникові «Конча-Заспа» / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. — 1931. — С. 24.

162. Шарлемань М. Природа Києва та його околиць / М. Шарлемань, В. Базилевич. — Київ: Нарис, 1928. — 43 с.

163. Шарлемань М. Про бобра у зв'язку з перспективами розвитку бобрового господарства / М. Шарлемань // Журн. біо-зоол. циклу ВУАН. — 1933. — №2 (6). — С. 109–116.

164. Шарлемань М. Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні та про заходи його охорони / М. Шарлемань // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб.1. — С. 17-34.

165. Шарлемань М. Разрушення зоопарка / М. Шарлемань // Бюлетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 14.

166. Шарлемань М. Разрушення Пилявина / М. Шарлемань // Бюлетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 14.

167. Шарлемань М. Руїнування / М. Шарлемань // Вісти природничої секції Українського наукового товариства. — 1918/1919. — т. 1, ч. 2. — С. 57–58.

168. Шарлемань М. Спроба поновити в заказникові «Конча-Заспа» бобра / М. Шарлемань // Український мисливець та рибалка. — 1931. — №5/6. — С. 7-9.

169. Шарлемань М. Треба пам'ятати про охорону природи / М. Шарлемань // Народня справа. — 1918. — №22. — С. 15-17.

170. Шарлемань М. Упадокъ Київського зоологического сада / М. Шарлемань // Бюлетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 14.

171. Шарлемань М. Що таке заповідники і для чого їх

застосовують / М. Шарлемань, О. Борзаковський // Чаплі: Державний степовий заповідник. — Харків. — 1929. — С. 6.

172. Шарлемань М. Якою має бути природа нашого міста / М. Шарлемань // Нове українське слово. — 1942, 7 січня. — №5 (20). — С. 7.

173. Шарлемань М. Ссавці заповідника Конча-Заспа та в його районі / М. Шарлемань // З205. бірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1933. — №12. — С. 57-73.

174. Шарлемань М. Чаплі. Державний заповідник / М. Шарлемань, О. Борзаківський // Життя й революція. — 1928. — №5. — С. 146-158.

175. Шарлемань М. Збережемо Почайну / М. Шарлемань, П. Доліщицький // Вечірній Київ. — 1987, 5.07.

176. Шарлемань Н. В. Беречь старые деревья / Н. В. Шарлемань // Природа. — 1958. — №10. — С. 55.

177. Шарлемань Н. В. Бобр / Н. В. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1914. — №2. — С. 23-32.

178. Шарлемань Н. В. Отдел Киевского орнитологического общества им. К. Ф. Кесслера на охотничьей выставке / Н. В. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1914. — №4. — С. 65-66.

179. Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси / Н. В. Шарлемань; сост. В. Е. Борейко; коммент. В. Н. Грищенко. — Киев: Изд. КЭКЦ и ЦОДП СоЭС, 1997. (Серия: История охраны природы. Вып. 13). — 164 с.

180. Шарлемань Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» / Н. Шарлемань // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV. — С. 20-23.

181. Шарлемань Н. Київський зоологічний сад / Н. Шарлемань // Київська мисль. — 1914. — №1. — С. 48-50.

182. Шарлемань Н. Новые данные о бобрах /

Н. Шарлемань // Украинский охотник и рыбовод. — 1923. — №5. — С. 18-20.

183. Шарлемань Н. О гнездовании лебедя-шипуна на Украине / Н. Шарлемань // Природа. — №8. — 1950. — С. 68.

184. Шарлемань Н. Охрана природы / Н. Шарлемань // Киевская мысль. — 1914, 7 марта. — №66.

185. Шарлемань Н. Письмо в редакцию / Н. Шарлемань // Вечерний Киев. — 1929, 12 августа. — №184 (758).

186. Шарлемань Н. Современное состояние поголовья речных бобров на Украине / Н. Шарлемань // Труды Воронежского государственного заповедника. — 1960. — Вып. 1. — С. 41-44.

187. Шарлемань Н. Уменьшение водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе / Н. Шарлемань // Украинский охотник и рыбовод. — 1925. — №10. — С. 15-16.

188. Шарлемань Н. В. Бобр / Н. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1914. — №2. — С. 23-32.

189. Шарлемань Н. В. Перечень мѣст Европейской Россіи, гдѣ въ послѣдніи годы были найдены бобры / Н. В. Шарлемань // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1918. — №1. — С. 9-11.

190. Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. — К.: Издательский дом «Антиквар». — 2015. — 1136 с.: фото, портр., рис.

191. Шарлемань Н. Современное состояние поголовья речных бобров на Украине / Н. Шарлемань // Труды Воронежского государственного заповедника. — 1960. — Вып. 11. — С. 41-44.

192. Шарлемань Э. Из жизни природы / Э. Шарлемань. — Киев, 1915. — 84 с.

193. Шарлемань Э. Отдел естествознания в средней школе /

Э. Шарлемань // Кієвская мисль. – 1913. – №222.

194. Шевченко Л. Краєзнавча та природоохоронна діяльність М. В. Шарлеманя / Л. Шевченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – Київ. – 2001. – Вип. XII. – С. 266-271.

195. Шевченко Л. Шарлемань Микола Васильович / Л. Шевченко // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 350.

196. Штильмарк Ф. Историография российских заповедников (1895 – 1995) / Ф. Штильмарк. – М.: ТОО Логата, 1996. – 340 с.

197. Штильмарк Ф. Первый проект географической сети заповедников / Ф. Штильмарк, Г. Аваков // Опыт работы и задачи заповедников СССР. – М.: Наука, 1979. – С. 20–23.

198. Ющенко О. В мудром царстве Шарлеманя / О. Ющенко // Безсмертники. – Киев: Радянський письменник, 1974. – С. 7-8.

199. Ющенко О. Вспомним «Царство Шарлеманя» / О. Ющенко // Зеркало недели. – 2001, 18.05.

200. Ющенко О. Мудре царство Шарлеманя / О. Ющенко // Літературна Україна. – 1971, 20.08. – №57.

201. Яната О. Асканія-Нова: Перший степовий заповідник України / О. Яната // Наука на Україні. – 1922. – №2. – С. 124-127.

202. Яната О. Рецензія. Шарлемань М. По Київу і його околицях / О. Яната // Український ботанічний журнал. – 1921. – №1-2. – С. 50.

203. Charlemagne N. Einige Worte über den Naturschutz in der Ukraine / N. Charlemagne // Congrès International pour l'étude et la protection des oiseaux. Avril, 1925, 2, Luxemburg. Compte-Rendu. – Luxemburg. – 1925. – P. 259-264.

204. Charlemagne N. Les Mammiferes de l'Oukraine / N. Charlemagne. – Kiew. – 1921. – 35 p.

Список використаних архівних джерел

1. Акт опису майна доктора наук Шарлеманя Миколи Васильовича, що взято на тимчасовий схов до Ін-ту зоології АН УРСР. 3 квітня 1970 р., за підписом Є. Решетник, Б. Матушевського, О. Бевзо, Т. Цимбала, Е. Чикаленка, М. Дем'янчука., О. Дамн. (з архіву С. І. Білоконя).

2. Лист директора Архіву І. Кулика №24/5-В-19 від 20.05.2015 року до О. В. Василюка (з архіву О. Василюка).

3. Лист ДП УкрНДІ проектування міст «Діпромiсто» ім. Ю. М. Білоконя №Д-1518 від 30.06.2015 року до Василюка О. В. (з архіву О. Василюка).

4. Біографії вчених // Архів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

5. ДАКО1. – Ф. Р-212. – Оп. 1. – Стр. 4. – Арк. 1.

6. ДАКО. – Ф. Р-212. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 8-11, зв.

7. ІА НБУ2. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 19.

8. ІА НБУ. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 23.

9. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 4.

10. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 21а. – Арк. 1, зв.

11. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 3.

12. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.

13. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1-5.

14. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1-29.

15. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1-19.

16. ІА НБУ. – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 6.

17. ІА НБУ3. – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 15-34.

18. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 10. – Арк. 1-3.

19. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1023. – Арк. 1-5.

20. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1048. – Арк. 1, зв.
21. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1061. – Арк. 1-6.
22. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1065. – Арк. 1.
23. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1071. – Арк. 1-3.
24. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1072. – Арк. 1.
25. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1081. – Арк. 2.
26. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1083. – Арк. 1.
27. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1165. – Арк. 1-2.
28. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1167. – Арк. 200.
29. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1188.
30. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 12. – Арк. 3-7.
31. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1221-1222. – Арк. 1-5, 6-27.
32. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 13. – Арк. 7-8.
33. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 146/10. – Арк. 2-3.
34. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 15. – Арк. 7-8.
35. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 197. – Арк. 3-4.
36. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 202. – Арк. 1-2.
37. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 203. – Арк. 1.
38. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 212. – Арк. 1.
39. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 214-216 / 2014. – Арк. 1.
40. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 39. – Арк. 1-6.
41. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 4 / 2. – Арк. 6, 7, 12-13, 25, 27-28, 45-46, 49, 61-62, 102-103, 110, 112, 128-130, 137, 187.
42. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 410. – Арк. 1-3.
43. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 44. – Арк. 1-6.
44. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 449.
45. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 59. – Арк. 1-2.
46. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 61. – Арк. 2, 10.
47. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 63. – Арк. 129-135.
48. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 66. – Арк. 1-2.
49. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 76. – Арк. 1-7.

50. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 93. – Арк. 17.
51. ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1195-1215.
52. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 18634.
53. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 157-165.
54. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 180. – Арк. 63-65.
55. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 18427-18430 / 18428.
56. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 18427-18430 / 18429. – Арк. 1-6.
57. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 18427-18430 / 18430. – Арк. 1-4.
58. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 1864. – Арк. 3.
59. ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 6503. – Арк. 1-5.
60. ЦДАВО4. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5295. – Арк.8, 21-22.
61. ЦДАВО. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 1, 24-25, зв.
62. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8557. – Арк. 1, зв., 3-6, 11 зв., 15.
63. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9388. – Арк. 8, 14-15, 34-36.
64. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9367. – Арк. 11.
65. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9446. – Арк. 67, 82, 86, 161, 164, 186.
66. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9447. – Арк. 12, 12 зв., 13.
67. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 72. – Арк. 120-123, 133-134.
68. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 1292. – Арк. 13, 29, 54-55.
69. ЦДАВО. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 2. – Арк. 304.
70. ЦДАВО. – Ф.5105. – Оп.5. – Спр.34. – Арк.27-31, 36.
71. ЦДАГО5. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 8800. – Арк. 21.
72. ЦДАМЛМ 6. – Ф.1198. – Оп.1. – Спр.252. – Арк. 2,4.

**Публікації М. В. Шарлеманя
з охорони пам'яток природи**

Охрана природы

Идея охраны природы въ наше время — «модная» идея, по крайней мѣрѣ, въ Западной Европѣ. Вопросы природоохраненія дебатируются на различныхъ съѣздахъ, въ спеціальной и общей прессѣ, учреждаются общества и комиссіи, съ цѣлью популяризаціи идеи организовываются выставки. Выставка охраны природы, первая въ Россіи, недавно имѣла мѣсто въ г. Харьковѣ, теперь такая выставка организована въ Кіевѣ орнитологическимъ обществомъ.

Лишь относительно недавно человѣкъ началъ сознавать, какое разрушеніе онъ всюду вноситъ своей промышленной дѣятельностью. А быстрота исчезновенія, подъ вліяніемъ культуры, многихъ интересныхъ въ томъ либо иномъ отношеніи объектовъ природы поистинѣ изумительна. Всего въ теченіе 27 лѣтъ было истреблено крупное морское животное — корова Стелиера, открытое въ большомъ количествѣ экспедиціей Беринга у береговъ Камчатки и острова Беринга; въ теченіе какихъ-нибудь 50 лѣтъ почти совершенно истреблены многомилліонныя стада бизоновъ въ преріяхъ Сѣверной Америки; бобръ, когда-то водившійся отъ западной Франціи до береговъ Охотскаго моря, сохранился лишь кое-гдѣ въ самомъ ничтожномъ количествѣ. Отъ «бобровыхъ гоновъ» и «заремьянъ» — колоній этихъ животныхъ, которыми русское правительство, въ старину, награждало монастыри, не осталось и слѣда. Въ области средняго Днѣпра вокругъ Кіева Владиміръ Мономахъ «ималъ своима руками» дикихъ лошадей «въ пуштахъ», охотился на туровъ и оленей. Въ XVI вѣкѣ польскій комиссаръ Михалонъ Литвинъ встрѣтилъ здѣсь во множествѣ зубровъ, сайгъ, бобровъ, кабановъ, лебедей, дикихъ гусей и т. д. Туры и дикія лошади (тарпаны) исчезли съ

лица земли... сайги ушли въ арало-каспійскія степи, зубры сохранились лишь въ Бѣловѣжской пущѣ да на Кавказѣ въ самомъ незначительномъ количествѣ. За послѣднія 50 лѣтъ со времени проф. Кесслера въ кievской губерніи исчезли рыси, лоси, а отчасти и дикіе кабаны. Быстро уменьшается количество глухарей, рябчиковъ. Быстро уменьшается площадь лѣсовъ, а благодаря этому мелѣютъ рѣки. Мартирологъ природы можно было бы продолжить до бесконечности.

Природа сама безпрестанно мѣняется свой обликъ, одна геологическая эпоха смѣняется другой, вымираютъ одни организмы, ихъ смѣняютъ новые. Эта естественная эволюція совершается медленно, тысячелѣтіями, культура же разрушаетъ все быстро и безпощадно.

На оскудѣніе естественныхъ богатствъ цивилизованныя страны давно реагировали рядомъ законодательныхъ мѣръ: нормировкой охоты, рыбной ловли, пользованія лѣсными богатствами и т. д. Наряду съ этимъ въ Западной Европѣ и Америкѣ возникло другое движеніе, преслѣдующее болѣе идеалистическія цѣли — сохранить для науки и эстетики участки первобытной природы, интересные въ какомъ-либо отношеніи отдѣльные предметы изъ природы — «памятники природы», какъ ихъ называлъ Александръ Гумбольдтъ.

Во главѣ движенія стала Америка, въ свое время не мало погрѣшившая въ дѣлѣ разрушенія природы. Національные заповѣдные парки, въ которыхъ охраняются интересные геологическіе, растительные и животные объекты во всемъ ихъ нетронутомъ видѣ, въ Америкѣ начали возникать еще въ первой половинѣ прошлаго столѣтія. Нѣкоторые парки занимаютъ огромныя площади. Знаменитый Йелоустонскій паркъ равенъ площади королевства Саксоніи. Кромѣ большого количества національных заповѣдныхъ парковъ, въ Америкѣ вдоль береговъ Атлантическаго океана имѣется цѣлый рядъ, такъ-называемыхъ, «птичьихъ святилищъ» — острововъ, на которыхъ подъ охраной

закона свободно размножаются различныя морскія птицы. Послѣ Америки видное мѣсто въ дѣлѣ природоохраненія занимаетъ Германія. Здѣсь, подѣ влияніемъ энергичной пропаганды проф. Конвенца, возникло правительственное учрежденіе для охраны памятниковъ природы, цѣлый рядъ комитетовъ и т. д. Благодаря отсутствію свободныхъ земель, въ Германіи охрана природы поневолѣ ведется въ узкихъ рамкахъ, охраняются отдѣльные деревья, камни, отдѣльные виды растеній и животныхъ. Идеи природоохраненія получили практическое осуществленіе и въ другихъ государствахъ Западной Европы, въ Швейцаріи, Швеціи, Даніи и т. д. Охраняется природа и въ Японіи.

Въ Россіи вопросами природоохраненія, поставленными на научное начало, заинтересовались лишь недавно, однако, и у насъ имѣется рядъ заповѣдниковъ: лѣсовъ на Кавказѣ, цѣлинной степи в извѣстномъ имѣніи таврической губерніи — Асканія-Нова и нѣкоторыхъ др. Знаменитая Бѣловѣжская пуща также въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ является заповѣдникомъ. Однако, всего этого, въ сравненіи съ обширностью территоріи страны, очень мало.

Недавно въ географическомъ обществѣ образована «постоянная природоохранительная комиссія», которая у насъ должна явиться объединяющимъ центромъ въ дѣлѣ природоохраненія. Въ Россіи возникновеніе движенія въ пользу охраны природы обязано энергичной дѣятельности академика И. П. Бородина.

Ш-нь.

Джерело: Шарлемань, Н. Охрана природы // Киевская мысль. — 1914. — 7 марта, №66.

Разрушеніе Пилявина

Пользующійся извѣстностью въ Зап. Европѣ, зоопаркъ гр. І. К. Потоцкаго «Пилявинъ», Волынской губ., разрушенъ солдатами и мѣстными крестьянами. Зубры и бизоны парка почти всѣ перебиты. Бродятъ лишь единичныя подстрѣленные особи. Оленей и лосей убито свыше 250 экземпляровъ. *Ш.*

Джерело: Шарлемань, Н. Разрушеніе Пилявина // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1917. — №1.

Разрушеніе зоопарка

Въ Мошно-Городшценскомъ имѣніи, Черкаскаго у., Кіев. губ. Е. А. Балашевой перестрѣляли солдаты 150 ланей (Dama dama), содержавшихся въ паркѣ въ теченіе 75 лѣтъ. Цѣнность убитыхъ ланей владѣльца опредѣляетъ въ 45,000 рублей. *Ш.*

Джерело: Шарлемань Н. Разрушеніе зоопарка // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1917. — №1.

Упадокъ Кіевскаго зоологическаго сада

Въ настоящее время содержаніе зоологическаго сада обходится Кіевскому Обществу Любителей Природы свыше 4.000 руб. ежемесячно, въ то время какъ бюджетъ сада выражается всего лишь нѣсколькими стами руб. Въ саду вслѣдствіе голодовки уже начался падежъ животныхъ. *Ш.*

Джерело: Шарлемань, Н. Упадокъ Кіевскаго зоологическаго сада // Бюллетени Харьковского общества любителей природы. — 1917. — №1.

Охрана природы и земельный вопросъ

Въ настоящее время, когда на очереди стоитъ разрѣшеніе земельного вопроса, на ряду съ интересами земледѣльческаго труда не должны быть забыты интересы науки и культуры. Въдѣ успѣхи въ области народнаго хозяйства находятся въ тѣсной зависимости отъ успѣховъ знанія. Лишь точное изученіе условій окружающей природы даетъ возможность правильно разрѣшить большинство практическихъ вопросовъ земледѣлія, лесоводства и т. д., и т. д.

Все это истины, врядъ ли нуждающіяся въ доказательствахъ, а между тѣмъ наши земельные и другіе комитеты при собираніи матеріаловъ по земельному вопросу почти не удѣляютъ вниманія вопросамъ охраны природы.

Интенсивный ростъ земледѣльской культуры и промышленности, при недостаточномъ среди народныхъ массъ сознаніи въ необходимости бережливаго отношенія къ дарамъ природы, привели къ тому, что у насъ мѣстами уже растрочены тѣ природныя богатства, которыми мы еще недавно гордились. Исчезли и исчезаютъ на нашихъ глазахъ многіе виды животныхъ и растеній, исчезли съ лица земли привольныя цѣлинныя степи нашего края, порѣдѣли, а местами и совершенно вырублены некогда дремучіе лѣса и т. д., и т. д.

Если мы прослѣдимъ исторію фауны или флоры какого-нибудь населеннаго района на протяженіи хотя бы полустолѣтія, то убедимся, что измѣненіе «лика земли» идетъ съ необычайной быстротой. Многія формы исчезаютъ, оставшись неизученными. Съ уничтоженіемъ лѣсовъ и степей мелѣютъ рѣки, всюду образуются яры, овраги, сыпучіе пески, падаютъ промыслы, уменьшается количество нѣкоторыхъ хищныхъ птицъ,

истребителей грызуновъ и мелькхъ насѣкомоядныхъ птицъ и, благодаря всему этому, нашимъ полямъ, садамъ и огородамъ все большій вредъ причиняютъ различные вредители. Съ цѣлью спасти для науки и культуры, для будущихъ поколѣній быстро исчезающіе объекты природы у насъ, по примѣру Западной Европы и Америки, съ нѣкоторыхъ поръ начали учреждать заповѣдники и заказники. По сравненію съ огромной площадью и разнообразіемъ условій нашей родины, такихъ заповѣдниковъ у насъ имѣлось самое ничтожное количество. Однако и этимъ цѣлиннымъ уголкамъ природы, зачастую болѣе ценнымъ, чѣмъ многія произведенія искусства, въ переживаемое нами время угрожаетъ разрушеніе. Въ связи съ аграрными волненіями здѣсь и тамъ дѣлаются попытки распахать заповѣдную степь, вырубить заповедный лѣсъ, перестрѣлять съ цѣлью добычи мяса или меха рѣдкихъ охраняемыхъ въ зоопаркахъ звѣрей и т. д., и т. д.

Нѣкоторые общественныя организаціи, будучи обезпеченными этими явленіями, обращались съ ходатайствами къ Временному Правительству о необходимости принять рядъ мѣръ къ охранѣ заповедниковъ, в заштиту знаменитой Аскании Нова съ ректоромъ Московскаго университета М. А. Мензбиромъ, Кавказскимъ Географическимъ Обществомъ и Русскимъ обществомъ Акклиматизаціи, выступилъ Кронштадскій Совѣтъ р. и с. д.! Рядъ обществъ указывали Правительству на насущную необходимость учрежденія новыхъ заповѣдниковъ в связи съ рѣшеніемъ аграрнаго вопроса. Общая площадь заповѣдниковъ будетъ такъ ничтожна, что выдѣленіе ея въ національную собственность не окажетъ существеннаго вліянія на рѣшеніе земельного вопроса.

Охрана природы обсуждалась также на бывшемъ въ минувшемъ августѣ съѣздѣ Ассоціаціи русскихъ естествоиспытателей и врачей. Съѣздъ вынесъ следующую резолюцію:

1. Охрана природы является вопросомъ неотложной

важности и имѣть общенаціональное значеніе.

2. Должны быть созданы правительственные органы, назначенные по соглашенію съ мѣстными организаціями, изъ лицъ, работающих по охранѣ природы, какъ центральнѣй, такъ и мѣстные.

3. Роль комиссаровъ по охранѣ природы—организовать собраніе свѣдѣнѣй о томъ, что заслуживаетъ охраненія, и принимать возможные мѣры, если что угрожаетъ существующимъ памятникамъ природы.

4. На охрану природы должны быть ассигнованы спеціальные средства.

5. Должны быть приняты мѣры къ фактическому охраненію зубра, бобра, Асканіи Новы и т. д.

Эта резолюція направлена Временному Правительству.

На мой взглядъ, для пользы дѣла всѣ, кому дороги интересы науки и судьбы родной природы, должны всѣми мѣрами поддержать постановленіе съѣзда Ассоціаціи. Отовсюду должны быть направлены аналогичныя ходатайства.

Общими усиліи, надо думать, удастся добиться того, что при рѣшеніи земельного вопроса не будутъ забыты задачи охраны природы.

Министерство Земледѣлія уже дѣлаетъ нѣкоторые шаги въ этомъ направленіи. Такъ, оно уже приступило путемъ циркулярныхъ опросовъ къ собранію свѣдѣнѣй о томъ, что нужно будетъ охранить при будущемъ передѣлѣ земли для нуждъ опытно-научныхъ сельско-хозяйственныхъ учреждений. Въ Харьковѣ, на основаніи такого циркуляра, уже возникла особая Комиссія, которая по инициативѣ извѣстнаго дѣятеля по охранѣ природы проф. В. И. Таліева, посмотрѣла шире министерскаго циркуляра на свои задачи и, на ряду съ собраніемъ матеріала по охранѣ природы для научно-прикладныхъ надобностей, занялась собраніемъ свѣдѣнѣй о томъ, что должно быть охранено для цѣлей школьно-образовательныхъ. Въ засѣданіяхъ этой Комиссіи

между прочимъ было вынесено постановленіе о необходимости ходатайства, чтобы лѣса и воды были націонализированы. Въ ближайшее время въ Харьковѣ будетъ созванъ областной съѣздъ по охранѣ природы.

Занимаясь собіраніем матеріаловъ по памятникамъ природы Кіевской губ., авторъ настоящей замѣтки обращается ко всемъ лицамъ, могущимъ ему помочь въ этомъ дѣлѣ, съ покорнѣйшей просьбой сообщать ему свѣдѣнія:

1) о сохранившихся до настоящаго времени участкахъ (хотя-бы и небольшихъ) цѣлинной степи, 2) о старыхъ не подвергавшихся рубкѣ лѣсахъ различнаго типа, 3) объ участкахъ природы, заслуживающихъ охраненія по своему научному, эстетическому или иному значенію, 4) о мѣстах, гдѣ еще встрѣчаются бобры, быть можетъ — лоси, гнѣздятся дикіе гуси, 5) заповѣдникахъ и зоопаркахъ хотя бы охотничьяго типа.

Свѣденія эти прошу направлять по адресу: Кіевъ, Нестеровская, 31, кв. 1, Областн. С.-Х. Опытная Станція. Э. В. Шарлеманю.

Шарлемань.

Гуртки краєзнавства, як один із шляхів до розвитку культури

Війна нам показала, що ми являємось досить такі відсталим народом в культурному відношенню.

І цього у нас нема, і того достати неможливо. Більшість ділянок нашого господарства цілком залежить від закордону. Всі ми знаємо, що багато є причин цієї відсталости, але одна з них, майбуть одна з головніх, то — неосвідомленність населення що до природних багатств країни, а також недослідженість цих багатств.

Вчених фаховників у нас ще дуже мало, а площа нашої України дуже велика, а від цього багато частин країни зостаються в тому або іншому відношенні дослідженими слабше ніж де котрі частини Африки.

Під час війни і до війни ми багато говорили та писали про відродження, але ж поки що не багато було визначено шляхів до цього відродження, мало ще було вказано тих засібів, які б збудили нарід, штовхнули до самодіяльності широкі хліборобські маси.

Революція та національний рух багато зробили в цім напрямку, але дуже багато важкої роботи стоїть ще попереду.

Один з засобів до розвитку самодіяльносте, одне з неокладних культурних завдань будучого — це організація в країні широкої сітки гуртків краєзнавства для освідомлення селянства з природним багатством країни, а також притягнення його до збирання відомостів про ці багатства. Мені здається, що тільки таким засобом ми поборемо в масах недовірливе відношення до науки, підготовимо гаразд ниву до посіву агрономичного знання.

В Західн. Європі та в Фінляндії роботу по популяризуванню й широкому розповсюдженню природознавства довгий час веде велика кількість гуртків краєзнавства та любителів природи; райони праці цих організацій дуже не великі (примірно — повіт, волость). У нас таких товариств майже нема, вони трохи не всі існують по великих городах, переважно де є університети. У нас товариства по дослідженню місцевої природи, котрі бажатимуть займатись популяризуванням природознавства та сільсько-господарського знання серед селянства зустрінуться з великими перешкодами: перш усього у нас мало знаючих людей: ми знаємо, що на одного натураліста-знавця природи у нас прийдеться кілька сот тисяч душ.

Стоючи на цій межі, не можна не побажати, щоби у нас, за прикладом сусідів, було засновано по можливості в ближчому часі товариства та гуртки краєзнавства невеликих районів.

Чим більш їх буде, тим краще. Коли в кожному повіті буде таке товариство — то добре, коли в кожній волості — то ще краще. Густою сіткою вони мусять покрити безмежний простір нашої держави.

Почин в організації гуртків цього напрямку повинні дати в першу чергу ті місцеві агрономичні сили, котрі вже довгий час несуть в маси селянства світ сільсько-господарського та природознавчого знання. Багато зробити також можуть в цій справі шкільні і позашкільні інструкторі та шкільні вчителі.

Головним завданням організаторів краєзнавчих гуртків буде розповсюджуване знання про природні багатства, про наш край, взагалі популяризування елементарного природознавства та сільського господарства. Друге завдання — це притягти гуртки до роботи по досліджуванню країни. Яка б мала не була ця праця на перший час, все ж при щирому бажанню і ці гуртки зможуть принести велику користь. У наших західніх сусідів природа дуже гарно досліджена, та головним чином через участь в цій праці місцевих любительських сил. У нас завдання досліджування

здаватимуться на перший час дуже важним. Але це тільки на перший погляд. Маленький гурток, одержавши інструкції з центру, може зібрати ріжноманітні зразки ґрунту, каміння, рослини, комах, звірят, ріжноманітні статистичні та інші відомості. Частина цього матеріалу поступає в центральний музей, де вона буде досліджувана фахівцями (спеціалістами), друга частина (дублікати) зостається на місці і пізніш тут може бути заснований місцевий музей малого району.

Може статися, що в якому небудь місці до відкриття гуртка не знайдеться енергичних місцевих сил. Такіх прикладів з початку початку праці буде чимало. Центр в цих випадках мусить підтримати округу. Він дасть лекторів для читання окремих лекцій та курсів, інструкторів по збиранню колекцій по Природознавству та сільському господарству, і т. и.

Для зміцнення керування працею в центрі мусить видаватись часопис, котра об'єднав працю місцевих організацій.

Безперечно цим невеликим організаціям важко буде жити без підтримування. Ґрошову допомогу мусять дати народні управи, вони ж дадуть і моральну допомогу через своїх агентів на місцях. Прийдуть на поміч також і «Просвіти». Може статися в де котрих місцях що гуртки краєзнавства зорганізуються при Просвітах, як окремі секції.

Багато людей буде з сумнівом відноситись до думки про улаштування гуртків краєзнавства. Вони будуть числити цю думку за обманну мрію. Вони скажуть, що нічого з цього не вийде. Ми завжди менш всього віримо в свої сили, і в цім наше нещастя. Але ж треба пам'ятати, що починати колись прийдеться і для того, щоби наш народ став колись до європейського життя, нам треба зараз підготувати ґрунт.

Зустрічі в моїх мандрівках по Київщині, мої розмови з інтелігентними людьми, котрі можуть дати користь в улаштуванні гуртків краєзнавства, одержані мною листи, а також той відгук, котрий виявила моя стаття про гуртки краєзнавства, котра була

надрукована в Київ. Земській Газеті за 1916 рік, дають мені віру в те, що дослідження природи є визрілою потребою на Україні.

М. Шарлемань.

Джерело: Шарлемань М. Гуртки краєзнавства, як один із шляхів розвитку культури \ \ Народня справа. — 1918. — №25.

Дбайте про багатства рідної природи!

Велике зростання хліборобської культури та промисловости при відсутности в народніх масах обережного відношення до дарів природи привели до того, що ті природні багатства, якими Україна колись пишалася, подекуди змарновані зовсім. Не стало вільних козацьких степів, котрі «кругом як море широке синіли», повирубувано дрімучі ліси, вже нема у нас де-яких звірів та рослин, котрі колись зустрічалися в великій кількості в нашій країні.

В XVI ст. польський комісар Міхалон Літвін писав про фауну (звірів) навкруги Києва: «Звірів така сила по лісах та по степах, що зубрів, онагрів (майбуть диких коней тарпанів), та оленів вбивають тільки на шкури, м'ясо кидається окрім м'яких частин, кіз та кабанів зоставляють без уваги. Газелей (майбуть сайгаків) так багато по зимам перебігає з степів в ліси, а літом в степи, що кожний селянин вбиває тисячі. По берегах живе багато бобрів. Птиць є теж багато, от так що хлопці по весні наповнюють човни яйцями качок, диких гусей та лебедів, а потім вивідками птиці наповнюють двори. Орлят содють в клітки для пір'я до стріл.

Зубрів, тарпанів та сайгаків вже давно нема в нашому краю, лебеді та дикі гуси вже не виводяться біля Києва¹.

Для того щоби бачити, як швидко руйнується фауна досить оглянути її на протязі яких 50 років. Отак коло 50 р. раніше

¹ Європейські зубрі в невеликій кількості ще zostались в Біловіжській пуці, що належала колись до Росії. Родич того зубра, кавказський зубр ще зустрічається по де-яких притоках Кубані. Тарпана вже зовсім нема на світі. Сайгак зараз зустрічається навколо каспійського та Оральського моря.

проф. К. О. Кееслер ще знаходив біля Київа сікачів (диких кабанів) вагою в 14 пудів, а в Радомисььському повіті, як він посвідчує, ще водилися рисі та лосі.

Зараз нема кабанів біля Київа, як нема і лося та рисі в Радомисььському повіті.

Таких прикладів можливо привести чимало. Природа, що нас оточує, що служить ареною до складання та розвитку національного життя, марніє перед нашими очима.

Марніє природа, а від сього марніє і господарство людини. Головні регулятори атмосферних осадків ліса та степи повирубано та поорано, а від сього сохнуть річки та озера, швидко марніє рибальство та полювання, збільшуються площі сипучих пісків та ярів, зменьшується кількість різноманітних птахів, збільшується сила шкідників рослин.

Щоб розвести ліс на тих місцях, де він колись ріс, приходилось витратити великі кошти.

Треба мати на увазі також, що багато зразків природи зникають, щезають, зоставшия не дослідуваними, тоді як успіх нашого сельського господарства в великій мірі залежить від успіху нашого знання природи. І лише пильне вивчення природи, що нас оточує, дає нам змогу розв'язати більшість практичних питань з поля хліборобства, лісоводства і т. и.

Маючі на меті зберегти для майбутніх поколінь в інтересах науки та культури ті зразки рослин, звірів геологічних об'єктів, що зараз щезають скрізь в З. Європі та Північній Америці, почали засновувати «національні парки», «заповідники» та «заказники», почали охороняти також і окремі зразки природи.

Величезний Йелоустонський парк в Сполуч. Штатах займає 160 кілометрів завдовжки та вширь. Йесемитський парк має вдовш 80 та вширь 70 кілометрів. Чимало інших парків існують в Сполуч. Штатах. Всі ці парки охороняються державними законами в первобутньому становищі; на їх території не можна селитися, пасти скотину, займатися полюванням та рибальством,

водити собак, розложувати кострів. За спиртові напитки там присуджується штраф в 1000 доларів. Ці парки чарівне вражають чоловіка. В них бережно охороняються цілими сотнями дерев'я-гиганти — моминжові дерев'я. Одне таке дерево можуть обхопити ледві 48 чоловік, навколо другого дерева можуть їхати в верховців. «Добродії, здійміть шляпу, пише один американський письменник про одне таке дерево, котрому рахується 5000 років, добродії здійміть шляпу! Коли Моїсей писав свої закони — на цім дереві птиці вже вили кубла. Коли греки ще були диким народом — в вітках цього дерева вже шумів вітер!» Англія одвела в своїх африканських колоніях під заказники (резервати) для дичини дуже великі плаці землі. Найбільші з них мають коло 80,000 кв. міль, себто в вісім разів більш ніж американський Іелоустонський парк, котрий в свою чергу рівняється до цілої Саксонії.

Германія де вільної землі вже нема, одводить по державному громадському та приватньому почину, невеликі куточки землі, цікаві в тім або иньшій відношенню, обережно охоронює окремі зразки природи, окремі дерев'я та другі рослини, каміння і т. иньші пам'ятки природи. В Германії існують державні урядовці для охорони природи. Головою центральної інституції стоїть там проф. Конвенц, котрий поставив справу охорони природи на наукових основах. Національні парки та заповідники мають Швейцарія, Швеція, Данія, Японія і т. д.

В Росії останніми часами, перед війною теж почався рух до необхідности охорони пам'яток природи. В Петрограді при Географичному Товаристві було засновано Постійну Природоохоронну Комісію. Вироблялись проекти улаштування заповідників та парків, Державною Думою вироблявся закон До охорони природи.

На Україні той рух теж мав місце. В Харкові працювало в цім напрямку Товариство Любителів природи, особливо голова товариства проф. В. І. Талієв, відомий діяч по охороні природи.

В Києві Орнітологічне Товариство росповсюджувало

природоохоронні ідеї. На острові Хортиці німцями-колоністами було засновано окреме товариство по охороні природи острова та його округу — великого луку Запорожжя...

Ще раніш по приватному почину були у нас улаштовані заповідники та зоопарки, слава котрих лунає далеко по за кордоном. Перше місто займає в цій справі Асканія Нова степ та зоопарк, заповідник Ф. Фальцфейна в Дніпровському повіті на Таврії. Німці прозвали Асканію райським садом. Примітне місце займає також і зоопарк Пілявін, Новгородволинського повіту на Волині, заснований І. К. Потоцьким. Колись були засновані теж заповідні вчастки степу в Старобільському повіті на Харківщині. Треба сказати, що наша країна ще має подекуди невеличкі кутки степів ще не заораних. Степове питання ще далеко не вирішене вченими — то чисто українське та великоросійське питання, тому, що в Європі нема вже не заораних степів.

Коли взяти на увагу безмірний простір нашої держави та різноманітність її природних умовин, то таких заповідників у нас було ще дуже мало.

Однак і цим небагатим цільним куточкам природа, часто ціннішим, ніж твори мистецтва, підчас революції почала загрозувати небезпека зруйнування. Де-що останніми часами вже зруйновано, так наприклад, солдатами большевиками зруйнований зоопарк «Пілявін». В цім парку, окрім великої кількості других звірів, було достріляно 35 зубрів та бізонів.

Стривожені такими явищами, наукові товариства, а також і приватні люде зверталися до державної влади с проханнями вжити відповідних заходів до охорони тих заповідників, що вже існують та до заснування нових заповідників при майбутній земельній реформі.

Зараз при Народньому Міністерстві Земельних Справ існує окремий відділ по охороні пам'яток природи, а також Комісія із вчених та діячів в цій справі. Окрім того в Києві існує Окружний Природоохоронний Комітет. Головою Комітету стоїть

проф. П. А. Тутковський, відомий вчений геолог та географ, багато працювавший в нашому краї.

Всім цим інституціям, коли вони підуть за прикладом З. Європи та Америки, має бути велика праця.

Вони зустрінуть на своєму шляху дуже важкі перешкоди. Ці перешкоди — неосвіченість населення в напрямку ідей охорони природи, взагалі відсутність в народніх масах обережного відношення до дарів природи. В цій оправі велику поміч для нас можуть дати ті інтелігентні люде, що близько торкаються до народу, народні вчителі, позашкільні інструктори, агрономи, лісоводи. Ці місцеві культурні сили, котрі можуть побороти в селянстві байдуже або зовсім погане відношення до нашої справи, від котрої корнети поки що не буде видно.

Цю поміч місцеві сили можуть дати улаштуванням відповідних читалень с поясненням державного та національного значіння охорони пам'яток природи, взагалі читань про необхідність обережного відношення до дарів природи, заснуванням при просвітах або окремо природоохоронних гуртків, травневих майських союзів і т. и.

Треба пояснити селянам також, що охоронять природу ще не значить відмовлятися від користування природним багатством, а значить — розумно користуватися цим багатством.

Дуже велику поміч можуть дати місцеві люде також в справі зібрання відомостей про ріжноманітні пам'ятки природи, наприклад про куточки ще не заораного степу, ніколи не рубаних лісів, про дуже великі дерева, каміння, про рідких звірів, птахів та рослин. Ми ще мало знаємо нашу природу, бо досвідчених по природознавству людей у нас ще дуже мало. Поміч місцевих інтелігентних сил в справі досліджування рідного краю буде дуже велика.

Тім що прийматимуть участь в праці по пропаганді охорони природи треба пам'ятати, Що справа має велике державне, національне, наукове, сільсько-господарське, педагогічне та

естетичне значіння.

Треба спішити, час біжить, природа даремно марнується, а ми ще маємо по виразу академіка Бородіна, такі природні скарби, котрі можливо порівняти з малюнками Рафаеля: зруйновати їх не важко, а відроджувати нема можливості².

Шарлеман.

Джерело: Шарлеман М. Дбайте про багатства рідної природи! \\ Народня справа. – 1918. – №16-17.

² Всіх, хто бажає одержати більш докладні відомосте, що до теми цієї статті просять звертатися листовно по адресі: Київ, Нестеровська 31, Н. В. Шарлемань.

До оборони природи

Заповідники для охорони дичини. Природа під впливом необережного користування людиною природних багатств швидко руйнується. Особливо швидко переводить ся фауна великих звірів та птахів. Майже зовсім перевели ся у нас лосі (*Alces alces* L.), незабаром зникнуть бобри (*Castor fiber* L.), виднихи (*Lutra lutra* L.), дикі свині (*Sus attilla* L.), де-не-де сарни (*Capreolus capreolus* L.). Зникають по перед нашими очима глушець (*Tetrao urogallus* L.), орабець (*Tetrastes bonasia* L.), подекуди тетерук (*Lyrurus tetrix*), борсук (*Meles vieles* L.), лісова куна (*Martes martes* L.) і т. ин.

Негайно мусять бути вжиті засоби за для охорони сих звірів та птахів. В супротивнім разі ми загубимо тварини, які зараз дуже цікаві для науки, а в будучім можуть зробитись економічно користними в господарстві людини. Охоронити сих звірів та птахів почасти може відповідний закон про полювання. В новім законі мусить бути цілком заборонено полювання більшости вищезазначених тварин. Але все-ж таки се буде тільки паліатив, тимчасовий засіб, який не порятує рідних представників нашої фауни від остаточної загибелі. За для найкращої охорони зазначених звірів та птахів необхідно утворити спеціальні заповідники для дичини, заповідники, де дичина зовсім не буде переслідуватись людиною. Сі заповідники повинні бути улаштовані по державних лісах і охорона їх повинна провадитись лісничими та ліською вартою.

Заповідники для дичини вже досить давно існують в Сполуч. Штатах і Канаді. Се так звані «National Game Preserves», «State Game Preserves», «National Bird Reservations» і др. В С. Штатах ще в 1912 році таких притулків для звірів та

птахів було 84, а в купі з національними парками (National Parks), військовими парками і заповідниками (National Military Parks and Reservations) та національними пам'ятниками (National Monuments), де полювання теж зовсім заборонено, загальна кількість заповідників для охорони дичини в зазначенім році була 109, площею в кілька мільйонів акрів¹. Практичні американці помітили, що заповідники не тільки сприяють розплодженню дичини але навіть і значно підіймають економічний добробут населення тих округ, де вони улаштовані. Заповідники дають племінний матеріал для різних форм хутрових та копитних звірів і т. ин. Крім того, дичина, яка швидко розплоджується по заповідниках нерідко утікає в сусідні місця, там теж розплоджується і яко річ для полювання та промислу, дає де-який прибуток в господарстві людини, особливо в округах мало здатних для хліборобства².

В Росії дореволюційної доби закон «объ охотничьихъ заповедникахъ» був затвержений на підставі ст. 87 «Основныхъ Законовъ» 25 жовтня 1916 р. Але за винятком де-яких частин Сибіру, сей закон ніде не був проведений в житте.

По лісах України ще існують мало порушені людиною куточки, де можуть бути утворені заповідники для дичини — се Волинське, Мінське, Чернігівське, Київське Полісся та де-які ліси в середній і південній Україні. На підставі літературних відомостів про розповсюдження зникаючих великих представників дичини, а також відомостів, які спеціально будуть зібрані з сією метою, мусять бути призначені участки лісу для заповідників. Сі участки, на площі яких зовсім буде заборонено усяке полювання, будуть заведені по змозі по таких місцях, де під впливом різних умовин в близчім часі не предбачається експлуатація лісу.

¹ *National Reservations for Protection of Wild Life. U. S. Dep. of Agric. Bureau of Biological Survey. Circ. № 67.*

² *Генерозовъ. Об административной организаціи американскихъ заповедниковъ и ихъ экономическомъ значеніи. Наша охота, 1914. № 14 и 15.*

По таких захищених від ловців та браконерів участках будуть плодитись не тільки рідкі представники нашої фауни, для яких сї заповідники улаштовані, але тут будуть плодитись також і иньші тварини, менш цікаві для ловця.

Заповідники для дичини будуть першою ступіню, будуючим каміннем в справі утворення на Україні сїтки заповідників та парків задля охорони природи в широкім значінні сього слова.

Шарлеман.

Джерело: Шарлемань, М. До оборони природи // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — Ч. 1. — С. 13.

Охороняйте рідну природу!

Велике зростання хліборобської культури та промисловости при відсутности в народніх масах обережного відношення до дарів природи привели до того, що ті природні багатства, якими Україна колись пишалася, подекуди змарновані зовсім. Не стало вільних козацьких степів, котрі «кругом як море широке синіли», повирубано густі та темні ліси, вже нема у нас де-яких звірів та рослин, котрі зустрічалися в великій кількості в нашій країні.

В XVI ст. польський комісар Міхалон Літвін писав про фауну (звірів та птахів) навкруги Київа: «Звірів така сила по лісах та по стенах, що зубрів, онагрів (майбуть диких коней тарпанів) та оленів вбивають тільки на шкури, м'ясо кидається окрім хребтових частин, кіз та кабанів зоставляють без уваги. Газелей (майбуть сайгаків) так багато по зимам перебігає з степів в ліси, а літом в степи, що кожний селянин вбивав тисячі. По берегах живе багато бобрів. Птиць є теж багато, отак що хлопці по весні наповняють човни яйцями качок, диких гусей та лебедів, а потім вивідками птиці наповняють двори. Орлят садють в клітки для пір'я до стріл»...

Зубрів, тарпанів та сайгаків вже давно нема в нашому краю, лебеді та гуси вже не виводяться біля Київа.

Для того, щоб бачити, як швидко руйнується фауна, досить оглянути її на протязі яких 50 років. Отак коло 50 років раніш проф. К. Ф. Кесслер ще знаходив біля Київа сікачів (диких кабанів) вагою в 14 пудів, а в Радомисьькому повіті на Київщині, як він посвідчує, ще водилися рисі та лосі, в Таращаньському повіті ще знаходили диких котів. Зараз нема кабанів біля Київа, як нема лося та рисі в Радомисьькому повіті та дикого kota в Таращаньському. Ще в першій половині минулого

століття тетерук був росповсюджений до півдня майже до самого Чорного моря. Зараз він не йде далій, як до північних частин Київщини, Волині та Чернигівщини. В великих лісах Харківщини колись зустрічалися ведмеді, лосі, олені, кабани, бобрі, глушці та інші. Зараз цих тварів вже нема на Харківщині. Швидко счезає риба в річках. Швидко марніють де-які рослини. Зменшується площа лісів. Древа по цих лісах вже не такі величезні, як були колись.

1) Європейські зубри в новеликій кількості ще zostались в Біловіжській Пущі, що належала колись до Росії. Родич того зубра — кавказький зубр ще зустрічається по де-яких прирічках Кубані. Тарпана вже зовсім нема на світі. Сайгак зараз живе навколо Каспійського та Оральського морів.

Скрізь счезають останні куточки степу з такими рослинами як ковила, тирса та воронець, або дика півонія. Цю дуже гарну квітку, по виразу проф. В. І. Талієва, можливо було б прозвати національною квіткою України. Колись вона чарівно червоніла по всьому степу від Полтавщини на схід і до полудню. Таких прикладів можливо привести чимало. Природа, що нас оточує, що служить основою до складання та розвитку національного життя, марніє перед нашими очима.

Марніє природа, а від сього марніє й господарство людини. Головні регулятори атмосферних опадів (дощу та снігу), ліса та степи повирубано та поорано, а від сього сохнуть річки та озера, швидко марніє рибальство та полювання, збільшуються площі сипучих пісків та ярів, зменшується кількість ріжнومانітних користних пахів, збільшується сила шкідників рослин. Марніє природа... Щоб розвести ліс на тих місцях, де він колись ріс, приходилось витратити великі кошти. Треба мати на увазі також, що багато зразків природи зникають, зоставшись не дослідженими, тоді як успіх нашого сільського господарства в великій мірі залежить від успіху нашого знання природи, і лише пильне вивчення природи, що нас оточує, дає нам змогу

розв'язати більшість практичних питань з поля хліборобства, лісоводства і т. ін.

Маючи на меті зберегти для майбутніх поколінь в інтересах науки та культури ті зразки рослин, звірів, геологічних об'єктів, що зараз зчезають скрізь в Західній Європі та Північній Америці, почали засновувати «національні парки», «заповідники» та «заказники», почали охороняти також і окремі зразки природи. Під національні парки та заповідники, або резервати виділяється земля в місцевості з гарним краєвидом, з цікавими рослинами і живими створіннями. Користуватись національним парком в Сполучених Штатах може кожна людина, виконуючи правило — нічого не псувати. На території парку не можна селитися, пасти скотину, займатися полюванням та рибальством, водити собак, розложувати огнища. За спиртові напитки там присуджується штраф в 1000 доларів. Величезний Йелоустонський парк займає біля 160 верстов завдовжки та вшир. Ця місцевість дуже цікава: в великій кількості там існують гейзери, гірські озера. Окрім того в парку охороняються вже майже зчезнувші в Америці дикі бики — бізони і т. ін. Ієсемитський парк має вдовш 80 та вшир біля 70 верстов. В ньому бережно охороняються дерев'я-гіганти — мамутові дерев'я (теж велінгтонія або секвойя). Одне таке дерево можуть обхопити ледве 48 чоловік, навколо другого дерева можуть їхати верхівців, не бачучи один другого. «Панове, здійміть капелюхи, — пише один американський письменник про одне таке дерево, котрому рахується 5000 років, — панове, здійміть капелюхи! Коли Моїсей писав свої закони — на цьому дереві птиці вже вили кубла. Коли греки що були диким народом — в гілках цього дерева вже шумів вітер!» Окремі цікаві зразки природи в Північній Америці охороняються під назвою «національних пам'яток». Америка забороняє вбивати птахів для пір'я до жіночих капелюхів, а також ввозити це пір'я із других країн. Птахи взагалі в Америці охороняються державою та приватним громадянством, охороняються дуже обережно.

Англія одвела в своїх африканських колоніях під заказники (резервати) для дичини дуже, великі плаці землі. Найбільші з них мають коло 30.000 кв. миль, се б то в вісім разів більш ніж американський Йелоустонський парк, котрий в свою чергу рівняється до цілої Саксонії. Германія, де вільної землі вже нема, одводить по державному, громадському та приватному почину невеликі куточки землі, цікаві в тім або іншій відношенню, обережно охороняє окремі зразки — «пам'ятки природи», великі дерева, де-які рослини, каміння і т. ин. В Германії існують державні урядовці для охорони природи. Головою центральної інституції стоїть там проф. Конвенц, котрий поставив справу охорони природи на наукових основах. Національні парки та заповідники мають Франція, Швейцарія, Данія, Швеція, Аргентина, Японія і т. д. В Росії останніми часами, перед війною, теж почався рух до необхідности охорони пам'яток природи. В Петрограді при Географичному Товаристві було засновано Постійну Природоохорончу Комісію. Вироблялись проекти улаштування заповідників та парків. Державною Думою вироблявся закон до охорони природи.

На Україні той рух теж мав місце. В Харкові в цім напрямку працювало й зараз працює Товариство Любителів Природи. Багато зробив для охорони природи нашої країни проф. В. І. Талієв, відомий вчений ботаник та діяч по охороні природи. В Києві Орнітологічне¹ Товариство розповсюджувало природоохорончі ідеї. На острові Хортиці німцями-колонистами було засновано окреме товариство по охороні природи острова та його округи — Великого Лугу - Запорожжя...

Ще раніш по приватному почину були у нас улаштовані заповідники та зоопарки², слава котрих лунає далеко по-за кордоном. Перше місце займає в цій справі Асканія Нова степ та

¹ Себ то Т-во, котре займається досліджуванням перелітних птахів.

² Такі площі лісу або степу, де утримуються ріжіноманітні дикі звірі.

зоопарк, заповідник Ф. Е. Фальцфейна в Дніпровському повіті на Таврії. Один німецький професор прозвав Асканію райським садом тварів. Примітне місце займав також і зоопарк Пілявин в Новоград-волинському повіті на Волині, заснований І. К. Потоцьким.

Колись були засновані теж заповідні участки степу в Старобільському повіті на Харківщині. Треба сказати, що наша країна що має подекуди невеличкі кутки степів зовсім не заораних. Степове питання, питання про минулі доби степу, про його ґрунт ще далеко не вирішене вченими — то чисто українське та великоросійське питання, тому, що в Західній Європі нема вже не заораних степів.

Коли взяти на увагу простір нашої держави та різноманітність її природних умовин, то таких заповідників у нас було ще дуже мало. Одначе і цим небагатьом цільним куточкам природи, часто ціннішим ніж твори мистецтва, під час революції почала загрожувати небезпека зруйнування. Де-що останніми часами вже зруйновано, так, наприклад, в кінці 1917 року салдатами-більшевиками зруйнований зоопарк Пілявин. В цім парку, окрім великої кількості других звірів, було постріляно 35 зубрів та бізонів.

Стривожені такими явищами наукові товариства, а також і приватні люди звертались до державної влади з проханнями вжити відповідних заходів до охорони тих заповідників, що вже існують, та до заснування нових заповідників при майбутній земельній реформі.

Зараз при Міністерстві Земельних Справ існує окремий відділ по охороні пам'яток природи, а також Комісія із вчених та діячів в цій справі.

Окрім того в Києві існує приватний «Окружний Природоохорончий Комітет». Головою Комітету стоїть проф. П. А. Тутковський, відомий вчений геолог та географ, що багато попрацював у нашому краї. В Харькові працює Т-во Любителів

Природи та його голова проф. В. І. Талієв, в Одесі — спілка наукових товариств з головою проф. Танфільєвим. Всім цим інституціям, коли вони підуть за прикладом Західної Європи та Америки, має бути велика праця. Вони зустрінуть на своєму шляху дуже важкі перешкоди. Ці перешкоди — неосвіченість населення в напрямку ідей охорони природи, взагалі відсутність в народніх масах обережного відношення до дарів природи. В цій справі велику поміч для нас можуть дати ті інтелігентні люди, що близько торкаються до народу — народні вчителі, позашкільні інструктори, агрономи, лісоводи. Це місцеві культурні сили, котрі можуть побороти в селянстві байдуже або зовсім погане відношення до нашої справи, від котрої користи поки що не буде видно. Цю поміч місцеві сили можуть дати улаштуванням відповідних читань з поясненням державного та національного значіння охорони пам'яток природи, взагалі читань про необхідність обережного відношення до дарів природи, заснуванням при «Просвітах» або окремо природоохорончих гуртків, травневих (майських) дитячих спілок і т. ин. Треба пояснити селянам також, що охороняти природу ще не значить відмовлятися від користування природним багатством, а значить — розумно користуватися цим багатством.

Дуже велику поміч можуть дати місцеві люди також в оправі зібрання відомостей про ріжноманітні пам'ятки природи, наприклад, про куточки ще не заораного степу, ніколи не рубаних лісів, про дуже великі дерева, каміння, про рідких звірів, птахів та рослин. Ми ще мало знаємо нашу природу, бо досвідчених по природознавству людей у нас поки що мало. Поміч місцевих інтелігентних сил в справі дослідження рідного краю буде дуже велика.

А поперед всього треба росповсюджувати ідеї охорони природи. Зараз, коли скрізь так даремно марнується державне багатство — ліса, ми мусимо турбуватися про проведення в життя цих ідей.

Україна в своїх межах має багато місцевостей, в яких повинні бути утворені національні парки, або охоронені окремі зразки природи.

Дуже цікаві з наукового боку куточки ще не заораних степів, бо в Західній Європі, як вже означено вище, таких степів нема. Степи мусють мати для нас велику вартість ще і в національно-історичному відношенні, позаяк вони з'являються останніми живими пам'ятками тої природи. серед котрої складалося вільне козацьке життя. Ще не заорані степи ми недавно, до революції, мали: в Дніпровському повіті на Таврії в маєтку Асканія Нова — два участки коло 500 та 100 дес.; в Мелітопольському повіті в маєтку Елизаветфельд — теж два участки коло 10 та 15 дес.; в Одеському повіті на Херсонщині один коло 10 дес. в маєтку Сухомлинова та невеликий куточок коло Кривого Рогу: в Павлоградському повіті на Катеринославщині був так званий Мовчановський степ біля станції Краснопавлівки, а також 100 дес. степу в маєтку д. Педан та др.; на Харківщині в Старобільському повіті ще існували ніколи не орані кутки в Дергульському та других державних коневодствах, де ще зустрічалися рідкі, майже счезнувши на Вкраїні байбаки та цікаві рослини — степові тюльпани, в Лебединському повіті є степ в маєтку гр. Капніста, на Полтавщині — в маєтку «Карлівка» і т. д.

Дуже цікаві теж де-котрі ліси, як, наприклад, лісова площа вдовж р. Ворскли коло Охтирського монастиря³, частина лісової площі коло Лебедина вдовж р. Пела на Харківщині, ліси коло Диканьки на Полтавщині, Криловський ліс біля болота Урдиня в Черкаському повіті на Київщині, мійський ліс Пуща-Водиця та державні ліси біля Київа, Чорний ліс в Олександрійському повіті, участок Жеребковського лісу в Ананіївському повіті на

³ Площі землі, належної до монастирів, часто zostалися до нашого часу в більш-менш первобутньому становищі. В цім відношенні монастирі варті уваги.

Херсонщині, ліс в урочищі — Козачий гай в Новомосковському повіті вдовж р. Самари та де-котрі другі.

Велику наукову важливість мають зразки природи, котрі з'являються пам'ятками давно-минулих геологічних епох. Варті уваги: гранитні скелі (коло Житомира на р. Тетерові, коло м. Коростишова Радомисльського повіту на Київщині, де-які скелі вдовж р. Роси на Київщині, коло м. Буки Уманського повіту теж на Київщині, в Трахтомирові на Дніпрі і т. ин.); згаслі вулкани з виходом лави (коло с. Ісачки Лубенського повіту на Полтавщині, коло с. Булаї, Інаньки та Луговатої Липовецького повіту на Київщині, с. Берестовець та Златня Луцького повіту на Волині); тоддрі або Медоборські гори (коралові кільцевиди, острови — «атоли») на Поділлі, Каменецького повіту коло с. Привороття і Нічин; природні артезіянські криниці в с. Оконськ Луцького повіту та оз. Світязь на Волині.

Цікаві теж селища людини камінної доби. Печери цієї доби ще zostалися коло с. Хлуплян Овручського повіту, в ур. Бор коло Кременця та др. Сліди первобутнього чоловіка мусють розгледжуватися як пам'ятки природи. Дуже гарний краєвид та науковий інтерес мають пороги на Дніпрі коло Катеринослава.

Святі Гори на лівому березі р. Донця, хутір Коробів в Зміївському повіті на Харківщині.

Будем бажати щоб в цих місцевостях були утворені українські національні парки, або заповідники.

Мусють бути охоронені тож рідкі, счезаючі тварі та рослини, як, наприклад, бобр, байбак, лось, стрепет (хохітва), глушець, із рослин — площі, порослі воронцьом, степовими тюльпанами, ковилям та тирсою і т. ин.

Хто кохає батьківщину, мусить кохати і її природу, бо ця природа була основою до складання нашого життя. Той, хто дбає про розвій рідної науки, повинен дбати також і про охорону нашої природи, дуже цікавої та ще не дослідженої. Зараз ще не можливо сказати, коли у нас будуть улаштовані «національні парки», і як

би не сталося, що «доки сонце зійде — роса очі виїсть». Через те кожна приватна освічена людина повинна взяти участь в охороні рідної природи. Де тільки можливо — треба пояснити про значіння багатств природи, про необхідність обережного відношення до її дарів. Велику подяку заслужать ті, що допоможуть в охороні названих вище місцевостей. Тим, що прийматимуть участь в праці по пропаганді та проведенню в життя ідей охорони природи, треба пам'ятати, що ця праця має велике державне, національне, наукове, сільсько-господарське, педагогічне та естетичне значіння. Треба спішити, час біжить, природа даремно марнується, а ми ще маємо, по виразу академіка Бородіна, такі природні скарби, котрі можливо порівняти з малюнками Рафаеля: зруйнівати їх не важко, а відроджувати нема можливости...

Е. Шарлемань.

Джерело: Шарлемань, М. Охороняйте рідну природу! — Харків, 1918. — 31 с.

Треба пам'ятати про охорону природи!

Всі культурні держави З. Європи та Америки дають нам приклад розумного відношення до охорони для себе та майбутніх поколінь найлучших міст своєї природи в так званих «національних парках», «резерватах» і т. и.

Під національні парки та резервати виділяється земля в місцевості з гарним краєвидом, з цікавими рослинами і живими створіннями, з натуральними горами, лісами, водами, з історичними місцями. Користуватись національним парком може кожний громадянин, виконуючи правило — не псувати, а берегти природу. Окремі цікаві зразки природи в Північній Америці охороняються під назвою «національних пам'яток», а в З. Європі під назвою «пам'яток природи».

Україна в своїх межах має багато місцевостей, в яких повинні бути утворені національні парки, або охоронені окремі зразки природи.

Дуже цікаві з наукового боку куточки ще не заораних степів, бо в З. Європі таких степів вже нема.

Ще не заорані степи ми маємо: в Дніпровському повіті на Таврії в маєтку Асканія Нова — два участка в 500 та 100 дес.; в Мелитопольському повіті в маєтку Єлизаветфельд теж два участки і 10 та 15 дес.; в Одеському повіті на Херсонщині один в 10 дес. в маєтку Сухомлінова, та невеликий кусочок коло Кривого Рогу; в Павлоградському повіті на Катеринославщині є так званий Мовчановецький степ біля станції Краснопавловки, а також 100 дес. степу в маєтку д. Педан; на Харківщині в Старобільському повіті ще існують ніколи не орані кутки, в Дергульському та Хріновському державних коневодствах, в Лебединському повіті є степ в маєтку гр. Капніста, і т. д.

Дуже цікаві теж декотрі ліси, як наприклад лісова площа вдовж р. Ворскли коло Ахтирського монастиря, частина лісової площі коло Лебедина вдовж р. Псьол, на Харківщині, ліси коло Диканьки, на Полтавщині, Криловський ліс біля болота Ірдиня в Черкаському повіті на Київщині, Чорний ліс в Олександрійському повіті, участок Жеребковського лісу в Ананіївському повіті на Херсонщині, ліс в урочищі — Козачий гай в Новомосковському повіті вдовж р. Самари та декотрі другі.

Велику наукову важливість мають зразки, природи, котрі з'являються пам'ятками минулих геологічних епох. Варті уваги: гранітні скали (коло Житомира на р. Тетереві, коло м. Коростишова, Радомисльського повіту на Київщині); згаслі вулкани з виходом лави (коло с. Усачки, Лебединського повіту на Харківщині; коло с. с. Булаї, Іваньки та Луговитої, Липовецького повіту на Київщині, с. с. Берестовець, Златня у Луцькому повіті на Волині, толдри, або медоборські гори (коралові кільцевиди, острови-аттоли) на Поділлю, Каменецького повіту коло с. с. Привротте і Нічин); природні артезіанські криниці в с. Оконськ, Луцьк. повіту, на ст. Світязь на Волині.

Цікаві теж селища людини камінної доби. Печери цієї доби ще zostалися коло с. Хлугоян Овручського повіту, та в урочищі Бор коло Кременця та др.

Дуже гарний краєвид та науковий інтерес мають Святі гори на лівому березі р. Донця, хутір Коробів в Зміївському повіті на Харківщині.

Будем бажати, щоб в цих місцевостях були утворені українські національні парки або заповідники.

Хто кохає батьківщину, мусить кохати і її природу, бо ця природа була основою до складання нашого життя. Той хто дбає про розвій рідної науки, повинен дбати також і про охорону природи. (Зараз ще не можливо сказати коли у нас будуть улаштовані «національні парки», і може статися що «доки сонце зійде — роса очі виїсть». Через те кожна приватна освічена

людина повинна взяти участь в охороні рідної природи. Де тільки можливо — треба пояснити про національне значіння багатств природи, про необхідність обережного відношення до її дарів. Велику порядку заслужать ті, що допоможуть в охороні названих вище місцевостей. Зараз, коли скрізь так даремно марнується народне багатство — треба пам'ятати про охорону природи!

М. Шарлемань.

Джерело: Шарлеман М. Треба пам'ятати про охорону природи! \ \ Народня справа. — 1918. — №22.

Асканія Нова — першій народній заповідний парк

Декретом від 1 квітня с. р. маєтки Фальц-Фейна: Асканія Нова Дніпровського повіту і Єлизаветфельд Мелітопольського повіту на Таврії оголошені народніми заповідними парками.

Асканія Нова відома природникам майже всього світу через куток заповідного тирсового степу і зоопарк, якому один німецький професор дав назву «Paradisgarten». Про Асканію Нову видруковано більш 150 праць на ріжних мовах. Треба привітати крок влади, який поставив питанне про заснування у нас національних парків на практичний ґрунт.

Джерело: Шарлемань, М. Асканія Нова — першій народній заповідний парк // Вісти природничої секції Українського наукового товариства. — 1919. — Т. 1. — Ч. 3/4. — С. 122.

До оборони природи

Обережне відношення до дарів природи та революція, на жаль, ніколи не сходилися. Ще підчас французької революції вирубувались ліси, нищила ся дичина. Під час російської революції 1905 р. в остзейському краю в державних лісах більш ніж на половину було постріляно лосів і т. и. Але всі ці приклади дуже слабкі в порівнянні з нашою революцією 1917-18 р. Тільки на Україні по де яким відомостям порубано та поспуто коло 65% загальної площі лісів. В звязку з сучасними лісовими пожежами, котрі охопили ледве не всю площу соснових лісів України по весні 1918 р. загинуло багато лісу старого та молодого, погоріло багато гнізд з яйцями або пташенятами таких цікавих птахів нашої держави, як глушці (*Tetrao urogallus* L.) та орабці (*Tetrastes bonasia* L.), колись широко расповсюджених, а зараз рідких у нас, зникаючих представників фауни тайгових лісів, загинули в огні також де-які рідкі рослини. Так, наприклад, в лісі Пуща-Водиця з весни 1918 р., як мені казали, зникла після пожежі єдина в околиці Київа кольонія цікавої рослини *Lipsea borealis*. Вируб ліса знищив де-які рослини. Так, в Голосіїві, коло Київа, мабуть зникне через вируб великої площі ліса первоцвіт (*Galanthus nivalis* L.). Безладний випас худоби по лісах теж знищив кілька «пам'яток природи». Худобу пасли не тільки в лісі, але і по лісовим багнам, а від сього в околиці Київа значно зменшила ся кількість сфагнових болот, місцями зробились дуже рідкими (а були колись звичайні в сих багнах) та типові для них росички (*Drosera rotundifolia* et *longifolia*). Багато звірів та птахів зникло через хижацьке полювання без керування якими нормами. Не кажу вже про зруйнованне такого цікавого зоопарку як Пілявин Новоградволинського повіту на Волині, де солдатами було

постріляно кілька десятків зубрів, бізонів та лосів та кілька відсотків оленів; анархічне полювання скрізь залишило глибокий слід: місцями до краю постріляно диких кіз глушців та тетеруків і т. и.

Не тільки в лісах, але й в других станціях природи ми бачимо слід революції. У нас місцями заорані останні куточки первобутнього степу ковильного та иншого, майже зовсім не досліджуваного з наукового боку. Зараз перед нашими очима нове руйнування природних багатств. Це руйнування має майже таке велике економічне значіння як і руйнування лісів. Ще з минулого року і досі скрізь по Дніпрі та по других річках рибалки найшли легкий засіб добування риби: вони глушать її ручними бомбами. Сей обурливий засіб рибальства через майже повну відсутність якої небудь оборони рибних багатств в біжучий рік прибрав широкий розмір: не глушить риби тільки ледачий. При глушенні гине окрім великої риби — мільйони молодої, маленької риби. Таким чином перед нами стоїть перспектива катастрофічного зменшення риби в Дніпрі, і без того вже небогатого рибою. Міністерство Земельних Справ, при якому існує відділ рибальства та ембріональна стадія відділу по обороні памяток природи, повинно подбати щоб хижацьке знищення риби було зупинено. Взагалі, коли ми міркуємо піти за прикладом З. Європи та П. Америки, то ми мусимо подбати і про оборону природи. Треба пам'ятати, що де-які памятки природи можливо порівняти по виразу акад. Бородіна з малюнками Рафаеля — зруйнувати їх легко, але відроджувати нема можливости.

Шарлеман

Джерело: Шарлемань, М. До оборони природи // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — Ч. 1. — С. 13.

Закладаймо ловецькі заповідники!

Найбільше легкий спосіб проведення в життя ідеї оборони природи то — улаштування ловецьких заповідників за для захисту та розмноження дичини — ловецьких звірів та птахів. Улаштування цих заповідників мусить бути ледве чи не першим кроком в справі оборони природи. В С. Штатах, (де таких заповідників велика кількість), вони принесли користь не тільки природі та ловецтву, але і значно підняли економічний добробут населення і де-яких округів. В Росії закон про ловецькі заповідники був затверджений ще в 1916 році, але він зівстав ся тільки на папері.

На Україні треба боронити слідуючих щезаючих перед нашими очима звірів: бобра (*Castor fiber*), лося (*Alces alces*), дикого кабана (*Sus attilla*), лісову куну (*Martes martes*), байбака (*Arctomys babac*), тхора-перегузю (*Putorius sarmaticus*), норку (*Lutreola lutreola*), хохулю (*Desmana mochata*), сибірську дику козу (*Capreolus capreolus*), що зостала ся ще в невеликій кількості по лісах вдовж р. Самари, в де яких місцях — звичайну дику козу (*Capreolus capreolus*) та барсука (*Meles meles*), та др. З птахів: глушця (*Tetrao urogallus*), орабця (*Tetrastes bonasia*), тетерука (*Lagurus tetrix*), хохітву (*Tetrax tetrax*), степового журавля (*Antropoides virgo*) та др.

З метою оборони цих звірів та птахів на державній землі мусять бути закладені заповідники. Розмір та межі цих заповідників установлюють відповідні наукові інституції при Лісовому Ден. та Ден. Державного Майна. До праці в сім напрямку треба притягнути діячів по обороні природи, які зараз працюють на Україні. В межах заповідників треба заборонити полювання всіми засобами. Доглядувати за виконанням закону

про ловецькі заповідники мусять державні урядовці — лісничі та лісова варта. За переступ закона про ловецькі заповідники треба призначати якусь кару.

Шарлеман.

Джерело: Шарлемань, М. Закладаймо ловецькі заповідники! // Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. — 1918/1919. — Т. 1. — Ч. 2.

Бризгалін, Г. А. Охорона памяток природи на Україні (рец.)

1106 Бризгалін, Г. А. Охорона памяток природи на Україні. Переклад з російської мови В. Ф. Ніколаєва. Серія видань Полт. Природн. Муз. по охороні природи, кн. 2. 1919 р. Ціна не означена.

Так широко розповсюджені на Заході ідеї охорони природи в останні роки в зв'язку з руйнуванням природи під-час війни й революції почали значно поширюватись і у нас. Досить багато по цьому питанню надруковано у Києві, ціла низка видань вийшла в Харькові, а зараз і Полтава взялася за популяризування природоохорони. Початок цій роботі кладе брошура М. М. Бейєра «Шануймо і бережімо свій рідний край». Ту ж ціль і приблизно той самий зміст має і друга випущена Полтавським природничим музеєм книжка Г. А. Бризгаліна «Охорона памяток природи». Тільки відомості в цій останній більш докладні, більш знайомлять читача з тим, що таке саме охорона природи, що розуміють під терміном «пам'ятки природи». Крім того, наприкінці праці Бризгаліна ми знаходимо конкретні вказівки про ті заходи, яких треба вжити за-для охорони пам'яток нашої природи. На жаль, всі ці поради мабуть ще довго будуть цілком теоретичні, і хто знає, коли вони ввійдуть в життя. А природа руйнується і руйнується. Зараз вже зруйновано більш 65% загальної площі лісів України.

В книжечці досить багато ілюстрацій з фотографій і з малюнків якогось «художника». Малюнки ці дуже невдалі.

М. Шарлемань

Коротенький перелік пам'яток природи правобережної України

Цілина. 1. В маєтку Енича біля Шполи Звенигор. пов. па Київщині (100 дес.). 2. Шамраєвська економія Браницької біля Білої Церкви (300 дес.). 3. Люсятинська економія біля Білої Церкви.

Ліси. 1. Державні соснові ліси на північ від Київа (25 кварт.). 2. Голосіївський ліс на південь від Київа.

Перші ліси дуже цікаві в науковому відношенні. Розміщені на границі двох великих фіто- і зоогеографічних смуг; таєжного лісу і лісостепу. Тут зустрічаються елементи природи цих двох смуг. Це закраїна Київського полісся. Тут ще зустрічаються такі форми, як глухан, рябок, лісова куниця, дика коза, чорний ятель, орли і т. д. З ботаничного боку цікаво знаходження ліннеї (*Linna borealis*), а також багнищ з такими характерними рослинами, як росичка, журавлина (клюква) і т. и. В протилежність зазначеним вище лісам, де переважають північні форми, в Голосіївському лісі перевагу беруть південні форми. Ціла низка рослин знаходе тут південну границю свого розпросторення. Важливо ще охоронити як місце для екскурсій і в гігієнічному значінню для Київа. 4. По своєму характеру до Голосіївського лісу наближається ліс в Пронівщині поблизу Батіївої гори на південний захід од Київа. 5. Кирилівське лісництво Черкаського пов. на Київщині, біля Ирдини. Цікаво в ботаничному, зоологічному та ґрунтовому відношеннях, як найпівденніше лісництво на Вкраїні типа північних соснових лісів.

Озера. О. Рудня — Яблоновське Київськ. пов біля м. Гостомля (біля 100 дес.). Рідкі пам'ятки флори і фауни. Цікаві останки бобрових «домиків».

Пороги. Дніпровські пороги на Катеринославщині. Цікаві як самі пороги так і острови нижче їх, що позаростали густою деревистою рослинністю і багато різного птаства.

Водоспади на річках. 1. Ужу, Радом. пов на Київщині, 2. Тетерву тамож, 3. Росі, Каневськ. пов. на Київщині, 4. Гнилому Тікичі в Звенигор. пов. на Київщині, 5. Гірському Тікичі в Уманському пов. на Київщині, 6. Медоборські гори (Толдри) біля Камінця Подільського. Мальовничі, цікаві в геологічному відношенні місця.

Останки потухлих вулканів. 1-2 Поблизу с. Іваньки та с. Луковаті в Липовецьк. пов. на Київщині, 3. біля с. Булан, Берд. пов. на Київщині, 4. біля с. Златня, Ровен. пов. на Київщині, 5. біля с. Берестовець на Волинщині. Цікаві з геологічного боку.

Скелі. 1-2 Біля Житомира і Користишева на Волинщині, с. Софіївки Уманськ. пов. на Київщині, 4. Александрії в Васильковськ. пов. біля Білої Церкви на Київщині, 5. Корсунський парк в Каневськ. пов. Цікаві пам'ятки «культурної» природи.

Крім того не можу не зазначити де-які місцевості лівобережної України про які не дає вказівок проф. В. І. Талієв.

Рибні озера в Остерському пов. поблизу ст. Дарниця на Чернігівщині (біля 50 дес.). Надзвичайно цікаві реликтові озера, що мають оригінальну фауну та флору. Тут, між іншим, зустрічаються такі рослини, як альдровандія, сальвінія, зозульки жовті (*Syrpidium Calceulus*) і животини — голян (*Phoxinus*

percnurus), плавунець плесканий (*Dytiscus Latissimus*), ящірка живородна (*Lacerta vivipara*) і де-які інші.

Старосельське лісництво в Остерськ. пов. На Чернігівщині (4 кварт.). Південне закінчення великого лісового масіву. Цікаві флора і фауна. Найулюблене місце ночівлі перелітних птахів.

Замисловське лісництво в Овручському повіті на Волищині. Величезні ератичні валуни. Праліс. Цікава фауна. Тут ще зустрічаються лосі. Не дуже давно знайдена рись. Досить багато глуханів, рябків і тетеруків.

М. Шарлемань

Джерело: Шарлемань, М. Коротенький перелік пам'яток природи правобережної України // Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні. — Полтава, 1919.

Нова організація по охороні природи

В Полтаві організовано Губернський Комітет по охороні пам'яток старовини, мистецтва і природи. З самого початку існування комітету де-які члени його почали роботу по переведенню в життя різних засобів що до охорони пам'яток природи. Для того, аби виробити загальний план роботи в сьому напрямкові, було скликано засідання місцевого товариства аматорів природи, на якому був зроблений членом Комітету В. Ф. Ніколаєвим доклад про найголовніші завдання охорони пам'яток природи в сучасній мент. Зібранне погодило ся з тезами докладу і затвердило такий плян роботи: 1. Розвиненне діяльності, що до друку агітаційної літератури по охороні пам'яток природи і при тому видавати не тільки книжки, а і метелики, а також агітаційні відозви. 2. Регістрація анкетними засобами всіх пам'яток природи Полтавщини. 3. Огляд виїздною Комісією найбільш цікавих з сих пам'яток і організація на місцях охорони. 4. Звернення до уряду з вимогами, аби де-які місця Полтавщини були націоналізовані і перетворені в заповідники або в національні парки.

З сих побажань поки що можна було виконати тільки невеличку частину. Надруковані два метелики: «Захищайте рідний степ» і «Захищайте ліс» і вже замовлено три книжки: «Охорона пам'яток природи на Полтавщині», «Загальні відомости про охорону пам'яток природи» і «Що таке національні парки». Виїздна Комісія оглядала вже такі місця: листвяний ліс Кочубея в Диканьці, ліс Ріпнина біля Яготина, маєток Іловайського в Абазівці і де які дрібні в околицях Полтави. Спеціально Комісія мусіла поїхати в Костянтиноградський повіт для огляду неораних степів, але сучасні події весь час перешкоджали сьому.

Всі пам'ятки природи Полтавщини поки знаходять ся в такому стані, що їм не загрожує особлива небезпека.

По відомостях Комітету найбільш цікаві слідуочі пам'ятки природи Полтавщини:

1. Листвяний ліс Кочубея біля Диканьки (Полтав. пов.), 2. Ліс біля с. Гетьманщини, 3. Парк Устимовича (Кременч. пов.), 4. Парк Скоропадського (Прилуцький пов.), 5. Парк Ріпнина (Пирятинський пов.), 6. Парк Яковенко (Миргородський пов.), 7. Неораний степ біля с. Карловки (Костянтиноградськ. пов.), 8. Неораний степ біля с. Дар-Надежди (Кост. пов.), 9. Сфагнове болото біля с. Коржі (Переяславськ. пов.).

III.

Джерело: Шарлемань, М. Нова організація по охороні природи // Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — С. 121.

Ще про Пілявин

Найвідоміший з сучасних авторитетів-маммологів, і також палеонтолог директор Британського Музею Лейдекер зробив подорож в серпні і початку вересня 1906 року в маєток Потоцького «Пілявин» (Новоград-Волинського повіту).

Результатом цієї подорожі з'явила ся його книжка: «A trip to Pilawin the deer-park of count Joseph Potocki in Volhynia Russia» (London, 1908. 8° XIV+115 p. 40 illustrations).

В ній після коротеньких приміток автора про дорогу з Лондона на Волинь через Польщу, даєть ся цікавий матеріал по природі околиць Пілявина. Коло Шепетівки Лейдекер знайшов вапняк та пісок, який має в собі значну кількість третинних форм. Сей пісок в Антонінах (теж маєток Потоцького коло Пілявина) експлуатують на баласт. Серед сього піску автор зібрав де-яку кількість *Trochus rodolicus* — рід характерний для сарматської доби міоцену. Коло с. Корца були знайдені крім *Trochus rodolicus*, ще *Mastra rodolica*. Коло с. Шепетівки знайдені великі ератичні кругляки сірого гнейсу, який вживається тут jako будівельний матеріал.

Як цікаву рослину автор позначав азалею — (місцева назва «драпоштан» — Ш.) *Azalea pontica*, помилково лічучи сю кавказську форму кримською. Про походження цієї рослини Лейдекер дає дуже поширену серед місцевої інтелігенції гіпотезу, начеб то *Azalea pontica* занесена на Волинь татарами літ 200 назад. Ся теорія не має ніякої наукової підстави. Як цікаві відомости про фауну треба зазначити спостереження над дрофами (*Otis tarda*), чорним буселом (*Melanopelargus niger*), білою совою (*Nyctea nivea*), бобром (*Castor fiber*), лосем (*Alces alces*) і т. и. Більшу частину книжки займають спостереження автора над

акліматизованими в парку оленями (*Cervidae*) багатьох родів, зубрами, бізонами. По кількості родів, оленів «Пілявін» був майже першим зоопарком в світі. Сі відомості про звірів Пілявіна зараз мають тільки історичну цікавість, позаяк Пілявін ще в 1918 р. зруйновано. Дуже цікаві думки автора про таксономічне значіння різних форм ссавців. Книжка видана з такою розкішшю, з якою уміють і можуть видавати тільки в Англії, Назвичайно гарний папір, друк, малюнки по оригінальним фотографіям, дуже гарна з блакитного полотна палітурка. Треба пошкодувати, що такі книжки видавали ся магнатами найчастіше лише для власної потреби, через що зовсім і не трапляють ся по наших книгозбірнях.

Ш-н.

Джерело: Шарлемань, М. Ще про Пілявін // Вісті Природничої Секції Українського Наукового Товариства. — 1918/1919. — №3/4. — С. 149-150.

Охорона природи

Війна та революція завдали природі нашої країни глибоких ран. Порубано більше половини загальної площі лісів, розорано останні куточки степів, постріляно багато цікавих і рідких звірів та птахів, знищено та й тепер ще нищиться багато риби в річках.

Все це примусить нас, коли ми почнемо гоїти рани, звернути пильну увагу на справу охорони природи. І уряд, і громадянство безперечно почнуть проводити в життя ідеї охорони природи.

Американці давно вирішили, що охорона природи проводиться в життя не стільки шляхом відповідних законів, скільки шляхом відповідного виховання людности. І ми повинні, стати на цей шлях. Дати матеріал до праці в цьому напрямі це мета моєї книжки. Гадаю, що зібрані в книжці відомости дадуть змогу людині, яка схоче працювати на полі охорони батьківщини (охорона природи — Naturschutz — складає тільки частину охорони батьківщини — Heimatschutz) влаштувати читання, закласти природоохоронний гурток, товариство і т. и.

Скупчення фактичного матеріалу зробило мою книжку трохи сухою, але, додержуючись популярно-наукового змісту, зовсім запобігти цьому було неможливо. Далі я маю на меті випустити ще кілька книжок з різних галузів природоохорони, які вже матимуть популярніший зміст. Крім того, складаючи цю книжку, яка спочатку призначалася для «Трудів» Вченого Комітету України, я вважав і на те, що українських, цілком популярних книжок з охорони природи, вже трохи є, а більш наукових — майже зовсім немає. При складанні цієї книжки мені у великій допомозі стали К. Осмак, О. Курило і О. Яната, за що висловлюю їм щиро подяку.

Київ, 6 жовтня 1919 року. Шарлемань.

І. Як людина нищить природу і що з того виходить

А чутка досі ще жива,
 Що лісу тут стояла сила
 Ще і тоді як татарва
 У нас з кибитками ходила.
 В бору плодились кабани,
 Ведмідь і сарна прудконога,
 Тепер zostалися одні
 Вовки і зайці, більш нічого.
 Тетеря й рябчик, що колись
 Було і ліку їм не знали,
 Як мир намножився, кудись
 У інший край позалітали
 Я. Щоголів.

Природа есть великое
 богатство, которое должно
 быть общенациональным
 достоянием, подлежащим охране
 Проф. В. И. Талиев.

«Людина має розум і творчу силу, щоб збільшувати те, що дано їй, але до цього часу вона не творила, а тільки руйнувала. Лісів стає менше, ріки сохнуть, дичина перевелася, підсоння погіршало, і з кожним днем земля стає все біднішою й гіршою». Цими словами лікаря Астрова в «Дяде Ване» Чехова можна в загальних рисах охарактеризувати стосунки людини з природою, яка її оточує.

Індустріалізм, що місцями вже розвинувся до крайніх меж, а місцями намагається досягнути такого розвитку, жадобо набутий в той час, коли серед широких народніх мас нема свідомости про

бережливе відношення до дарів природи, призвели до того, що натуральні багатства землі, яких, здавалось би, могло стати на віки вічні, марно рostrачено за жахливо короткий час. Повільний закономірний хід еволюції в природі на всій земній кулі грубо порушений втручанням людини, переважно європейця, і «лоно землі» стало мінятися надзвичайно швидко. Занепадає флора й фауна, погрозово швидко зменшуються запаси мінеральних багатств. В Європі й Америці зменшується площа стародавніх лісів, цілинних степів, якими ще так недавно пишалася Україна, степів, які ще дуже мало досліджені і які надзвичайно цінні, як об'єкт дослідження багатьох питань чистої та застосованої ботаники, кліматології і т. и., од них тепер залишилися тільки нужденні ще не розорані клаптики.

Щоб ілюструвати, в якому антагонізмі перебувають успіхи культури та інтереси природи, можна навести безліч прикладів.

Найзвичайніший і дешевий папір до друку, як відомо, виробляється з дерева, отже вживання деревини досягає величезних розмірів. Сама Америка щорічно потребує одинадцять мільйонів кубичних метрів дерева, щоб виробляти папір. Дерево те дістають з Канади й Сполучених Держав Північної Америки; одна лісова фірма утримує цілу армію дроворубів, які рубають протягом десяткох годин не менш 800 тисяч дерев. Одна велика газета в Нью Йорку, що має тираж у 800 тисяч, випустила одного разу спеціальне число з додатками — разом 80 сторінок. Вирахували, що для виробу паперу для цього числа газети треба було зрубати 9.970 дерев кожне приблизно у 20 метрів заввишки. Вирахували також, що коли вживання паперу до друку буде йти таким темпом, то вже через 20 років на всій території Сполучених Держав не залишиться ні одного дерева.

Кілька десятків літ тому багатомілійонові гурти бізонів (*Bison americanus*) блукали по безкраїх преріях Північної Америки. Здається, м'яса тих бізонів стало б на вічні часи для всіх вигвамів індіців. В 70-х роках, коли спорудили залізницю в

преріях, почалося надзвичайне винищення бізонів. Акційні підприємства улаштували справжні різниці. Щорічно вбивали коло мільйону, а 1876 року було забито три мільйони бізонів виключно заради шкур. На 1889 рік живими залишилося тільки 835 бізонів. За нашого часу збереглося тільки кілька сот цих величезних тварин. Декілька десятків їх живе під охороною в Йеловстонському Національному Парку Сполучених Держав. Близький до бізона рід¹ зубр європейський (*Bison bonasus*), колись широко розповсюджений і дуже численний, зберігся до наших днів тільки в знаменитій Біловізькій Пущі Гродненщини, де на початках він перебував під охороною литовських та польських королів, а потім - російських царів. Світова війна 1914–1919 року торкнулася й цього останнього притулку зубрів. Частина їх загинула при військових подіях, частина розбіглася, багато їх винищила також і місцева людність, отже нині, як свідчить німецький професор Реріг, замість 724 зубрів, що жили в Пущі 1914 року, зосталося тільки 121 зубр.

Ще рідший, ніж європейський зубр, є його кавказький підрид (*Bison bonasus Caucasians*), що жив по верхів'ях допливів Кубані Лаби й Зеленчука, в літні місяці 1919 року був винищений через дорожнечу м'яса, а також, і через революцію² і звязану з нею відсутність охорони в верхів'ях Кубані.

Яскравий приклад того, як швидко винищує людина все те, що може, дає історія морської корови Стелера (*Rhylinia gigas*). Ця величезна тварина вперше знайдена 1741 року експедицією Берінга коло берегів Камчатки й острова Берінга й описана зоологом Російської Академії Наук Н. Стелером, була цілком винищена промисловцями протягом тільки 27 років, не вважаючи

¹ Український термін «рід» відповідає російському «вид» (*species*).

² В Естляндії під час революційних рухів 1905-6 року винищено величезну кількість лосів. До революції в лісах нараховували 1200 лосів, після неї — тільки 400.

на те, що в рік знайдення вона зустрічалася в названих місцевостях у великому числі. За наших днів, через китобойний промисел зник велетенський тваринний царства, знаменитий гренландський кит (*Balaena mysticetus*); швидко зникне також і величезний кашалот (*Physeter macrocephalus*).

Швидко зникають моржі, більшість так званих хутрянних звірів; сливе знищено морських котиків і т. и. Колись широко розповсюджений на суходолі Європи та Азії бобер (*Castor fiber*), давно вже став раритетом. Без сумніву, цей рід, що до обширу свого розповсюдження, розподілявся на кілька географічних форм, а проте ці останні лишилися для нас невідомими. Американський бобер, якого ще до недавня вважали тільки за підрид європейського бобра, за нашого часу поділений на два роди і кілька географічних форм.

Приклади винищення птахів не менш вражаючі.

1 вересня 1914 року в Зоологічному саді міста Цинцинаті вмер останній, що прожив в неволі 22 роки, екземпляр мандрівного голуба (*Ectopistes migratorius*). Про те, оскільки численний був цей птах не що давно, красномовно свідчать знаменитий американський зоолог Одюбон. Одного разу, під час перелету цих голубів, він протягом 21 хвилини нарахував 163 зграї. І що далі їхав Одюбон, то більш він бачив голубів. Повітря було наповнене птахами, і було темно, як під час затемнення сонця. Там, де птиці спускалися ночувати, під їх вагою ломалися віти або й цілі дерева. Голубів били, всі в кого була охота палицями, кілками, з рушниць. Їх м'ясом та жиром харчувалися більш тижня. Там, де голуби мостили собі гнізда, винищення їх набиравало ще більш жахливих форм.

На одному дереві птахи мостили від 50 до 100 гнізд. Добуваючи пташенят, обрубували гілки з гніздами. Гілки падаючи збивали гнізда з сусідніх дерев. Голубами одгодували цілі ватаги свиней.

Року 1885 в Нью-Йорку мандрівних голубів продавали по

одному центові (2 коп.) за штуку. Олександр Вільсон свідчить, що місцева людність, щоб полювати на колодах голубів, юрбами переселялася в ліси. Багато дроворубів зрубували дерева з гніздами. Кожне таке дерево давало до 20 пташенят. Останнє велике вивищення голубів було 1878 року, коли на ринки вивезено більш, як 18.500 пудів цієї птиці.

Птахи не витримали такого масового винищення і швидко зменшилися в числі. 1895 року їх бачили тільки маленькими зграйками, 1906 року спостережено було останню зграю. Пізніш їх не стрінули зовсім, хоч і була обіцяна велика нагорода тому, хто покаже місце перебування бодай одного птаха, і, нарешті, 1914 року дожив свого віку останній екземпляр мандрівного голуба.

Багато родів птиць винищують на прикраси до жіночих капелюхів. Скрізь зникає майже космополітична біла чапля (*Herodias alba*), що була дуже численною. Чудові пера її шлюбного убрання дають відомі султани «егретки». Остаточне винищення загрожує чудовим райським птахам (*Paradis eidae*), з яких пера йдуть до капелюхів на «парадізи». З одної тільки голандської частини Нової Гвінеї, батьківщини райських птахів, 1910 року вивезено пташиних шкурок на 684 тисячі франків.

Зникають колібрі (*Trochili*). Через жіночі прикраси спустіла дельта Волги. Тільки за один 1903 рік якась французька фірма скупила в Астрахані 100.000 шкурок, головним чином крячків. На підставі приблизних підрахунків, в жертву модам щорічно гине 300 мільйонів птахів. По де-яких містах Західньої Європи є фірми, що спеціально добувають рідкі роди птахів. З їх чудового пір'я, на радість золотим лантухам, роблять жіночі черевики, вартістю в 3000 карб. (по ціні, що була до війни 1914-1917 р.р.).

Коли ми простежимо історію фавни якої завгодно місцевості, хоча би на протязі невеликого періоду, то публіка мала великі запаси вільних земель в західних своїх державах, вона могла утворити в собі величезні «Національні Парки» (*National Parks*) окремих цікавих об'єктів природи.

В сучасний мент у Сполучених Державах є 17 національних парків загальною площею в 22.080 кв. верстов та значна кількість національних пам'ятників.

Перший національний парк Спол. Держав утворився, згідно з постановою конгресу, 1863 року в Каліфорнії. Це Йосемитський парк (The Iosemite). За наших часів він охоплює Йосемитську долину в С'єра Неваді і приєднаний до неї 1905 року «Маринозний гай великих дерев» (Mariposa Bid Tree groves). Що до обшару свого, Йосемитський парк займає в Спол. Державах третє місце, його площа виносить 2334 верстви. Йосемитська долина дістала свою назву від індіського слова Iosemite, що означає ведмідь грізлі; вона утворилася через поглиблення ґрунту річкою Мерцед, а також через те виорювання, яке зробив льодовик, що колись тут проходив. Ця долина має простопадні скелі до 4.000 стіп³. Долиною течуть дуже численні струмки, з гір спадають водоспади. Надзвичайно цікавий Йосемитський водоспад, який спадає трьома каскадами з височини 2500 стіп. Варті уваги в цьому паркові знамениті дерева з родини кипарисуватих— секвої, «мамутові» дерева (*Sequoia gigantea*). Секвою відкрив 1831 року ботаник Дуглас і в 50х роках Ендліхер назвав її на честь See qііоуа, півкровоного ватажка індіського племені чероки, який вигадав для свого племені абетку. Секвоя досягає заввишки до 300 стіп, а іноді й до 350, навіть 380 стіп, при діаметрі коло землі в 30 стіп і більше. Вік де-яких з цих дерев визначають в 3000, 5000 і навіть, як каже Давід Стар Джордан (David Starr Jordan) 8000 років. Одно дерево має таку товщину, що його можуть обхопити тільки 48 людей, кругом другого можуть одночасно їхати 6 верховців не бачучи один одного. «Панове, скиньте шапку», пише один американський письменник про таке величезне дерево, якому нараховують 5000 років, «панове, скиньте шапку! Коли Мойсей писав свої закони, — на

³ Стопа - фут.

цьому дереві птахи вже мостили свої гнізда. Коли греки були ще дикунами — між його гіллям шепотів уже вітер»!

Для того, щоб охоронити мамутові дерева, Спол. Держави заснували ще два парки: Секвояпарк (Sequoia National Park) площею в 672 кв. верстви, утворений згідно з постановою Конгресу 1890 року, і Парк генерала Гранта (General Grant National Park), площею в 8 кв. верстов. Секвой парк складається з 12 гаїв, які мають в собі 12.000 великих мамутових дерев.

Найбільші дерева в зазначених парках носять окремі назви. Визначаються такі дерева: Гигант грізлі (Grizzly giant), який має 250 стіп заввишки і 94 ст. обіймища. Він нижче за інших велетнів, що ростуть круг його, бо блискавка кілька вже століть тому спалила йому вершок. Дерево Вовона (Wowona — індійська назва секвої) частіш від ваших малюють на різних фотографіях і гравюрах. В його середині прорубано тополь у 10 стіп завширшки, через який вільно проїзять вози. Телескоп — з вигорілим до 200 стіп у гору дуплом. Крізь це дупло і при денному освітленні можна бачити зорі. Феліція (Felicia) в 335 стіп (футів) заввишки. З тих секвой, що підлягають охороні, ця є найвищою, але й найстрункішою за інші. Декотрі дерева вже попадали. Їх величезні труни вражають подорожнього. Такий от «Повалений монарх» та інші. Значна кількість мамутових дерев вже винищена промисловцями в сусідніх з Іосемитською долиною лісах. Кожне таке дерево дає лісового матеріалу на суму від трьох до восьми тисяч карбованців (по ціні, що, була до війни). Де-які дерева знівечено найдикунським способом. В гаю Калаверас (Calaveras grove) стоїть величезна всохла секвоя — «Мати лісів» (Mother of the Forest), позбавлена кори на 50 сажнів, від основи дерева. 1854 року з неї здерли кори на 200 стіп-футів заввишки і переслали в Crystal Palace до Лондона. Кора була поставлена так, що було вражіння, наче б найвище дерево було посаджено в землю. А через кілька років «Мати лісів», позбавлена кори, засохла.

Гігантська секвоя росте виключно в горах С'ера Невади на

височині 58 тисяч стіп. В надбережних частинах Каліфорнії росте другий рід *Sequoia sempervirens* (Redwood, червоне дерево американців). Вона іде на виготовлення деревляної частини олівців.

Всесвітньою славою користується Йеловстонський Національний Парк (Yellowstone, жовтий камінь). Що до простороні своєї це є перший національний парк. Його площа виносить 760 кв. верстов. Лежить він в північносхідньому кутку держави (штату) Уайомин, а почасті поширюється також і на штати Айдахо і Монтана.

Це вулканична країна, де є багато гайзерів, гарячих джерел, озер і льодовиків; прилягає вона до Скелястих гір; відкрив її ще 1805 року ловець Культер. Оповіданням ловця довго не хотіли вірити, називаючи в жарт відкриту ним країну «пеклом Культера». Національним парком Йеловстон був оголошений дякуючи заходам геолога Гейдена, який побачив цю країну 1871 року. Акт Конгресу 1 березня 1872 р., яким утворено цей національний парк, каже так: «Ця територія обернена в громадський парк чи сад для добра і втіхи нації. Той, хто оселиться чи займе частину простороні, крім випадків, завбачених статутом, буде вважатися яко переступник статуту і буде негайно вигнаний. Статут має собі за мету запобігти шкоді й плондруванню цього майна і зберегти в натуральному вигляді ліси, геологічні поклади, природні раритети і пам'ятники, які містить в собі парк».

Знаменитою річку Йеловстона є гайзери, їх в паркові 82. Вони викидають струмені води від 30 до 250 стіп заввишки з перервами від одної хвилини до двох тижнів. Класична країна гайзерів, Ісландія, на думку де-яких авторів, тільки слабенька мініатюра Йеловстона. Чудові також 49 гарячих джерел. Мамутові гарячі джерела з щоденним видатком 45 тисяч куб. метрів гарячої води. Дуже цікаві також скелі з обсидіану (смоличу), поклади з окам'янілостями, гірські верховини, які досягають 1400 стіп височини, прегарні долини ріки Йеловстона (каньони) з стрімкими

скелястими берегами, що мають колір жовтого відтінку. В паркові починаються три великі ріки: Місурі, Колумбія і Йеловстон. Для зоолога та ботаника парк також може дати багато цікавого. Тут під охороною живе сливе винищений уже по ваших місцях бізон, далі сірий американський ведмідь Гризлі, що став рідкістю в Спол. Держ., далі чорний ведмідь, три роди оленів, гірські барани, вилорога антилопа, скунс, бобер, видниха, пума, вовк-койот і гага. Два останні шкідливі звірі дуже винищуються лісовою сторожою. В паркові також багато птахів. Ріки й озера повні риби, яка штучно тут заведена. На мій погляд, таке втручання в природу, як акліматизація риб, винищення хижаків ледве чи погоджується з науковою ідеєю заповідного парку.

Самих оленів-вапіті в паркові живе до 15.000.

Йеловстонський парк, так само як і Йосемитський, охороняється комонними патрулями. Отамани загонів є й адміністративними начальниками парків. Утримання Йеловстону коштує урядові мільйони доларів на рік. Правила для одвідувачів Йеловстона, а також Йосемита й інших парків дуже суворі. Забороняється будьщо виносити з парків, робити написи, їздити на автомобілях, водити собак, продавати спирт, мати при собі вогнепальну зброю, купатись без костюмів і т. и. Вудити рибу можна при умові споживання її на території парку, але дозволяється вудити не більш 20 штук на день, а розміром, щоб риба була не менш 8 дюймів завдовжки.

Недодержання правил карається штрафом не більш як у 1000 доларів або замкненням у в'язницю не більш, як на два роки. Для мандрівників, туристів на території парку споруджено сім готелів, проведено бурковані шляхи, побудовано мости. На Йеловстонському озері рейсує пароплав. Американці вміли не тільки детально вивчити свій парк, але й рекламують і поширюють славу про нього по всьому світі. Особливо багато зроблено для популяризації чудес Йеловстона через видання книжок, мандрівних покажчиків, альбомів, мап, малюнків парку на листівках і т. и.

Парки буває одчинено протягом тільки кількох літніх та осінніх місяців і за наших часів число мандрівників, що відвідують їх, досягає ста тисяч на рік. Прибутки від одвідувачів значно зменшують видатки на утримання парків.

Одно слово, практичні янки вміли доповнювати й інтересів науки та естетики, а так само влаштувати з своїх чудесних пам'яток природи «великий атракціон», як висловився француз Матої.

Другий своєю просторінню в Спол. Державах є Льодовиковий Національний парк (The Glacier National Park), утворений актом 11 травня 1910 р. в штаті Монтана. Його площа виносить 3182 кв. верстви. Місцевість ця з своїх льодовикових краєвидів славна по всій Америці. Там є 250 озер, 26 льодовиків, численні водоспади, снігові верховини, вузькі каньони, і т. и.

На крайньому північному заході в штаті Вашингтон законом 2 березня 1899 року засновано Національний парк гори Реніє (The Mount Renier National Park) просторінню в 735 кв. верстов. Гора Реніє займає перше місце серед льодовикових краєвидів Сполучених Держав. Це — згаслий нині вулкан Каскадних гір, має до 1400 стіп заввишки і вкритий вічними снігами. З гори спускаються дуже численні льодовики. Схили гір вкриті пролісами. Тут можна спостерігати всі переходові ступені, від соснових та кедрових лісів до альпійських луків. У великій кількості росте тут бердулян (рододендрон), свігурник (генціана) і т. и. Альпійська фауна тут теж дуже багата. В краях Каскадних гір є ще один заповідник — Національний Парк Кратерного Озера (Crater Lake National Park), просторінню в 565 кв. верстов, заснований на підставі акту 22 травня 1902 року.

В цьому паркові найбільшу цікавість уявляє оточене високими скелями глибоке озеро, що лежить на висоті коло 6200 стіп. Подекуди глибина його сягає ледве чи не до 2000 стіп. На озері розкидано багато островів, з яких один має назву «Корабель-мара» (The Phantom Ship), бо при певному освітленню стає

невидним. Озеро займає западину (влоговину), яка утворилася наслідком вибуху частини гори Мазома.

В Штаті Колорадо засновано 29 червня 1905 року парк, який має археологічне значіння й інтерес. Це парк Меза Верде (Mesa Verde National Park), просторінню в 175 кв. верстов. Він містить в собі руїни 400 осель з каменю на скелях і в печерах якогось невідомого доісторичного народу.

В Південній Дакоті актом 9 січня 1903 оголошено заповідним Парком Вітрової Печери (Wind Cave National Park) просторінню в 27 кв. верстов. Найбільше цікава в ньому красива печера з вапняку.

В Північній Дакоті 1904 року засновано невеличкий парк Селіської гори (Sullys National Park), просторінню в 27 кв. верстов, а в Оклагомі теж з 1904 р. Існує Плетський парк (Platt National Park) просторінню в 302 кв. верстви. Між 1915 і 1917 р. засновано ще 4 національних парки загальною площею в 6439 кв. верстов. Майже всі перелічені парки лежать на заході держави, а в східних штатах великих заповідників поки що не було. 1918 року уряд Сполучених Держав затявся упорядкуванням на сході держави величезного Апачевського парку просторінню в 1000 кв. миль.

До національних парків можна також застосувати і заповідник «Гарячі Джерела» (Hot Springs Reservation), заснований 1832 року, який має тепер просторінь 3,4 кв. верстви.

До Національних пам'яток стосуються також окремі, чимось цікаві об'єкти природи, так і групи таких об'єктів. До перших можна однести природні мости-арки, скелі, печери і т. и. До других — дільниці лісу «червоної секвої», *Sequoia sempervirens* поблизу С. Франціска, дільницю скам'янілого лісу *Dadoxylonarizonicum*, який перетворився в агат, в Аризоні (Petrified Forest National Monument) і де які інші.

Всі національні парки утворювалися на підставі постанов

Конгресу, тоді як національні пам'ятники оголошувалися такими адміністративним шляхом.

Всі національні парки і де-які пам'ятники національні парки належать до заряду секретаря (тоб-то міністра) внутрішніх справ. Піклування про решту національних пам'ятників розподіляється між секретарями хліборобства й військових справ.

Крім перелічених заходів що до охорони природи, в Спол. Державах вживається ще багато заходів до охорони тваринного населення держави. Таким чином вздовж усього узбережжя Сполучених Держав існує ціла низка островів-заповідників для птахів. Це, так звані, пташині притулки (sanctuaries of birds) і національні резервати (national reservation). Острівних та суходільних притулків для птахів в Спол. Державах коло 110. Острів Санта Каталіна законодавчим зібранням держави (штата) Каліфорнії оголошено притулком для риб. Рибальство сітками заборонено в тримилевій смузі круг острова.

Полювання на птахів в Спол. Державах суворо внормовано. Весняне та літнє полювання цілком заборонено. Що до часу обмежене й зимове полювання. Період полювання — всього тільки два-чотири місяці. Полювання на мало розповсюджену і зникаючу дичину забороняється на кілька літ або на вічні часи. Крім того, виключаються з реєстру дичини і всі птахи, які не є дичиною. Торгівлю дичиною заборонено протягом цілого року. Але всеж дозволяється торгівля дичиною, що розводиться в спеціальних фермах. Заборонний (...) ⁴ пір'я, шкурок, головок і торгівля цими речами для квітчанія капелюхів. Забороняється користування автоматичними та духовими рушницями. Про заборону довозу пір'я диких птахів зложено з Англією конвенцію. Що до охорони перелітних птахів зложено особливу конвенцію з Канадою.

⁴ «(...)» — втрачені ділянки тексту, у зв'язку з пошкодженням верхнього правого кутка частини сторінок книги у тому єдиному примірнику, що нам вдалось віднайти (О.В.).

Де-які штати завели ретельне нормування кількості птахів, яку може забити стрілець. Наприклад, штат Міннезота дозволяє вбити за день щонайбільше 15 качок і 10 штук іншої дичини і 45 качок та 20 штук іншої дичини за весь сезон. Численні агенти уряду стежать за додержанням законів про полювання.

Щоб в'ясувати економічне значіння птахів, 1885 року було засновано урядове Бюро біологічних дослідів Bureau of Biological Survey. Бюро веде польові, спостереження і лабораторні досліди.

Як широко ведеться ця робота видно хоч би з того, що для в'яснення питання про поживу птахів було досліджено 60 тисяч шлунків 400 родів американських птахів. На підставі цих дослідів абсолютно шкідливими в Сполучених Державах визнано всього тільки 4 роди птахів: два хижаки, один ятіль і звичайний горобець. Горобець (*Passer domesticus* L.) акліматизований в Сполучених Державах тільки 1864 року. Спочатку його зустрінуто дуже гостинно, але тепер його переслідують, як тільки можна. Досліди орнітологів показують, що три чверті їжі горобця складають збіжові продукти. Крім того він чинить шкоду тим, що моститься в дуплах, штучних гніздах і т. и. і тим самим витискає корисних комахоїдних птахів. Американці оголосили війну горобцеві. Де-які міста й штати вже розпочали винищувати цього птаха

В Сполучених Державах Північної Америки існує коло 137 спеціальних організацій по охороні дичини. Велику участь в цій справі беруть громадські організації.

Чільне місце займає Національна Асоціація Одюбонівських Товариств по охороні диких птахів і звірів (National Association of Audubon Societies for the Protection of wild Birds and Animals) з філіальними відділами в 37 штатах, де-які шкільні організації «Пташиний Клюб Дзвону Свободи» (Liberty Bell Bird Club), «Пташиний Клюб» в містечку Meriden і т. и.

Найбільше значіння має Асоціація Одюбонівських Т-в., яка об'єднує сотні тисяч членів. 1914 року видатки Асоціації досягли 180.000 карбованців. Асоціація провадить як найширшу

пропаганду ідеї що до охорони птахів, посилаючи спеціальних лекторів, видаючи щорічно коло 6 мільйонів сторінок літератури, упорядковуючи виставки, з великим завзяттям пропагуючи свої думки по школах і т. и. Завдяки праці і зусиллям Асоціації в штаті НьюЙорк, а потім і по інших штатах затверджено Одюбонів биль, який забороняє торгівлю пір'ям американських птахів. Підраховано, що Асоціація щорічно зберігає 2-3 мільйони різних птахів.

Де-які штати, і навіть окремі міста, мають урядових орнітологів для охорони птахів.

Зробивши підсумок всьому сказаному тут про охорону природи в Сполучених Державах Північної Америки, не можна не прийти до висновку, що велика заатлантична республіка, яка ще недавно нещадно руйнувала природні багатства своєї країни, тепер вживає всіх зусиль до того, щоб найліпшим способом охоронити окремі куточки незайманої ще природи, виявити любов до тварини і охоронити її від винищення й т. п.

За, прикладом Сполучених Держав пішла й Канада, улаштувавши в себе низку великих національних парків заповідних загальною площею в 18.000 кв. верстов. В Канаді для охорони природи існує (...) урядових установ. Ті самі завдання переводять в життя 11 громадських організацій. Винищення лісів в Канаді зменшено виданим законом проти нищення лісів. В Канаді ми знаходимо дев'ять великих національних парків, а саме Парк Скелястих Гір, заснований ще 1886 року, площею в 4.000 кв. верстов, Іохський Парк, заснований 1901 р. площею, в 1280 кв. верстов, Льодовиковий Парк, заснований 1886 р. площею в 1000 кв. верстов, Ревельстовський Парк, заснований 1914 року, Джейсперівський - 1908 р., який має площу в 10.000 кв. верстов, цебто він більший за славнозвісний Іеловстонський парк. Парк Іотернтонських озер, заснований 1910 року, площею в 965 кв. верстов, Парк Островів св. Лаврентія площею більш як 350 кв. верстов, Бізонів Парк, заснований 1907 року, в 365 верстов і

Парк Оленячого Острова, який має $31\frac{1}{2}$ кв. верстви. Крім цих парків, у Канаді ще є декілька історичних парків, в яких охороняється також і природа. В національних парках Канади, як і в Сполучених Державах охороняються гарні краєвиди, цікаві геологічні об'єкти, водоспади, джерела, каньони річок, льодовики, цікаві та рідкі звірі: бізони, лось, бобер, олені, ведмеді й інші. Де-які автори свідчать, що бобер, що ледве не зник в Канаді, тепер зустрічається майже на всіх річках і озерах більшості національних парків. В справі охорони природи державі дуже допомагають різні організації — спілки, товариства і т. и.

Де-які більші республіки Південної Америки також мають заповідні парки. Національні парки є в Аргентині. Останніми роками в цій державі засновано національні парки навкруги озера Нахуель-Гуані в Патагонії і парк Ігуаау площею в 210 кв. верстов, цікавий своїми величезними водоспадами.

III. Охорона природи в Зах. Європі

В Європі, особливо в західній частині її, зважаючи на відсутність вільних земель, ідеї охорони природи могли бути переведені в життя в такому широкому розмірі як в Америці і де-яких інших позаєвропейських країнах. Та проте по де-яких державах Західної Європи в цьому напрямку досягнуто значних наслідків. За останні 15—20 років справу про охорону природи поставлено на послідовно наукових підставах. Зацікавленість цією справою спостерігалася в минулому десятилітті по де-яких державах, а останніми роками в Росії й на Україні. Більшість авторів думають, що ця справа так значно посунулася, завдяки енергійній праці проф. Конвенца. Цей учений вже досить давно веде в Германії агітацію за конечність охорони природи, але тільки року 1906 почали переводити в життя його ідеї.

1906 року при Міністерстві Культів було засновано

організацію охорони пам'ятників природи (Organisation der Naturdenkmalpflege in Deutschland). На чолі цієї організації став проф. Конвенц. В Баварії, Саксонії, Вюртемберзі, Бадені і деяких інших частинах Німеччини було засновано зв'язані з центром, місцеві установи охорони природи. За останніх часів справа охорони природи дуже розвинулася. В центральній інституції (Zentralstelle), крім проф. Конвенца ще працюють три вчені спеціалісти (два природники й один правник). Інституція займає досить велике помешкання - сім заль, в яких відбуваються зібрання або читаються лекції.

Бібліотека інституції має більш як 30.000 видань з охорони природи, не лічучи 50 журналів. Сама інституція видає «Матеріали до охорони пам'ятників природи» (Beiträge zur Naturdenkmalpflege), наукове видання і «Пам'ятники природи — промови й нариси» (Naturdenkmäler Vorträge und Aufsätze) — коротенькі популярні статті. Інституція має на меті зібрати відомості про пам'ятники природи держави, дослідити їх, сфотографувати, нарисувати на мапи і нарешті вжити заходів що до їх охорони. Відомості збираються через анкети; одержані відомості перевіряються центральною інституцією або місцевими комітетами. Оскільки численні ці комітети видно хоча б з того, що тільки в Пруссії їх 40. В члени місцевих комітетів входять представники університетів, наукових т-в, адміністрацій самоврядування. Керує справами секретар професорів, або директорів місцевого природничого музею. Щороку у грудні Центральна Інституція організовує з'їзд секретарів місцевих комітетів. Де-які комітети мають свої друковані органи. Діяльність Конвенца і його співробітників дала великі наслідки. В Німеччині уже влаштовано багато заповідників (резерватів), крім того, скрізь бережливо охороняються окремі пам'ятники природи. Енергійна агітація Конвенца знайшла відгук і поза межами Германії — в Данії, Швеції, Швейцарії, в Росії, на Україні і т. и. З метою пропаганди природоохоронних ідей, цей професор не

одного разу мандрував по сусідніх державах.

Але вернімося до практичних наслідків праці по охороні природи в Германії. В Пруссії ми знаходимо цілу низку заповідних державних лісів. Через брак вільних земель площі цих заповідників дуже не великі. Один такий заповідник має площу в 18 гектарів. Тут охороняється коло 5000 дерев тису (*Taxus baccata*), цікавої, швидко зникаючої рослини. Це є найбільший тисовий ліс у Германії. В другому заповіднику, який має площу в (...) гектарів, охороняється буковий гай. Виділені в заповідники болото Пляге в 169 гектарів і болото Целяу в 2360 гектарів, коло Кенігсбергу. Охороняються також окремі велетенські дерева, ератичні зашибанці, характерні дільниці річок і т. и. Держава купила, щоб забувати заповідник, дільницю низькорослої берези (*Beta nana*), рідкої в Германії, кілька островів на Мазоських озерах. Земство купило з такою самою метою гору Гомбінус коло Тильзиту і за 60000 марок оди дуже цікавий геологічний розріз в долині Везера, Аендорнську сталактитову печеру, де-які давні вулкани городища і т. и. На охорону печери Какус та дільницю з давніми вулканами (...) , земство Рейнської провінції асигнувало (...) 200 тисяч марок. Мюнсторсько лісництво оголосило заповідними досить великі дільниці лісу для охорони цікавої флори обрісників або лишайників. В лісництві Гомбресен, коло Сабабургу, охороняється досить великий куток лісу для мотивів художникам. Цей ліс цікавий і з наукового боку. Окремі міста беруть значну участь в справі здійсненні ідеї охорони природи. Вони скуповують дільниці лісів для охорони, куточки землі з пам'ятками природи. Так, наприклад, Берлін купив 125 гектарів лісу щоб заснувати заповідник, ГанOVER 103, Дюсельдорф 295, Шарлотенбург — 184, Киль 48. Франценфельд, щоб заснувати заповідник, купив дільницю кварцових скель серед гнейсу. Нюренберг, Регенсбург та інші міста, з метою боротьби з хижацьким нищенням рослинности, заборонили продаж диких рослин з корінням.

На ставку м. Нюрнберга заборонено зривати білі неньюфари, які тут дають цікаву й рідку форму— *Nymphaea Candida semiiaperta*. По де-яких місцях заборонено збирати дуже гарного, але досить рідкого жука красуня (*Calosoma sycophanta*), рідких метеликів і їх гусельниць, напр. аполона (*Parnassius apollo*) й инш. На узбережжі Німецького моря охороняється рослина, яку дуже нищать ті, що купаються тут. У Велетенських горах заборонено збирати божі ручки (*Primula minima*), в ГанOVERі ілекс (*Plex aquifolium*). В околиці Кобленца заборонено збирати скам'янілості, яких тут досить багато.

На підставі закону про заборону нищення ландшафту, по де-яких місцях Германії з гарними краєвидами, наказано будувати щонебудь по-за межами осель, прокладати залізничі й інші шляхи. Увесь Грац і долина Рюдесгайму на протязі 168 кілометрів, кілька озер — охороняються на підставі зазначеного закону.

Велике значіння в справі охорони природи в Германії мають різні громадські організації: товариства охорони природи (*Naturschutz*), товариша охорони батьківщини (*Heimatschutz*), гуртки краєзнавства (...) (спілки) і т. и.

Ще 1880 року в Боні було засновано Товариство охорони ландшафту Семигір'я на Рейні. Піклуванням цього товариства було куплено 7 кв. кілометрів Семигір. Художники Мюнхена і людність цього міста зібрали 30.000 марок та купили дільницю землі в дуже гарній долині Ізара. Товариство охорони Саксонської Швайцарії, щоб припинити руйнування гір, купило каменярні площею в 29 гектарів. Вюртенборгзький союз охорони птахів улаштував заповідник у горах Баварії, а також купив 18 гектарів озера Тедерзее, щоб охороняти птахів і характерні рослинні суспільства. Місця, де гніздяться птахи, охороняються також на морському острові Нордерог.

1909 року в Штутгарті було засновано товариство Заповідного Парку (*Verein Naturschutzpark*) з членською вкладкою тільки в 2 марки. Ще 1910 року капітал товариства був

100.000 марок. На ці гроші товариство купило дуже гарну гору коло Гамбурга Wilsederberg, площею в 3-4 кв. милі в місцевості, так званого, Люнебурзького вересовища.

Охорона тварин, головним чином птахів, в Германії дуже поширена. Вивченням економічного значіння птахів там займається цілий ряд спеціалістів, серед яких на визначному місці стоїть проф. Реріг в Бамберзі. Дуже відомі по всьому світі методи охорони птахів, що їх виробив Берленш на своїй досвідній станції по охороні птахів в Зеєбаху. Берлепшівські штучні гнізда, штучні насадження дерев та кущів, щоб приваблювати дрібних пташок, тепер скрізь дуже поширені. Через дбайливе відношення до птахів в Германії часто можна бачити птахів в центрі великих міст: крижнів, лисок на канавах Берліну, чорних носів, синиць, смовзиків, диких голубів по міських садках і т. и. Організаціями по охороні природи ведеться тепер велика війна проти нерозумного нищення хижих птахів ловцями. Як що до всього сказаного додати, що в Німеччині ідеї охорони природи поширюються серед людности і через школи, від нижчої до вищої, то буде (...) повний малюнок того, яке визначне місце займає охорона природи в житті цієї держави.

В Австро-Угорщині дореволюційної доби розвиток охорони природи був значно менший, ніж у Германії. Там було тільки декілька дільниць заповідного лісу в Богемії, Моравії й Угорщині, на землях великих землевласників. Підпискою було зібрано невелику суму грошей на купівлю в Богемії однієї, складеної з тонких базальтових стовпів, гірської верховини. Ціла низка пам'яток природи, дільниць альпійської рослинності охороняється німецько-австрійським альпійським товариством (ферайном). Міське самоврядування Відня витратило коло 18 мільйонів карб. на купівлю лісів і луків в околицях міста. Товариство, що недавно заснувалося під назвою «Заповідний Парк», мало улаштувати ряд парків в Зальцбурзі, в Буковині, в Боснії, в Татрах і на острові Meleda в Далмації. В Далмації спеціальною охороною

користуються тетеруки. Так само, як це буває в Німеччині, деяким австрійським громадським організаціям щастило одхилити проекти прокладання залізниць по мальовничих місцевостях.

Ще всередині минулого століття в Швейцарії серед учнів підпискою було зібрано повну суму грошей, щоб викупити гору Рютлі на озері чотирьох кантонів з метою збереження тієї гори в незайманім стані. 1906 року, з ініціативи Конвойна і проф. Саразена при товаристві природників було засновано комісію з 14 членів для охорони пам'яток природи і доісторичної давнини. Цілий ряд підкомісій з тією самою метою було засновано по різних кантонах. Пізніше трохи, 1909 року заснувався «Швейцарський Союз для охорони природи» (Schweizerische Naturshutzbund) з членською вкладкою в 1 франк. Членами цього союзу були, головним чином, учні, і за перший рік союз зібрав круг себе до 20.000 членів. Кошти свої збирав союз головним чином од членів.

1911 року, коли кошти Союзу досягли 150.000 марок, стало можливим на умовах довгочасної (...) з правом її відновлення, улаштувати заповідник (...) під назвою Швайцарський Національний парк. Місце для парку було знайдено головою союзу, відомим зоологом і мандрівником Саразеном та ботаніком Шретером у водозборі річки Інна, в долині Ключоза (Val Cluosa). Ця місцевість лежить на височині 1500-2800 метрів, круг неї йдуть скелі до 3.300 метрів заввишки і цікава вона не тільки мальовничими краєвидами, але також і своєю, незайманою ще людиною, прастарою природою. З ботанично-географичного боку Швайцарський Заповідний Парк цікавий тим, що на його території західно-альпійська флора зустрічається з східно-альпійською. Тут також ще не займані людиною чудові мішані ялиново-листв'яні та чисті кедрові ліси. Сосна зустрічається тут двох родів: *Pinus silvestris* L. v. *engadiensis* Heer, і *Pinus montana* v. *muggus*. Що до фауни, то парк цікавий тим, що він є останнім притулком бурого ведмеда, який в інших місцевостях Швайцарії

зовсім знищений.

Швейцарський союз організував і охорону парку, а також побудував хатки для одвідувачів. Характерною відміною од деяких американських національних парків є те, що в першому швейцарському паркові цілком заборонено влови й рибальство. Додержуючись цілком наукового погляду, Союз охорони природи не ставить собі мети штучно вводити які-будь об'єкти природи в свій парк. До всього сказаного про цей парк слід додати, що проект заснування його підлягав загальному голосуванню в громаді Гризон і був ухвалений одногласно.

Під доглядом і опікою союзу є чимало діляниць незайманої природи, просторінню до 100 кв. кілометрів, зараховуючи сюди й парк у Val Cluosa. В Граубюндені охороняється чудовий смерековий гай з характерними рослинами. В St. Croix в Ваадській Юрі на орендних умовах охороняється торфовище.

Брати Саразен купили і подарували Базельськоку Товариству Природників діляницю землі з величезним (...).

У Швейцарії ще 1883 року існувало товариство охорони альпійських рослин. Пізніш воно ввійшло в організацію охорони батьківщини (Heimatschutz).

В одинадцятьох кантонах видано суворі постанови, які забороняють винищення альпійських рослин. Базельські ентомологи охороняють чотири роди дуже рідких метеликів. На території Швейцарської республіки там і тут розкидано захисти округи для птахів та звірів. Такі округи займають 171.200 гектарів, тобто приблизно 4% всієї Швейцарії.

Тваринне населення цих заповідників вираховується в 6000 козуль-скальниць і 700 сарн. До птахів, яві безумовно охороняються в Швейцарії, належить великий хижак — ягнятник (*Suраёtos barbatus*), що його ще недавно дуже винищували.

З 1 по 6 листопаду 1913 року в Берні відбулася перша міжнародна нарада що до охорони природи, на якій були представники 18 держав. Наслідком цієї наради було вироблення

положення про дорадчу міжнародну комісію охорони природи (Comision Consultative pour la Protection internationale de la Nature). На голову комісії було обрано Саразена.

В Італії, в цій класичній країні масового знищення користних комахоїдних птахів підчас перелету, охорона природи перебуває поки що в початковому стані. Тільки недавно там засновано «Національну Лігу охорони пам'яток природи» (Lega Nazionale per la Protezione dei Monumenti Naturali). Міжнародній Сільсько-Господарський Інститут в Римі останніми часами багато уваги звертає на охорону користних птахів по різних країнах.

Ще перед війною колонія німецьких художників Риму, на зібрані підпискою гроші, купила діброву Олевано в Сабинських горах і подарувала її був імператорові Вільгельмові, який з свого боку передав цей дарунок державі своєї країни.

У Франції 1861 року частішу лісу Фонтблоса що лежить поблизу Парижу, було однесено до категорії естетичних лісів і оголошено заповідною, незайманою. Сталося це завдяки енергійній агітації художників, яку розпочато ще 1830 року. 1902 року виникло товариство охорони пейзажу. 1906 року голові цього товариства пощастило провести в палаті депутатів закон (loi Voquier) про охорону пейзажу. Згідно з цим законом в кожному департаменті республіки повніші бути засновані спеціальні комісії для охорони пам'яток природи, які відзначаються своєю красою. Цим законом передбачається також і примусове вивласнення у власність держави мальовничих, цікавих своєю красою, місцевостів. За пошкодження пейзажу по тих місцях, які визнано за мальовничі, накладається кара від 100 до 3000 франків. Але цей закон, як про те особисто заявив Бов'є на Міжнародньому Лісовому Конгресі, не справив надій, які на нього поклалися.

Ще раніш в департаментах Савої та Ізери було видано адміністративні постанови проти знищення де-яких цікавих альпійських рослин: білотки альпійської (едельвайсу), бердуляна (рододендрона), фіалки альпійської (цікламену) і ин.

1909 року в Парижі відбувся перший Міжнародний Конгрес охорони природи. Велику увагу на охорону природи, переважно лісів, звернув Міжнародний Лісовий Конгрес, який також відбувся в Парижі 1913 року.

За останні роки у Франції з ініціятиви Матої засновано перший національний парк — гора й ущелина Берард в громаді Сент-Кристоф-Ануазан, в департаменті Дофіне. Місцевість цю, просторінню в 4248 гектарів, було куплено за 100.000 франків. Крім того, право довгочасної оренди поширюється ще на 8714 гект., отже разом під охороною перебуває 12962 гектари. На території парку є кілька блискучих льодовиків, гаї гірської сосни, окремі екземпляри кедру і т. и. Мають розплодити тут знов глушців і де-яких рослин, що (...) тут колись росли, а нині зникли.

1895 року в Парижі збиралася Міжнародна Комісія охорони користних для сільського господарства птахів. 1902 року уповноважені одинадцяти держав підписали проект Міжнародної Конвенції про засоби охорони користних птахів, після чого цей акт став зватися Паризькою Конвенцією 1902 року в справі охорони користних для сільського господарства птахів.

В Бельгії Леопольд II в свій час скуповував мальовничі місцевості, яким загрозувало забудовування й дарував їх державі, щоб зберегти їх в незайманому стані.

В Нідерландах товариство охорони птахів придбало за 100.000 марок сім квадратних кілометрів побережжя моря, щоб улаштувати заказник для птахів.

Місто Гаага заборонило зривати в міському садку квіти рідкого в тих місцевостях білого еону (*Anemona nemorosa*).

В Данії, в околицях Копенгагена ще з 1844 року охороняються одне сфагнове болото. 1905 року після доповіді проф. Конвенца в Данії утворивсь природохоронний комітет з 9 членів, по три представники від природничо-історичного, геологічного та ботаничного товариств. На голову комітету обрано

відомого ботаника проф. Вармінга. Завдяки турботам Вармінга уряд придбав за 1940 корон велику рухливу під виливом вітрів дюну (кучугуру), що близько коло Скагена, площиною в 190 гектарів і пустку (Fossedal) площиною в 50 гектарів, цікаву своїми характерними льодовиковими утворами та де-якими родами рослин. Міністерство сільського господарства набуло за 32.000 корон 1875 гектарів вересовища в Ютландії.

Користуватися вересовищем має право Копенгагський університет та військова офіція, яка восени протягом кількох тижнів провадить тут муштрову стрілянину. На території вересовища заборонено полювання, нищення вересу, паління тютюну і т. и. Одвідувати цей заповідник без особливої потреби також заборонено.

На прохання природоохоронного комітету оголошено заповідниками: північну частину острова Клаеобанкен для захисту птахів, Чортів ліс на північно-зах. березі Зеландії та дві дільниці в 28 і 140 гектарів лісу па острові Боригольмі, Половину коштів на викуп цієї дільниць дала держава, а другу половину було зібрано підпискою. В Данії охороняються також кілька рідких рослин. Єдині місця де ростуть зозулинці (орхідеї)— зозулині черевички (*Surgipedium*) і *Arctostaphylos* в свій час були охоронені приватною особою, власником бороварні.

Голандське товариство охорони пам'яток природи купило, щоб улаштувати заповідники, кілька дільниць землі і в тому числі 700 гектарів озера Нарден і сумежного болота, де гніздяться деякі рідкі птахи, наприклад, косарі (*Platalea leucorodia*) і руда чапля (*Pirrhherodias purpurea*).

В Швеції про потребу охорони природи знімав питання ще 1880 року — Норденшельд. 1909 року в північній Лапландії постановою риксдагу було засновано кілька національних парків. Дві дільниці в 15 та 19 кв. миль і маленький заповідник в 500 гектарів в гірській місцевості багатій на льодовики; цікава гірська долина Абіско (*Abisko*) з незайманими лісами і рідкими

арктичними (північними) рослинами, в якій водиться бурий ведмідь; дві ділянки незайманих шпилькових (чатинних) лісів в скарбових лісництвах; ділянка лучної рослинності в 200 гектарів; дві ділянки листв'яного лісу на півдні країни в шхерах; летючі піски на Gottska Sandön.

Риксдаг ухвалив також закон про охорону окремих пам'яток природи, що набрав сили з 1 січня 1910 року. Під охороною цього закону є червоне латаття (*Nymphaea*) на одному озері, тис на Готланді, зміювата ялина в Далекарлії, карлувата береза (*Betula пава*), в Шонені і т. и.

В Норвегії союз туристів зібрав підпискою значні кошти щоб викупити красивий водоспад в Гардантерському фйорді.

В Англії на території метрополії в справі охорона природи зроблено, порівнюючи, мало. 1877 року Лондон набув за більш як два мільйони карбованців Еппінгський ліс (*Epping Forest*) за 25 верстов од міста, просторінню в 2244 гектари, для того, щоб зберегти його в незайманому стані. Пізніш з такою метою місто купило ще кілька лісових ділянок, між ними й Бургемський буковий ліс (*Burham Beeches*), з деревами обіймищем до 6 стіп. 1900 року підпискою було зібрало 10.000 карб, на збереження скель — *Cheddars Cliffs*. Не що давно в Англії заснувалося товариство охорони заповідників природи (*Society for Promotion of Nature Reserves*). Головою товариства є голова громад. В раду товариства обрано визнаних натуралістів і громадських діячів: Фронсена, Дарвіна, Пультона, Гаркурта, Грея, Бальфура. Це товариство придбало два болота, а також улаштувало заповідник Роскина коло Оксфорда. «Національний Союз для захисту місць історичного значіння або природньої краси» (*National trust*) ще 1905 року підпискою на протязі п'ятох місяців зібрав 150.000 франків і за ці гроші купив незайманий ліс Брадлегоф-парк, просторінню в 50 гектарів. Союз намагався також узяти під свою охорону ділянку узбережжя *Blakeney Point* коло Норфолька, цікавий закуток пташиних гніздищ і характерної флори. Чимало

заказників є в маєтностях великих землевласників — лордів. Ще з XI століття охороняється Королівський Ловецький ліс, що його утворив Вільгельм Норманський.

В Англії існують також товариства охорони птахів. Королівське товариство захисту птахів (Royal Society for the Protection of Birds) вживає всіх зусиль до того, щоб зберегти од винищення чимало рідших птахів, напр. набережника морського (*Asgialitis cantianus*) і поморника великого (*Megalestis catarrhactes*).

Товариство має свій заповідник (...) товариство улаштувало пташиний заказник в долині Брента.

1900 року в Лондоні відбувся конгрес в справі охорони фауни в Африці. В сучасний мент організовано товариство охорони дикої фауни імперії (Society for the Preservation of the Wild Fauna of the Empire).

В Англію заборонено довіз пташиного пір'я.

IV. Охорона природи в Африці, Австралії й Азії

Держави Західньої Європи, зважаючи на густе залюднення країн, не могли, звичайно, заснувати великих заповідників, але в колоніях, де вільної землі ще багато, де-які держави упорядкували ряд найбільших у світі резерватів-заказників. В Британських володіннях в Африці є 14 заказників для дичини, загальною просторінню в 207936 кв. миль, що складає коло п'яти відсотків або двадцятій частини всієї території африканських колоній Британії. Найцікавіші з них: The Athi Plains Reserv в Британській Східній Африці, просторінню коло 13,000 кв. миль — дуже багатий на фауну великих ссавців резерват. Величезний — в 28875 кв. миль (тобто в 8 разів більший за Ієловстонський парк) резерват, що не має назви, між Блакитним Нілом та Абісинією. Декотрі резервати утворені виключно для охорони окремих родів тварин: носорогів, слонів, гіпопотамів і т. и. Інші резервати, крім

охорони фавни, мають служити до охорони незайманого лісу. По інших британських колоніях Африки є ще цілий ряд заказників, число яких доходить до 22.

В Німецьких колоніях так само є кілька заповідників в Камеруні, Східній та Західній Узамбарі й т. и. В З. Узамбарі заповідник знаходиться під доглядом сільськогосподарського біологічного інституту в Амані.

Французький уряд мав на увазі заснувати в Тунісі національний парк просторінню в 10.000 акрів.

Португалія в своїй Мозамбикській колонії заборонила вбивати марабу, черногузів, струсів, а також збирати яйця диких птахів.

Ловецькі правила що до полювання, ухвалені на Лондонській конференції 1900 року в справі охорони фавни Африки, забороняють полювання на рідких тварин, самиць і молодих, а також забороняють вживати сіток і самоловів (капканів).

Треба гадати, що такі великі резервати зменшать небезпеку загину з лона землі великих африканських тварин. Ще недавно ловці спортсмени влаштовували справжню бойню серед африканських ссавців тільки на те, щоб привести з мандрівки ловецькі «трофеї»: роги, бійла (бивні) або звірячі шкури. Промисловці так само вели свою шкідливу й руйнацьку роботу, вигублюючи великих ссавців.

Особливо на цьому потерпіли слони, яких місцями цілком винищили. Як відомо, полювання на слонів робиться виключно за для бійлів, які йдуть головним чином на речі розкоші, ріжні дурниці.

В Австралії, в самому південному кінці суходолу, недалеко від Мельбурна існує Екваліптовий Національний парк, просторінню в 37.051 гектарів. Цікава флора цього парку, яка містить в собі до 600 родів квіткових рослин і папоротів. Тут проходить південна межа мангрової рослинності! Багато тут, між

іншим, різних зозулинцюватих (орхидних) і т. и. Велике зацікавлення викликає також і фауна заповідника.

На упорядкування одного заповідника коло Сиднея витрачено 180.000 фр. щорічний видаток — 11.250 фр.

В Квінсленді перед 1915 роком було 65 резерватів для птахів. В деяких резерватах охороняються виключно окремі роди птахів, напр., де-які курячі — смітникові кури і т. и. Один з резерватів Квінсленда має 350 кв. кілометрів простороні. Особа, що вбила охороняного птаха або ж купила його, карається штрафом від одного до п'яти фунтів стерлінгів. В Австралії заборонений довіз і вивіз пташиного пір'я.

Нова Зеландія оголосила незайманими 27.000 гектарів лісу, зважаючи на його мальовничість і острів Капіті, цікавий своєю своєрідною флорою.

В Британській частині Нової Гвінеї 1911 року видано закон, який забороняє вбивати райських птахів, вінценосних голубів і де-яких інших птахів. Такий самий закон було видано в німецькій частині острову й тільки голандська колонія Нової Гвінеї не захотіла взяти під захист згаданих вище птахів, які швидко зникають. Як було вже зазначено, вивіз пташиного пір'я з голандської частини острову дійшов до суми 634 тисяч франків на рік.

На острові Ява, ще з 1889 року існує на височині 175 стіп дільниця заповідного лісу, просторінню в 293 гектари.

Цей ліс служить для робіт натуралістів найбільшого в світі ботаничного саду в Бейтензорзі.

На Цейлоні для охорони фауни англійці заснували три великих заповідники.

За останні перед світовою війною роки виник проект організації великого заповідника для охорони арктичної флори й фауни на острові Шпіцбергені, який був під контролем Швеції, Норвегії та Росії.

Французький орнітолог Менего проектував заснувати

заповідник для охорони арктичної природи на Кергеленських островах.

В Японії, де й серед людносте е дуже поширене, завдяки релігії (вірі), обожествіння природи, багато об'єктів природи не потребують спеціальної охорони. Охорона природи з науковими цілями пройшла вже і в Японію. Наприклад, там з метою охорони, обведено ґратами деякі джерела води, які пофарблені в золотавий колір через присутність там одної водоросте.

V. Охорона природи з Росії до революційної доби

Рух на користь охорони природи в останнє десятиліття пройшов і в Росію, а також і на Україну.

Треба сказати, що заповідні ділянки природи бували в Росії вже давно. За незайманик, який хоч не зовсім задовольняє вимогам, могла вважатися, так звана, Біловізька Пуща в Гродненщині, яка обіймає більш як тисячу квадратних верстов. В її незайманому лісі, ще від часів литовських королів, охоронялися зубри. Крім зубрів, у пущі жили олені, дикі кабани і багато інших тварин. До світової війни в пущі було більш 700 зубрів, але в цей час, як свідчить проф. Реріґ залишилося тільки 121 голова.

При деяких монастирях також були ділянки незайманої природи. Наприклад, Саровський монастир заборонив усяке полювання в своїх лісах, просторінь яких доходить до 23 тисяч десятин. Печенізький монастир на Айвових островах улаштував заповідник по тих місцях, де гніздяться гаги (*Somateria* sp.), яких страшенно винищують заради пуху. Забороняли полювання також і інші монастирі, скажемо Соловецький, Дивногорський (на Вороніжчині), Веркульський (Арханг. губ.) і де які інші.

В межах України світову славу має заповідник Асканія Нова, яка містить в собі цілинний степ та зоопарк і знаходиться в Дніпровському повіті в Гаврії. Заснував цей парк Ф. Е. Фальц-Файн. В Асканії збереглися в первісному стані дві ділянки в 500

і в 100 десятки незайманого стену, вкритого тирсою. В другому маєткові того ж нині покійного власника — «Єлисаветфельді», в Мелитонідському повіті, знаходиться під охороною ще дві дільниці степу в 10 і 15 десятин. Зоопарк Ф. Е. Фальц-Файна користується світовою славою. Сюди приїздило багато західноєвропейських учених. Німецький професор Хег називає Асканію зоологічним райським садом. В зоопарку на волі, а також і в великих загородах, живе багато рідких тварин: різні антилопи, зубри, бізони, зебри, гну і т. н. Великою дивиною парку є дикі коні Пржевальського. Бізони, зубри, зебри, коні Пржевальського в наслідок парування мів собою і з свійською худобою та кіньми, дали цілий ряд гібридів. Особливо цікаві й красиві мішанці з зебрами, так звані зеброїди. Багато є також у парку різних птахів: водоплавних, фазанів, голубів, в'юркових і т. и. Африканський струсь (*Strutio camelus*) та американський нанду (*Rhea aipegisaпа*) тут чудово акліматизувалися і розплоджуються. За останні роки російське міністерство хліборобства улаштувало в Асканії біологічну станцію, щоб вивчати питання спадковости, гібридизації і т. и.

В Антонінському маєткові І. К. Потоцького, в Звягільському повіті на Волині, був, власник улаштував в одгороженій пущі, просторінню в 6000 десятин, дуже цікавий зоопарк, під назвою «Пилявин», в якому було коло 40 зубрів та бізонів, багато різних родів оленів, дикі кози, барани, муфлони, бобри і т. и. Крім цих акліматизованих тварин, тут гніздилися чорні буслі (*Cieonia nigra*), в великому числі водилися глушці і т. и. Що до флори то «Пилявин» цікавий просторими зарослями жовтої азалії (*Azalea pontica*)⁵ та штучно насадженою модриною європейською (*Larix euroraеа*), ява досягає вже 300-літнього віку.

Незаймані заповідні дільниці природи були й по наших місцях на території колишньої Росії. Так, дільниці цілинного стену

⁵ Місцева назва азалії — драпоштан.

збереглися в маєтку Паніної на Вороніжчині, в маєтку Капниста в Лебединському повіті на Харківщині, в маєтку Карамзіна в Самарській губернії.

До Петербурзького товариства дослідників природи в свій час належала діляниця цілинного (Деркульського) степу в Старобільському повіті на Харківщині, на якому була організована «Докучаївська досвідна станція». Станція і діляниця степу недовго користувалися увагою Товариства і швидко були занедбані та обернулися в пустку. Деякі великі землевласники за довієвського часу охороняли ділянки лісу, зберігали рідкі тварини, які оселялися в їх маєтках і т. и.

Громадський рух на користь охорони природи на території колишньої Росії почався, порівнюючи, недавно.

1909 року академік І. П. Бородин прочитав доповідь про охорону природи, спочатку в засіданні Російського Географічного Товариства, а потім на XII з'їзді російських природників та лікарів. 1910 року Ризьке Товариство дослідників та любителів природи подало прохання відповідній владі про упорядкування заповідника на острові Морицгольмі в Курляндії. Це прохання було підтримано Російською Академією Наук.

Того самого року серед німецьких колоністів на острові Хортиця (на Катеринославщині) зорганізувалося перше на цілу колишню Росію «Товариство охоронців природи», яке ретельно взялося за охорону диких птахів.

1910 року в «Трудах Юрьевского Ботанического Сада» вийшла стаття І. П. Бородини «Охрана памятников природы». 1912 року в Петербурзі при Географічному Товаристві організувалася «Постійна природоохоронна комісія». Але незабаром рух на користь охорони природи став інтенсивнішим на провінції, ніж у центрі.

Перше місце в справі пропаганди ідей охорони природи зайняло українське місто Харків. Тут на чолі природоохоронного руху стало Харківське Товариство Любителів Природи, на чолі з

проф. В. І. Галієвим. Це товариство розпочало й видання свого органу під назвою «Бюлетени Харьковского Общества Любителей Природы». 1913 року на XIII з'їзді російських природників в Тифлісі було відчитано низку доповідей в справі охорони природи. Між іншим, на з'їзді доповідав і проф. Конвенц.

На Кавказі ще 1910 року, з наказу намістника був оголошений заповідним лісок з ельдарської сосни (*Pinus eldarica*). Цей ліс, який має коло 1500-2000 екземплярів названого рідкого роду стоїть на височині 1954 метрів ні схилах гори (...) Оуш в Тифліській губернії. 1911 року при Кавказському відділі Географичного Товариства заснувалася природоохоронна комісія. Швидко після того, дякуючи заходам тієї комісії, на Кавказі влаштовано було цілий ряд резерватів природи. Так, крім названої вже ельдарської сосни, було визнано за заповідні: Лагодехську гірську ущелину, просторінню в 3500 дес., яка поросла густим листв'яним лісом; ліс приморської сосни (*Pinus pythusa*) в 200 десят., що поблизу Пицундського рогу; гаї італійської сосни — пінії (*Pinus pinea*), коло с. Наджвія в Артвиській окрузі; Мазитську гірську ущелину в Арешеському повіті Лисаветської губ. просторінню в 600 700 дес., вузький каньон з характерною сухоростною (ксерофитною) рослинністю й цілою низкою рідких родів; дільницю в 5 десятин в Телетській лісовій дачі; дільницю деревуватої царственної папороті (*Osmunda regalis*), що поблизу рогу Адлера. Ботаники визначають вік цих зарослів тисячами літ. Де-які з перелічених заповідників незабаром почала руйнувати хижа рука людина. Так почалося рубання Лагодехського лісу, аматорами колекціонерами була винищена деревувата папороть і т.и.

Багато установ та окремих осіб прохали уряд оголосити незайманими місця розповсюдження кавказького зубра (*Bison bonasus caucasicus*), який в невеликому числі трапляється в межигір'ях Зеленчука і Лаби, допливів Кубані.

За останні часи почали утворюватися заповідники і в Сибіру. На північно-східньому березі Байкала був заснований величезний Баргузинський соболячий заповідник, просторінню в 200.000 десятин. В Іранському повіті улаштовано Саянський соболячий заповідник, просторінню в 30.000 десятин. Зважаючи на те, що соболь дуже швидко зникає в Сибіру, намагалися охоронити його також і виданням спеціального закону, який забороняв полювати на цього звіря, якими б не було способами, протягом трьох літ, починаючи з 1913 року.

За часів дореволюційних в Державну Думу було подано законопроект про полювання, який передбачав охорону ловецьких та промислових тварин. Багато в чому цей законопроект був новим проти старого закону про полювання, але його Державна Дума не встигла й розглянути.

Із Росії дореволюційного періоду пропаганда ідей охорони природи йшла далі. 1914 року в Харькові було влаштовано виставку охорони природи. В Київі Орнітологічне Товариство імени К. Ф. Кеслера, після доповіді автора цієї книжки організувало комісію охорони природи і постановило повторити в Київі Харьківську виставку.

В Миколаїві, Полтаві і інших містах читалися доповіді й лекції з охорони природи. А. А. Хребтов видав кілька відозв до народніх учителів в справі охорони природи. В м. Арензбурзі (Ліфляндія) А. Хребтов організував товариство, яке за головне завдання своє мало охорону природи. Полтавське Губерніальне земське зібрання асигнувало 400 карб, на видання популярної брошури про охорону природи. Декотрі столичні і провінціяльні видання (Московські: «Землеведение», «Природа», Петербурзький «Любитель Природи», Миколаївська — «Природа», Бендерська «Школьн. Эск. и Школьн. Музей») почали вміщати статті з охорони природи, «Лесной Журнал» завів постійний відділ в цій справі.

Таке становище охорони природи було в Росії до революції

1917 року. Але вже через два-три місяці після початку революції з різних місць почали надходити відомості про руйнування й так нечисленних пам'ятників природи, про заорювання цілих степів, про вирубання лісів, про лови на звірів, які до цього часу охоронялися. Стурбовані цим явищем різні природо-історичні товариства почали подавати пропозиції тодішньому тимчасовому урядові про потребу вжити заходів проти руйнування пам'ятників природи, що підлягали охороні. Перше обізвалося Моск. Тов. Акліматизації тварин і рослин, за ним пішли заяви Кавказського Відділу Географічного Товариства, Харківського Т-ва любителів природи і т. и. Де-які товариства радили також і те, щоб при розв'язанні аграрної справи не було забуто завдання науки, а також, щоб було поставлено Питання про охорону пам'ятників природи.

На з'їзді Асоціації російських дослідників природи, що відбувся в Москві в серпні 1917 року, було звернуто особливу увагу на справу охорони природи. З приводу цього було відчитано багато доповідів і ухвалено відповідні постанови.

Незабаром після цього з'їзду, в Москві заснувалося Товариство охорони природи під головуванням Ф. Е. Фальц-Файна.

Російське міністерство хліборобства і головний земельний комітет поставились цілком добре до розв'язання справи про охорону природи і влаштування на території колишньої Росії кількох заповідників при переведенні земельної реформи. В цій справі в жовтні 1917 року в Петрограді Географічне Товариство скликало нараду, на якій представники міністерства прочитали проекти вирішення справ зв'язаних з охороною природи в Росії. Але швидко тимчасовий уряд був замінений на уряд Радянський, при якому в Москві, в комісаріяті земельних справ був орган охорони природи, але про його діяльність нічого не можна було довідатись. Для повности огляду руху в охороні природи в Росії, слід додати, що й на Дону за останній час дещо робиться в цій

справі. Так, Новочеркаський відділ Російськ. Ботанічного Товариства за допомогою Рос. Академії Наук, Дінського університету, Політехнічного інституту, Петроградського Ботанічного саду і Товариства дослідників природи розробив проект заснування на Дону заповідників, В першу чергу передбачалися степові заповідники, в яких найбільший мав бути в Сальській окрузі, просторінню в (...)000 дес. був. Дінський уряд доручив охорону «видатних місцевостей та пам'ятників природи» губернiальним земським установам.

VI. Охорона природи на Україні

На Україні, як це видно і з попереднього розділу, рух на користь охорони природи розпочався досить давно. Але широких розмірів набув цей рух тільки останніми роками, коли почалося державне життя нашої країни. Рух на користь охорони природи яскраво виявився на з'їздах, що відбулися в Києві. Так, Перший Всеукраїнський Агрономично-Економічний З'їзд⁶, після доповідів автора цієї книжки, зробив постанову про потребу вжити заходів до охорони природи і щоб увести їх в життя, утворити при офіції земельних справ відповідний орган. Такий орган було утворено при Генеральному Секретарстві Земельних справ на початку 1918 року. При Генеральному Секретарстві деякий час працювала також постійна природоохоронна комісія, яка складалася з діячів у справі охорони природи. Рівнобіжно з цим органом працював Краєвий Природоохоронний Комітет. Такий, самий комітет, завдяки проф. В. І. Талієву, і стісував і в давнішому центрі по охороні природи на Україні Харькові. Особливо багато уваги охороні природи присвятила попередня нарада 1-го з'їзду природників України, яка відбулася в Києві 3-6

⁶ Труди 1 Всеукраїнського Агрономично-Економічного З'їзду 23-26 жовтня 1917 року у Києві. Т. 1. Постанови З'їзду, ст. 22, пар 67.

вересня 1918 року. На нараді було відчитано шість доповідів про охорону природи: В. Талієва — «Охорона природи на Україні, в Росії й інших країнах»; П. Тутковського — «Геологічні забутки природи України»; В. Ніколаєва — «Охорона пам'яток природи на Полтавщині»; О. Янати — «Забутки природи Таврії й Криму і про діяльність комісії що до охорони природи і Кримського Товариства природознавців і любителів природи»; К. Залеського — «Сучасне стадовище охорони Асканія Нова» та Л. Портенка — «Про діяльність Міністерства Земельних Справ що до охорони природи України».

На підставі основної доповіді проф. В. І. Талієва, Народа ухвалила такі постанови:

1. Охорона природи є невідкладна справа, яка має національне і народньо- господарське значіння.

2. Завдання охорони природи повинно прийняти на увагу при розв'язанні земельної справи.

3. При виробленні законів про лісництво, ловецтво і рибальство повинно, прийняти на увагу інтереси наукової охорони природи.

4. Для можливого переведення в життя охорони природи потрібне негайне виготовлення загального закону про охорону забутків природи і утворення національних парків (заповідних дільниць).

5. Щоб здійснити в життю ідею охорони природи і щоб об'єднати діяльність та пропаганду ідей охорони природи, треба встановити центральні та місцеві органи уряду — інспекторів, обраних з осіб, відомих своєю діяльністю в справі охорони природи.

6. Як на утримання органів уряду, такі на пропаганду ідей охорони природи і переведення їх в життя уряд повинен асигнувати відповідні кошти.

7. Ознайомлення з ідеями охорони природи повинно бути заведено в програми нижчих та середніх шкіл, а також в програми

учительських курсів, семінарій та інститутів,

8. Розроблення законопроекту доручити Київському Краєвому Комітетові по охороні природи.

Ще гетьманський уряд, вважаючи на постанови наради дослідників природи України, намагався організувати при Міністерстві Земельних Справ окремий відділ охорони природи, бо фаховець, що був при міністерстві з часів Секретаріату, не міг дати собі ради з цією роботою. Але здійснити цей намір гетьманське міністерство не встигло. При директорії справа охорони природи посунулася трохи вперед. При Вченому Комітетові Нар. Мін. Зем. Справ був організований окремий відділ охорони природи з відповідними уповноваженнями. Але встановилася Радянська влада і відділ охорони природи при Вченому Комітеті був перейменований в секцію. Секція охорони природи спромоглася дещо зробити. Наприклад, секція виробила проект закону про організацію заповідників для охорони дичини, проекти наказів про заборону полювання весною і глушення риби бомбами. Вироблений був також і проект закону про полювання, який цілком відповідає інтересам охорони природи. В основу цього закону ліг проект, що його розробив Комітет Полювання ще при гетьманському міністерстві. За найбільшу справу секції, треба, вважати допомогу, яку вона зробила Асканії Новій. Коли в Києві одержано було відомості, що Асканія залишилася без догляду, бо звідти виїхав останній її керівничий П. К. Козлов і що місцеві селяне роблять спроби заорати степову цілину, секція вжила заходів до того, щоб Асканія Нова була оголошена першим народнім заповідним парком України. Разом з Асканією, заповідником був оголошений і другий маєток Ф. Е. Фальц-Файна «Єлисаветфельд», де є також дільниця цілинного степу. На удержання цих заповідників 1919 року за доповіддю Секції було асигновано 700.000 карб.

В цей час, в звязку з припиненням діяльності центрального уряду в Києві, тимчасово припинила існування й секція охорони

природи при урядовій установі. Але ідеї охорони природи на Україні не вмерли. На багатьох курсах природознавства, учительських і т. и. в Києві і на провінції читалися лекції з охорони природи і читання ці, очевидно, дадуть свої наслідки. Деякі товариства і гуртки натуралістів поставили собі за завдання охорону природи і внесли в свої статuti відповідні зміни. Як втішне явище слід відзначити виявлену останніми пасаами енергійну діяльність «Полтавського Губерніяльного Комітету охорони забутків старовини, мистецтва, і природи». Комітет цей випустив кілька відозв і зробив попередню інвентаризацію забутків природи Полтавщини.

В Одесі ще з 1918 року існує комітет охорони природи, організований з представників товариств дослідників та любителів природи. Але, на жаль, про діяльність цього комітету нам нічого невідомо. Коли до всього сказаного додати про енергійну діяльність харківських охоронців природи, які за останні роки через видавництво «Союз» випустили цілу низку літературних праць в справі охорони природи, то будемо мати перелік всього того, що у нас робилося в справі охорони природи. Як видно, спроб було багато, але в дійсності зроблено надзвичайно мало, але в цьому винен наш неспокійний час. З поверненням до Києва наприкінці 1919 р. Радянської Влади поновила діяльність і секція охорони природи.

Якими шляхами піде далі історія охорони природи на Україні, тепер, звичайно, сказати не можна, бо досі організація цієї справи в нас перебуває в зародковому стані. Поки що нашим завданням є, крім дрібних виступів на захист окремих пам'ятників природи, — широка пропаганда і популяризація ідей охорони природи серед широких народніх мас. Ми будемо йти до того, щоб усім стало ясно, що справа охорони природи в інтересах науки і практичного життя не повинна бути забутою. Бо успіх розвитку народнього господарства тісно залежить від успіхів знання і тільки вивчення природи дасть можливість правдиво вирішити більшість

практичних завдань хліборобства.

Ідеї охорони природи і взагалі бережливого до неї відношення повинні поширюватися насамперед всіма школами. В Америці шкільні союзи охорони птахів швидко розповсюджуються, в Німеччині лекції охорони природи читаються в університетах. При всяких обставинах, читаннями й лекціями слід популяризувати ідеї охорони природи. Ця книжка написана з тією метою, щоб дати матеріал до доповідів та читанок. Ті, хто займеться пропагандою ідей охорони природи, зроблять велике і добре діло, бо охорона природи без сумніву має величезне державне, наукове, сільськогосподарське, педагогічне й естетичне значіння.

М. Шарлемань

Джерело: Шарлемань, М. Охорона природи. — К.: ДВОУ. — 1921. — 50 с.

Перший Державний степовий заповідник України «Асканія-Нова»

Ще за період революційних часів не раз у науковій літературі та на різних з'їздах порушувалося питання про перетворення приватного тоді маєтку Ф. Фальц-Фейна «Асканія Нова» (на Дніпровщині) з його заповідним степом, зоопарком і т. и. В національний заповідник. Чимало наукових праць, що присвячено переважно флорі асканійського степу та експериментальним біологічно-зоотехнічним дослідям і самому зоопаркові, де ті праці провадилися, було написано тоді ще про Асканію Нову.

Але тільки за революції без свого фундатора і першого ідейного керівника Ф. Фальц-Фейна, Асканія Нова нарешті осягла належного їй становища. Як виїхав за кордон власник її, вона стала спочатку державним маєтком, а в 1919 році, на підставі доповіді Секції Охорони Природи Сільсько-Господарськ. Наукового Комітету України, декретом Ради Народніх Комисарів від 1-го квітня, Асканію було перетворено в національний заповідник і передано у відання Наркомпросу.

За денікинської влади на Таврії Асканія Нова, хоч і була знову перетворена в державний маєток, але науковими її установами і працею в ній керувала особлива комісія Кримського Университету.

Коли під кінець 1920 р. радянська влада повернулася до Таврії, Асканія Нова спочатку перейшла, як культсовхоз державного значіння, у відання Центрального Управління Культсовхозів при Наркомземі. Тоді таки (в листопаді) Секція Охорони Природи Сільсько-Господарського Наукового Комітету України послала свого представника С. Снігиревського до Асканії

Нової, щоби він дослідив її стан і виробив плян дальшої організації Асканії. В грудні минулого року Комитет через представника свого проф. О. Янату, скликав в м. Симферополі спеціальну нараду з наукових діячів, що безпосередньо за останніх років досліджували Асканію. Ця нарада мала кілька засідань, на них було вроблено ряд цінних докладів про стан і організацію окремих галузів наукових та науково-практичних робіт в Асканії: проф. М. Кузнецова та доц. Є. Кульфа про досліджування флори цілинного степу Асканії і про Ботаничний сад, проф. М. Іванова про зоотехнічні досліді, проф. В. Завадовського про зоопарк і досліді експериментальної зоології, агр. Я. Савченка про фитотехнічні досліді, проф. М. Клепініна про досліді з ґрунтознавства, проф. Сушкіна про дослідження степової фауни в Асканії. Крім того, нарада виробила на підставі докладу проф. О. Янати проект організації управління Асканії Нової, як національного заповідника.

На початку січня ц. р. в Харкові при Наркомземі в справі Асканії Нової було організовано спеціальну комісію з представників Колегії Наркомзему, Сільсько Господарського Наукового Комітету України, Центрального Управління Совхозів, С.-Г. Відділу Наркомзему та самої Асканії Нової. Ця Комісія, розглянувши матеріяли симферопольської Наради і представників Асканії, виробила проект декрету — Ради Народніх Комисарів в справі Асканії Нової та проект «Положення» що до управління нею. Проекти ці з деякими змінами ухвалила Колегія Наркомзему 20 січня ц. р., а 8 лютого Раднарком України затвердив декрет про перетворення Асканії Нової і маєтку Деренбург в «Перший Державний Степовий Заповідник України».

Згідно з «Положенням» постановою Колегії Наркомзему, 2 лютого ц. р., по представленню Сільсько-Господарського Наукового Комітету, були призначені; уповноважений у справах управління Асканією... Бучушкан і керівничий зоопарку зоолог...

Фортунатов. Отже Асканія Нова, коли повернулася радянська влада, увійшла в б. м. нормальні тори, і життя її від того часу пішло більш менш нормально, як що не вважати на звичайні сучасні труднощі вести таке велике господарство і наукові установи що є в Асканії Новій. Це дало можливість змінити в липні ц. р. тимчасову конструкцію управління Асканії на сталу, при чому на директора Асканії, по представленні) Сільсько-Господарського Наукового Комітету, призначено вчен. агронома Я. Савченка. Налагодження административно-господарської частини заповідника дало можливість С.-Г. Науков. Комітетові розпочати впорядковувати, старі наукові установи Асканії та Організовувати нові. Головна з нових має бути Науково-Степова Станція в Асканії, 8 відділами: ботаничним, зоологічним, метеорологічним, гідрологічним і ґрунтознавства. Вже вироблено статут цієї станції, план її роботи, та обрахунки. Кредите на її утримання незабаром мають бути затверджені.

Через те вже комплектується персонал станції, при чому до зоологічного відділу станції крім С. Снігиревського, командировано вже і зоолога Караваєва. Так само і зоотехнічна станція починає організовуватися, а щоб організувати її відділ птахівництва командировано до Асканії спеціаліста Й. Маєвського. На початку серпня ц. р. спеціаліст Секції Охорони Природи С. Снігиревський приїздив з Асканії до Києва, привізши з собою цінні нові наукові матеріали про цей Заповідний і його зоопарк.

Взагалі треба зазначити, що в Секції Охорони Природи С.-Г. Н. К. У. зібралось вже дуже багато наукового матеріалу про Заповідник Асканія Нова, він цілком вже готовий до друку, і секція має незабаром розпочати видавати серію наукових збірників, що присвячені Асканії Новій, а також і популярну літературу про неї.

Що до загального стану Державного Степового Заповідника України «Асканія-Нова», його степу, зоопарку, з

його тваринним і пташиним населенням, то треба сказати, що протягом останніх років вони збереглися, рівняючі, досить добре. Більше ущербилося зоотехнічне господарство, зокрема вівчарство і племінна сіра українська порода скоту.

Зберегти Асканію багато допомогло те, що місцеве селянське населення цілком свідомо до неї ставилося, а також і те, що всі уряди, яким Асканії останніми роками доводилося підлягати, дбали за неї.

М. Шарлемань

Джерело: Шарлемань, М. Перший Державний степовий заповідник України Асканія-Нова. — К., 1921. — 8 с.

Naturschutz in der Ukraine

In der Ukraine sind schon zu Beginn der russischen Revolution an den Staatsanstalten Zentren des Vogelschutzes begründet worden. Im Landwirtschaftlich wissenschaftlichen Komitee (Vorsitzender Professor O. Janata) des Landwirtschaftlichen Volkskommissariats wurde in Kiew eine Naturschutzkommission unter dem Vorsitz des Herrn Charlemagne gebildet.

In mehreren Gouvernements und manchen Bezirkszentren entstanden örtliche Naturschutzgemeinschaften. Auch dem Gouvernements Komitee für den Schutz der Kunstdenkmäler wurde die Wahrnehmung der Naturschutzaufgaben übertragen. In Charkow hat die Kreisinspektur des Naturschutzes unter Führung von Professor A. Fedorowsky die Arbeit übernommen.

Am 1. April 1919 erklärte der Sowjet der Volkskommissare Askania Nova (Tschapli), das vormalige Landgut von Friedrich Falz*Fcin, zum Nationalpark Reservat. Damals befand sich Askania Nova im Kriegsgebiete, und die erste Geldsumme für die Aufrechterhaltung des Reservats (700 000 Rubel) wurde aus Kiew mit einem Panzerzug gesandt. Normale Zustände traten aber erst Anfang 1921 ein. Durch Dekret des Staatskommissariats vom 8. Februar 1921 erhielt das Schutzgebiet den Namen «Staats Steppen Reservat der Ukraine». Viehzucht (besonders Schafszucht) und Landwirtschaft, die der großartigen Schöpfung Falz*Feins (Zoopark und Steppenreservat) früher eine feste Grundlage gaben, sind stark gesunken, und gegenwärtig lebt Askania Nova teilweise nur durch Staatsbeihilfe. Manche alten Gebäude sind wieder hergestellt, auch einige kleine (z. B. ein Straußenhaus) erbaut worden. Vor dem Kriege arbeitete dort die Zootechnische Station des Departements der Landwirtschaft. Jetzt ist eine wissenschaftliche Steppen Station

gegründet worden. An den Studien nahmen Professor G. Wysoki, J. Pazoski, Dr. Brauner und andere Gelehrte teil. Zurzeit gewinnen im Reservat noch wirtschaftliche Interessen öfters die Oberhand über die wissenschaftlichen. Es ist daher vor allem nötig, ihm eine genügende materielle Basis zu schaffen.

Südlich von Askania Nova sind einige Inseln im Siwasch, wie Tschurjuk und Petrowka, sowie Dscharilgatsch im Schwarzen Meer als Reservate erklärt und der Aufsicht von Askania überlassen.

Weiter soll bei Kanew das erste Staats Waldreservat der Ukraine (Schewtschenko Reservat) in einer Ausdehnung von 2000 Hektar mit Museum und wissenschaftlicher Station zweiter Ordnung (für zoologische, botanische, geologische und andere Untersuchungen) begründet werden.

Auf dem Dnjepr, 20 Kilometer flußabwärts von Kiew, wurde am 29. November 1921 durch Verordnung des Landwirtschaftlichen Volkskommissariats eine Fläche von 350 Hektar zum StaatssFischs reservat Kontscha — Zaspа — Ljaschtschiwka erklärt. Diese Gegend, wo sich klare Teiche, Eichenwälder und ausgezeichnete Wiesen finden, war einst sehr reich an Fischen, die erst jetzt wieder sich zu vermehren anfangen; außerdem gibt es hier einige Seeadler und Fischadler, zahlreich sind Eisvogel, Seeschwalbe und Austernfischer. Am Ufer der Zaspа ist eine wissenschaftliche Fischzuchtstation begründet worden.

Im Bjelowodsk Kreis des Distrikts Starobelskdes Dongcbietes hat die Verwaltung des Gestütes des Landwirtschaftlichen Volkskommissariats ein Reservat für Murmeltiere (Marmottababac) begründet. In der Streletzki Steppe, die als Reservat erklärt ist, befinden sich gegenwärtig 1628 Löcher des Murmeltiers. Dieses Tier, das noch wenig bekannt ist, war früher nach Westen bis zum Dnjepr verbreitet, hat sich aber nur im Osten der Ukraine erhalten.

Von der Allukrainischen Jäger und Fischereigemeinschaft unterstützt, hat die Sektion des Naturschutzes des Landwirtschaftlich Wissenschaftlichen Komitees der Ukraine im Sommer 1923 eine

Kolonie von Bibern auf den Flüssen Wizna und Irscha untersucht. Dies ist eine von den wenigen Naturkolonien des Bibers, die sich in der Ukraine erhalten haben. Es ist ein Projekt ausgearbeitet, hier ein Reservat für die Biber einzurichten, wobei auch dessen praktische Bedeutung (Gewinnung von Material für künftige Züchtereien) in Betracht gezogen wird.

In Scharowetz bei Bogoduchow ist eine ornithologische Station errichtet worden, die an der Erforschung der ökonomischen Bedeutung der Vögel arbeitet und den Vogelschutz fördert. Der Mangel an Literatur und teilweise an Geldmitteln verhindert die Station, ihre Tätigkeit zu erweitern. Sie besteht auf Kosten des Zuckertrusts.

Unter der Schuljugend hat in Kiew, im Walkowschen Distrikt, im Gouvernement Charkow und an anderen Orten eine Naturschutzbewegung begonnen, die besonders gegen die Vernichtung von Vogelnestern gerichtet ist. Die Bildung einer allukrainischen Vereinigung der Jugend zum Schutze der Natur wird angestrebt.

Als Aufgabe der nächsten Zukunft bezeichnet Herr Charlemagne, «in verschiedenen Ortschaften der Ukraine noch eine Reihe von Reservaten zuzründen, welche uns die Verwirklichung des Naturschutzes unseres Landes sichern und damit die Möglichkeit geben könnten, diese Natur allseitig zu studieren. Das allein wird uns am Ende zu sachverständigen Herren unseres Landes machen».

Charlemagne N.

Джерело: Charlemagne N. Naturschutz in der Ukraine // Der Naturforscher. — 1925. — Heft 3.

Уменьшение водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе

Конец лета и начало осени нынешнего года показали, что водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе стало весьма и весьма мало. В настоящее время можно исходить десятки верст лучших угодий и не поднять ни одной утки. Почти нет куликов, коростелей, болотных курочек... Даже такая многочисленная у нас птица, как чибис (мест. название «чайка»), в нынешнем году на осеннем пролете проходила по Днепру в весьма ограниченном количестве. Турухтаны, травники, улиты, песочники, пролетали по большей части одиночными экземплярами.

На территории государственного рыбного заповедника под Киевом, где наблюдения ведутся изо дня в день, всех встречавшихся уток и куликов можно «по пальцам перечесть». Во время четырехдневной экскурсии по Днепру на челне от Чернобыля до Киева, на протяжении 130 верст, М. Н. Растратович и П. А. Егерский на классических у нас утиных и куликовых угодьях, в период массового пролета чирят и куликов, встретили всего лишь несколько стай крякв (крыжней) штук по 50, две стайки штук по 10 чирят, 2 турухтанов, 1 бекаса, 1 улита, 5 морских ржанок, одного кроншнепа, да на Днестре видели одного кулика-сороку и две стаи чибисов.

Трудно сказать, какие причины вызвали такое резкое уменьшение птицы. Несомненно только, что большую роль в этом явлении сыграли отсутствие весеннего разлива и весенняя засуха.

Большое влияние на уменьшение дичи оказали двукратные возвращения холодов весной и в начале лета н/года. Первая волна холодов прошла у нас между 16 и 20 мая. После 20 потеплело, однако не всюду, на северо-западе Украины (Рудня

Радовельская) на болотах еще 22 и 23 наблюдались сильные заморозки. Утренники, правда не столь интенсивные, замечались в низинах на Киевщине, Черниговщине и даже на Полтавщине. Эта волна холодов быстро сменилась летней погодой и вряд ли оказала неблагоприятное влияние на вывод птенцов.

Вторая полоса холодов прошла у нас в первой декаде и начале второй июня. Средняя температура 7 июня в Киеве была $5,2^{\circ}$ по Цельсию. Тогда как 4 января т. г. средняя температура была $7,6^{\circ}$, а 19 февраля $5,6^{\circ}$. Таким образом, за сутки в этот июньский день было на $2,4^{\circ}$, на юге на $3,8^{\circ}$ холоднее чем в январе. Следует отметить, что нормальная температура для 7 июня, равно и для всей декады, в Киеве $-18,1^{\circ}$ температура же в $5,2^{\circ}$ является нормальной для 7 апреля и 21-28 октября). Вторая волна холодов, совпавшая с массовым выводом птенцов, пагубно отразилась на жизни многих из них. 12 июня мною наблюдалась массовая гибель молодых и взрослых городских ласточек.

Болота и луга в мае и июне были совершенно сухими. Трава выгорела. Много было бродячей, негнездящейся птицы. На лесную и полевую дичь засуха не оказала влияния, и в нынешнем году у нас большой «урожай» зайцев, куропаток, перепелов, а на севере округа — тетеревов. В виде исключения, из болотной дичи в нынешнем сезоне местами было довольно много дупелей.

Огромное влияние на уменьшение дичи оказало также усиленное повсеместное разорение птичьих гнезд. Некоторый недостаток хлеба перед новым урожаем гнал селян на луга и болота на поиски утиных яиц.

В государственном рыбном заповеднике, несмотря на охрану, дети да и взрослые селяне совершенно уничтожили большую колонию речных и малых крачек и зуйков, а вместе с ними гнездо с тремя яйцами редкого у нас кулика-сороки. Яйца днепровского кулика-сороки еще не описаны, в коллекциях их нет, но несмотря на это, не желая уничтожать малочисленную птицу, мы ограничились лишь тем, что производили над гнездом

наблюдения и стерегли его и днем и ночью. Ловкий двуногий хищник улучил удобную минуту и унес яйца. В селе Вишенках по Днепру на вопрос одного из членов киевского отдела, чем объяснить отсутствие дичи, вопрошаемый селянин невозмутимо ответил: «Дерли гнізда; ось я продавав качині яйця та купив свинку».

Борьбы с выдиранием птичьих гнезд, этим традиционным у нас весенним занятием, кажется, никто не пел. Скупщики яиц по селам, наряду с яйцами домашней птицы, скупали яйца и дикой птицы.

Какие причины не вызывали бы резкое уменьшение дичи, факт остается фактом. Уменьшение, вернее даже почти полное отсутствие дичи, замечают не только охотники. Мы не далеки от того положения, в которое попал крыловский «мельник», когда у него «вода плотину прососала». На многие годы скажется нынешнее оскудение птицы. Необходимо принять меры к восстановлению нарушенного равновесия, необходимо к будущему гнездовому периоду создать ряд условий, которые способствовали бы размножению птицы. На мой взгляд эти меры сводятся к следующему:

1. Необходимо совершенно воспретить весеннюю охоту. К сожалению, в нынешнем году некоторые отделы разрешали весеннюю охоту «на селезней», «вальдшнепов» и пр., это давешнее наше зло.

2. На лучших утиных и куликовых местах необходимо, организовать сеть заказников. Площадь этих заказников должна составлять, примерно, половину общей площади болотных и луговых охотничьих угодий. Само собой разумеется, охрана заказников должна проводиться не только на бумаге.

3. Необходимо самыми решительными мерами повести беспощадную борьбу с уничтожением птичьих гнезд. Наряду с мерами репрессивными должна быть организована широкая культурная работа в этом направлении, в первую очередь среди сельской молодежи.

Н. Шарлемань

14 сентября 1925 г.

Джерело: Шарлемань, М. Уменьшение водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе // Украинский охотник и риболов. — 1925. — №10. — С. 15-16.

Державний Заповідник Конча-Заспа

В 20 верстах нижче Київа, на правому березі Дніпра лежать хуртовини: Конча та Заспа, добре відомі багатьом мисливцям та рибалкам-киянам.

Усі ці місцевости, що належали до революції одному з Київських монастирів, у 1921 р. наказом Наркомзема оголошені рибним заповідником. Рибний Заповідник Конча-Заспа-Лящівка становит з себе надзвичайно цікаву місцевість з погляду охорони природи. На невеликій території (коло 300 дес.) тут скупчені найрізноманитніші станції: пісковий, післяльодовиковий бархан, сосновий бір, дубовий гай, сухі, та мокрі луки, болото і піскові мілини, порослі лози, нарешті великі простори біжучої та стоячої води.

В звязку з різноманитністю природніх умов цього мальовничого куточку, тут багаті рослинність та творинний світ. Ще років з 20-30 тому тут виводилися бобри, дикі кабани, сарни. Цих звірів тепер нема, але сарни, дикі кози знову починають з'являтися, а в 1925-26 р. розвелися волки. Ще й зараз коло Кончі гніздиться «останній з могикан» в околицях Київа — орел-Сіруватень (*Haliaeetus albicilla*). В 1924 р. в старому гнізді черногуза вивіл пташенята сокіл-балабан (*Falco cherrug*). В 1925 р. на великій міліні гніздився рідкий у нас дніпрянський кулик-сорока (*Haematopus ostralegus*). Нормально гніздяться в дуплах дубів сови-сипухи (*Tyto alba guttata* Brhm.). Іноді являються чорні черногузи (*Ciconia nigra* L.) сплюшки (*Otus scops*). В 1925 р. на осінньому перельоті зупинялися тут лебеді-скрипуни (*Cygnus cygnus*). В 1924 р. гніздився лежень-авдотка (*Burhinus oedinemus*). Черівний краєвид місцевости прикрашають численні

тут рибалочки (*Alcedo attis attis*), ракши (*Coracias garrula*), а час від часу і бджолоїдка (*Merops apiaster*).

На озерах багато диких качок. Коли починається мисливський сезон, то качки з Дніпра ховаються від переслідування на оз. Заспі. Тут вони, почувавши себе під захистом, підпускають людину на кілька кроків, тоді коли ті самі качки в інших місцях не підпустять вас й на 100 кроків.

Підчас перельотів у затишних куточках численних проток, заток, на намулових берегах мілин багато птахів знаходять собі відпочинок і залишаються тут часто по кілька тижнів.

Перелетівши частину Дніпра від Припяти до Київа де в день і в ночі без кінця плывуть човни, пароплави, мотори, птахи находють собі відпочинок у заповіднику, набираючи сили для дальшого перельоту.

В заповіднику ми маємо умови, які давно вже дали підстави американцям оголосити такі місця заповідниками-пташачими «святилищами» (*sanctuaries of birds*).

Головний скарб заповідника в тім, що не що давно тут водилася в чималій кількості так звана «красна» риба, осятер та стерлядь-чечуга. В межі заповідника входить так зв. Осятрова лука, де нерестилися осятри. Тут ще недавно був стан рибалок-осятровиків. Ще й нині час від часу тут ловлять на перемети дрібних осятрів та стерлядів. Білої риби тут і нині ще багато.

Багато ляща, язя, подуста, білизни, судака, окуня, шуки. Иноді трапляються синець (*Abramis ballerus*), оселедець (*Clupea rouitica*), короп. Затміні озера заповідника давно вже відомі як найкраще місце нересту (нерестилища) риби в середній частині Дніпра. Ще кілька років тому майже всю рибу в Кончі та Заспі було поглушено бомбами, але тепер, завдяки охороні, риба знову розплодилася. Сила силенна мільки (мальков) у літку з озер заповідника через протоки уходить в Дніпро, збагачуючи його рибні «багацтва» так змарнілі за останні роки. Кількість риби в Дніпрі прогресивно зменшується, тому значіння заповідника

збільшується що року.

В 1924 р. на території заповідника С. Г. Наук. Комітет України, на гроші, що їх дала реалізація врожаю сіна збудував Рибну Станцію. Це перша на території України рибна Станція на ріці В у г ч а н п о с обслуговує головним чином гірло Дніпра.

Станція працює на ті гроші, що їх одержує від реалізації сіна, від 3000 до 5000 карб. Не зважаючи на мізерні кошти, що більша частина їх іде на утримання охорони заповідника, Станції за короткий час пощастило зробити чималу роботу. Ця робота, безумовно, буде мати практичні наслідки. Про це ми напишемо другим разом. Залежність від вражаїв сіна не дає змоги, як слід развернути роботу. НКЗ слід було б перевести Станцію на Дербюджет.

Шарлемань.

Джерело: Шарлемань, М. Державний Заповідник Конча-Заспа // Український охотник и рыболов. — 1926. — №6.

Охотник-краевед

В последние годы в России и на Украине наблюдается развитие интереса к изучению своего края. В области краеведения сейчас работают не только научные учреждения и организации в крупных центрах, но и «провинция», глухие «медвежьи углы» принимают энергичное участие в общей работе. Различного рода краеведческих организаций в настоящее время в нашем Союзе насчитывается свыше 1300.

Это движение, тесно связанное с необходимостью выявить все производительные силы страны, в первую очередь ее естественные богатства, началось еще до войны и особенно развилось после революции. Самое ценное в краеведческом движении — это участие местных сил в работе.

Под краеведением (большинство авторов) разумеют комплексное изучение определенной территории, проводимое главным образом местными силами.

Краеведение, сравнительно, новая у нас область общественной работы. Местные краеведы, отделенные от культурных центров и предоставленные самим себе, часто не знают с чего начинать, сомневаются в своих силах. Для того, чтобы помочь местным краеведам в области исследования фауны (животного населения) составлена настоящая статья и программы. Наша статья надеемся будет полезна охотникам, любителям и наблюдателям природы, которые пожелали бы приложить свои силы в деле изучения местного края, и тем принести пользу науке. Во многих частях СССР охотники принимают деятельное участие в краеведческой работе.

Быть может, статья принесет некоторую пользу так же и школьным работникам, молодежи, кружкам натуралистов и проч.

Наши сведения о фауне Союза, в частности Украины, далеки от желаемой полноты. Мы еще не знаем ни видового состава, ни деталей распространения таких, казалось бы, хорошо изученных групп, как млекопитающие, птицы, рыбы и проч. Ежегодно описываются новые виды или формы, ежегодно делают интересные зоогеографические находки. Вспомним описанную в последние годы новую для науки полевку украинскую (*Pithimys ucrainicus*), новые находки выхухоля, корсака и пр.

С изучением животного мира нашей страны нужно спешить. Фауна изменяется на наших глазах. Один за другим исчезают виды млекопитающих, птиц, рыб и проч. Часто эти виды являются интересными не только в научном отношении но весьма ценными в охотничьем и с. х. отношениях. Для того, чтобы показать с какой быстротой происходят эти изменения и каких размеров они достигают, приведем несколько примеров.

В 1544 г. польский комиссар Михаил Литвин¹ писал о фауне земель вокруг Киева: «зверей такое множество в лесах и в степях, что зубров, онагров (вероятно, дикие лошади-тарпаны, может быть лоси) и оленей убивают только для кожи, а мясо бросают, кроме филейных частей, коз и кабанов оставляют без внимания. Газелей (вероятно, сайги, может быть, дикие козы) такое множество перебегают зимою из степей в леса, а летом в степи, что каждый крестьянин убивает тысячи. На берегах живет множество бобров. Птиц удивительно много, так что мальчики весною наполняют лодки яйцами уток, диких гусей, журавлей, лебедей и потом их выводками наполняют птичьи дворы. Орлят запирают в клетки для перьев к стрелам». «Реки украинские до невероятности обильны всякого рода большой рыбой, восходящей вверх из моря в пресную воду», Боплан², долго проживавший в первой половине XVII в. на Приднепровской Украине, также свидетельствует о богатстве фауны того времени. Так напр., он

¹ О нравах татар, литовцев и москвитян.

² *Beauplan. Description d'Ukraine. 1653* (имеются переводы на русский язык).

пишет, что в украинских реках в изобилии водилась рыба. «Обильнее всех рыбою р. Орель», пишет он, «текущая в Днепр с московской стороны. Я видел, как на устье ее рыбаки в одну тоню выташили более 2000 рыб, из коих самые мелкие были около фута длиною». На р. Омаре (Екатеринославщина) Боплан видел в числе рыб, ловимых весной, сельдей и осетров. Во времена Боплана между рекой Сулой и Супоем (на Полтавщине) водилась в большом количестве байбаки, в приднепровских степях близ порогов жили еще сайги, дикие лошади, кабаны, олени и дикие козы. Следует ли говорить о том, что зубров и сайг уже давно нет на Украине. Последний тарпан был убит в 1876 году в 50 верстах от с. Князь-Григорьевна.

Для того, чтобы представить себе как быстро разрушается природа, с какой быстротой исчезают различные животные, нет нужды проводить описание фауны какою она была несколько столетий тому назад. Достаточно сделать обзор фауны на протяжении каких либо 50-75 лет.

Так, напр., в середине минувшего столетия известный исследователь нашей фауны проф. К. Кесслер³ находил в окрестностях Киева кабанов весом до 14 пудов; в Радомысльском уезде в то время лоси и рыси не представляли из себя редкости. Тетерев был распространен до Черкасс, а по данным проф. Нордмана⁴ до Черного моря.

Другой исследователь Г. Гебель⁵ свидетельствует, что на некоторых озерах-прудах Уманского уезда (ныне округа) в 70 годах гнездились дикие гуси, белые цапли, бакланы. Вряд ли нужно говорить о том, что всех перечисленных птиц ныне нет на Уманьщине. Вряд ли следует приводить еще примеры. Каждый наблюдательный охотник или любитель природы на основании личных наблюдений может привести немало примеров того, как

³ *Естественная история Губ. Киевск. Уч. Округа 1840-1851.*

⁴ *Observation sur la faune pontique. 1840.*

⁵ *Die V \ddot{u} gel des Kreises Uman. 1875.*

быстро уменьшается количество диких коз, куропаток, дупелей и др. видов млекопитающих и птиц, как беднеют рыбою наши реки.

С целью предотвратить или приостановить исчезновение животных давно уже принимаются мероприятия: издаются соответствующие законоположения, учреждаются заповедники и заказники. Для того, чтобы такого рода меры могли дать должный результат, необходимо прежде всего иметь точные сведения о нашей фауне. К сожалению, до сих пор таких данных у нас мало. Силами одних ученых специалистов такая работа может быть проделана лишь в течение очень большого промежутка времени. А время не ждет. Необходимо, чтобы в работе по изучению местной природы пришли на помощь любительские силы, чтобы привести в известность, «инвентаризировать» так называемые памятники природы нашей страны, собрали сведения об интересных уголках природы, о редких исчезающих животных, растениях и проч. В отношении изучения фауны позвоночных, больше всего могут помочь охотники. В Зап. Евр. и Сев. Америке в деле изучения фауны охотники-любители природы давно уже заняли видное место в рядах исследователей многие из них стали известными специалистами. Несомненно, и у нас со временем выработается такой тип натуралиста, низового работника и тогда изучение нашей фауны пойдет быстрыми шагами. «Лиха беда начало» — говорит украинская пословица. Многих эта беда и отталкивает от работы. Многие, быть может, и хотели бы заняться сбором материала, но не знают к чему и как приступить. В ряде заметок мы предполагаем дать советы начинающим о собирании коллекций млекопитающих и птиц, о производстве наблюдений, о кольцевании птиц.

Шарлемань

Охорона природи

Минулий рік був певним етапом в розвитку ідей та практичного здійснення охорони природи на Україні, а саме в цьому році видано першу постанову Всеукр. Центр. Вик. Ком. та Рад. Нар. Ком. УСРР «Про охорону пам'яток культури та природи» (постанова 16/ЛП, «Вісти Всеукр. Центр. Викон. Ком.» 2/VII. 1926 р.). Аналогічну постанову РСФРР має ще з 1921 р. На підставі постанови 1926 р. при Укр. Науці засновано дорадчий орган «Комітет по охороні природи». Всю оперативну роботу покладено на головного інспектора по охороні природи (проф. О. Федоровський) та чотирьох краєвих інспекторів (Київ — М. Шарлемань, Харків — Є. Лавренко, Одеса — проф. О. Бравнер, Дніпропетровськ — М. Акімов). Центральним та місцевими органами розпочато величезну роботу по інвентаризації пам'яток природи України. Один тільки київський інспектор зареєстрував кілька сот пам'яток.

В 1926 р. покращав стан старих заповідників України: державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (кол. Асканія Нова, засн. 1919 р.) та державного рибного заповідника «Конча-Заспа» (засн. 1921 р.). Першому наприкінці року призначено велику допомогу від Союзного Уряду На будівництво (щось з 200.000 карб; від України Чаплі одержують щось 50.000 карб.). Рибний заповідник з 1 жовтня 1926 р. переведено на державний бюджет.

В 1926 р. вийшов з друку черговий третій том «Вістей»¹ заповідника Чаплі. Цей том складається з статей: В. Різниченка про гідрогеологічні умови заповідника, И. Пачоського про спостереження над степовими рослинами в 1923 р.,

¹ Вісті держ. степов. заповідника ім. Х. Раковського. Нар. Ком. Зем. Справ, Сільсько-Господ. Наук. Комітет, Харків, 1925, 179 сс. табл., мал. в тексті.

М. Шарлеманя про орнітофавну заповідника та його околиць, Н. Дідусенка та Н. Прошкіної про планктон водоймищ заповідника та инш. Цікавий розділ: матеріали до історії заповідника, фотографії на окремих таблицях то що.

Сільсько-Господ. Науковий Комітет улітку 1926 р. перевів експедиційне обслідування під моїм керуванням району, де буде засновано великий заповідник ім. Т. Г. Шевченка. Цю територію в 1000 десят. вже взято під охорону. В той час, коли «Чаплі» характеризують собою степову природу України. Шевченківський заповідник має показати нам природу українського лісостепу. Давненько вже було подано думку вшанувати пам'ять великого поета заснуванням коло його могили великого заповідника. Маленький заповідник (4 дес.) на самій могилі вже декретовано, але він має виключно національно-історичне значення. Запроектований великий заповідник матиме не аби яку наукову вартість. В ярах коло Канева ми знаходимо низку найцікавіших геологічних відслонень. Далеко за межами нашого Союзу відомі так звані «каневські дислокації», скиди, фалди то що. Тут природа відкрила одну з таємних сторінок минулого нашої землі². Типові для лісостепу рослинність і тваринний світ майбутнього заповіднику теж заслуговують на охорону³. В цілому тут буде чудове місце для наукових дослідів та освітніх екскурсій.

В наслідок клопотань кількох наукових установ (Укр. Академії Наук, Сільсько-Господ. Наук. Ком. України) та київського інспектора по охороні природи зроблено перші кроки в справі утворення поліського заповідника в Замисловицькій корабельній дачі на Коростенщині. Намічено організацію низки дрібних заповідників на островах Чорного моря та Сиваша (Тендер, Джарилгач, Чурюк, Петрівка та инш.). На

² Див. В. Різниченко, Геологічний нарис околиць Шевченкової могили під Каневом. Матеріали до Геолог. України, Київ, 1924, в. I. Його-ж таки, Природа Каневських дислокацій. Вісник Укр. Відділу Геолог; Коміт., Київ, 1924, в. 4.

³ М. Ш. Заповідник ім. Т. Г. Шевченка «Глобус» 1926, ч. 20.

Обиточенській косі коло Бердянську НаркомЗем ухвалив заснувати заказник (тоб то заповідник на певний термін). Чималу площу (227.193 дес.) виділено під заказники постановами всеукраїнської спілки мисливців і рибалок та лісовим відомством (ВУПЛ), але вона не охороняється і не має будь якого значення в справі збереження наших природних багатств.

В цілому треба визнати, що в справі охорони природи на Україні в 1926 р. дещо зроблено, але ще більше треба зробити найближчими роками. Україна занадто відстала від РСФРР та навіть Білоруси. Перша має 12 великих заповідників та низку дрібних. Деякі заповідники РСФРР мають величезну площу (Астраханський 20.000 дес. Кубанський 250.000 дес.) Єдиний заповідник Білоруси по Березині обіймає площу щось по над 60.000 дес. Навіть коли буде декретовано Шевченківський і Поліський заповідники та низку приморських заповідників, то й тоді ми будемо далеко ззаду згаданих республік. Площа сучасних заповідників України врят чи більша за 1000 дес. (Чаплі під справжнім заповідним степом мають 500 дес., Конча-Заспа 500-600 дес.). Такий стан не можна ані в якому разі визнати за задовольняючий. Україна мусить бути вкрита цілою мережею заповідників, які б цілком відбивали її природу.

В останні роки закордоном зацікавилися справою охорони природи на Україні. Це видно хоч би з того, що мою статтю 1925 р. *Einige Worte über den Naturschutz in der Ukraine*⁴ в минулім році передрукував один німецький журнал⁵, змінивши її назву на «*Der Naturschutz in der Ukraine*».

М. Шарлемань

Джерело: Шарлемань, М. Охотник-краевед // Украинский охотник и рыболов, — 1926. — №6. — С. 16.

⁴ *Congrès International pour l'étude et la protection des oiseaux. Compte-Rendu. Luxembourg, 1925. P. 259-264.*

⁵ *Der Naturforscher, 1926, Heft 3, s. 158-159.*

Охорона природи на Україні

Ідеї охорони природи, що виникли в Америці та в Зах. Європі коло 100 років тому, в дореволюційній Росії почали поширюватися тільки на початку ХХ століття. Енергійну пропаганду цих ідей провадили академик Бородин в Росії та проф. Талієв на Україні.

Найкраще здійснити ідеї охорони природи, це утворити заповідники, тобто оголосити, що земельні площі, цікаві з наукового або художнього боку, є недоторкані.

Північна Америка та Зах. Європа під заповідники приділили великі площі землі.

Усім відомі колосальні національні парки П. А. Штатів та Канади, широкої слави здобули невеличкі площі землі та окремі об'єкти природи, т. зв. пам'ятники природи, що їх охороняє Німеччина. Мають заповідники і маленькі Швейцарія та Голандія, ба навіть Японія, де земельна тіснота дійшла найвищого ступня. Чимало заповідників засновано в т. з. колоніях. Не було тільки справжніх заповідників у колишній Росії, бо неможна уважати за заповідник Біловізьку Пущу — місце, де полювали царі, або приватні маєтки Потоцького, Радзівіла, Капніста та Фальц-Файна, у яких деякі площі землі власники оголосили заповідними на віки вічні.

Під час війни та революції природа колишньої Росії зазнала великого лиха. Вирубано величезні площі лісів, постріляно рідких тварин, виловлено рибу в озерах та річках тощо.

То й не диво, що з найперших днів революції довелося взятись здійснювати ідеї охорони природи. На Україні перші практичні кроки в цьому напрямі зробила радянська влада, оголосивши 1 квітня 1919 р. славнозвісну Асканію Нову «Народнім Заповідником Парком УСРР» (тепер Державний

Степовий Заповідник «Чаплі» ім. Х. Раковського). Незабаром після цього почала засновувати в себе заповідники РСФСР і випередила Україну, маючи на сьогодні щось з 13 заповідників. Деякі з них мають великі площі, як, напр. Кубанський заповідник — 250 тисяч десят., або Астраханський — 26 тис. дес. Випередила Україну й Білорусь; вона має в Бобруйському повіті тільки один заповідник, але його площа досягає 60 тисяч десятин. Цього року відколи оголошено декрета про Надморські заповідники (14-го липня) площею близько 40 тисяч десятин, УСРР загальною площею своїх заповідників мабуть догнала БСРР.

На 10 роковини Жовтня УСРР має такі заповідники:

1) Державний Степовий Заповідник «Чаплі», колишня Асканія Нова. Скарб «Чаплів» це — цілинний, ніколи не ораний заповідний степ на 6.600 десят. Неораних степів не тільки на Україні, й у цілому Союзі й у цілій Європі вже майже немає, і тому «степове питання» і можна вивчати та вирішати тільки в таких заповідниках, як «Чаплі».

2) Державні Надморські Заповідники, що мають загальну площу понад 40 тисяч десятин. До складу цих заповідників входять: Соілоно-Озерна Лісова Дача на Кінбурнській косі (колишня Геродотова Гілея), острови — Довгий, Круглий, Орлів, Бабячий, Смольовий, Тендер, Джарилгач на Чорному морі, Чурюк — на Сиваші, Бірючий острів та коса Обиточенська й Білосатайська на Озівському морі і, нарешті, частина лиманів, заток та узбережжя і коло згаданих островів. Надзвичайно інтересна і ще мало вивчена природа цього заповідника. Особливе значення має він для справи охорони птахів. Тут гніздиться, відпочиває підчас перельотів та зимує сила-силенна птахів, починаючи від велетнів лебедів та баб (пеліканів), кінчаючи дрібними куликами тощо. Узбережжям та островами проходять великі шляхи перельоту більшости птахів нашого Союзу. Від охорони цих шляхів-артерій залежить кількість птахів у значній частині Союзу. Загалом наші Надморські заповідники можуть

конкурувати з аналогічними заповідниками Півн. Америки.

Державний заповідник «Конча-Заспа», площею близько 600 десятин коло Київа. Цей заповідник є відомий багатьом киянам, як одна з найкращих місцевостей дніпрової оболони. Найбільша цінність заповідника є риба. Вона має в ньому затишні куточки для нересту. Риб'яча молодь підростає в заповіднику і частково виходить в Дніпро, збагачуючи його такі збіднілі рибні ресурси.

4) Шевченківський заповідник, площею понад 600 дес. коло Шевченкової могили. Ця місцевість, не кажучи вже за її національне значення, є надзвичайно цікава із наукового боку. Далеко за межами Радсоюзу відомі так звані «канівські дислокації», скиди, фалди тощо. Тут природа відкрила одну з таємних сторінок минулого нашої землі.

На жаль, існування цього заповідника, що має бути за найкращий пам'ятник нашого Кобзаря, ще й досі не забезпечено певним законодавчим актом.

Крім згаданих заповідників, існування яких забезпечено постановами Уряду, ми маємо ряд дрібних, здебільшого, місцевого значення заказників, тобто місць, які ухвалено охороняти на певний термін, або, в яких охороняються не всі об'єкти природи, а тільки частина. До заказників доводиться залічити й ті майбутні заповідники, які, хоч проектів їх організації ще не затверджено, уже взято під охорону.

З найцікавіших заказників згадаємо бобровий заказник на р. Уші між Коростенем та Ушомиром, що його заснувала Всеукр. спілка мисливців та рибалок, Замисловицький Корабельний Гай на Коростенщині, Рубіжанський (на хохуль) та Біловодський (на бабаків) в Артемівській окрузі, «Кам'яні могили» (інтересна реліктова рослинність, гнізда рожевих шпаків тощо) та Хомутовський степ на Маріупільщині, Качкаровський заказник (олени, фазани) на Херсонщині, Самарський — на Дніпропетровщині, Парасоцький ліс коло Диканьки на

Полтавщині, Жураківський заказник у Тульчинській окрузі, болоти Ірдинь на Шевченківщині, Хомутки на Харківщині. Усього на Україні є за деякими відомостями щось із 200 заказників, загальною площею в 150 десятин. Треба сказати, що користь від них для справи охорони природи поки що є невелика, тому що здебільшого ще не налагоджена їхня охорона.

Деякі наші заповідники мають постійні наукові станції. Так, напр., наукова степова станція при держзаповіднику «Чаплі», досвідна рибна станція при заповіднику «Конча-Заспа». Ці станції мають свої друковані видання. Більшість заказників вивчають місцеві наукові установи, окружні музеї, краєзнавчі товариства. При інших наших заповідників мають організувати наукові установи (Надморські заповідники, Шевченківський заповідник). У більшості заповідників Зах. Європи та Америки немає установ для постійних стаціонарних дослідів.

Чимале досягнення це — наше законодавство в справі охорони природи. Ми маємо крім спеціальних декретів про заснування окремих заповідників, ще загальну «Постанову ВЦВК та РНК від 16 червня 1926 р. про охорону пам'ятників культури й природи». Цей акт дає широкі можливості в напрямі охорони пам'ятників природи УСРР від загибелі. Наші правила про мисливство, що їх виробили самі мисливці та затвердив уряд, краще забезпечують охорону дичини, ніж відповідні закони передреволюційних часів.

Справами охорони природи в нас керують дві установи: інспектура в лінії Укрнауки при Наркомосі та комісія охорони природи С.-Г. Наукового комітету Наркомзему. Тепер, у зв'язку з ліквідацією СНГКУ, справами наркомземівських заповідників керує досвідний відділ НКЗС.

Велику роботу в справі охорони природи веде Всеукр. спілка мисливців та рибалок, нормуючи терміни полювання, забороняючи полювати на рідких тварин, видаючи популярну літературу, плакати, зшитки для шкіл, з відповідними відозвами.

Деякі школи зорганізували в себе гуртки охорони природи. Ми маємо також Педологічну біостанцію в Києві, у програму якої входить завдання поширювати серед шкіл ідеї охорони природи.

У наслідок праці державних установ і громадських організацій ідеї охорони природи починають поширюватись серед трудящого люду. І це є чи не найбільше наше досягнення; ще американці помітили, що справжня охорона природи здійснюється не через видання відповідних законів, а через відповідне виховання населення.

За останні три роки справу охорони природи на Україні розглядено на кількох міжнародних конгресах. Брюсельський конгрес, що був у червні ц. р., після доповіді автора цих рядків, мусів визнати, що справа охорони природи на Україні має чималі досягнення. Але це визнання не може бути за підставу, щоб ми «спочили на лаврах». Чимало зроблено, а що більше треба зробити. Наші заповідники ще не відбивають усієї різноманітності природи на Україні. Кількість їх іще не задовольняє вимог науки. Не всі наші заповідники охороняються як слід. Населення ще не скрізь розуміє значення охорони природи. Ми ще не зрозуміли що ліс, цей озонатор повітря, навколо осель, і насамперед — міст, мусить бути недоторканим, як невідмінна частина людського добробуту. У деяких місцевостях за кордоном не можна зрубати жадного дерева на 15 міль навколо міст, а ми ще й досі не припинили нищити чудовий Голосіїв ліс коло самого Києва. Це наші хиби, їх треба зліквідувати найближчими часами. Як своє завдання на близьке майбутнє, ми повинні поставити також організацію Всеукраїнського т-ва охорони природи, на зразок т-ва, що вже кілька років існує в РСФСР та давненько вже — скрізь за кордоном.

М. Шарлемань

Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні¹

В низці статей та заміток (див. список літератури) я подав відомості про минуле та сучасне поширення бобра на Україні. Тепер, з доручення Укрнауки, роблю спробу дати короткий нарис сучасного поширення та накреслити ті заходи, що їх треба вжити для охорони цього рідкого цікавого звіра, справжнього «пам'ятника природи» української фавни. За сучасне поширення я вважаю тільки ті знахідки бобра, що їх зроблено за останні 5 років.

Коли розглядати місця, де ще водиться в нас бобер, починаючи з півночі, то «найбагатіша» на бобрів на Україні буде Коростенська округа. Завдяки енергійній праці дослідника Волини, М. И. Бурчака-Абрамовича, найкраще відомі боброві колонії на річці Уші (або Ужа, як неправильно звуть цю річку росіяни). В горішній частині Уші, вище м. Коростеня, вздовж правого берега річки, простяглося Ушомирське лісництво. На лівому боці лісу не багато: тільки невеличкі шматки його розкидані між селами, ланами то-що. Більшість сел міститься на лівому березі і тільки м. Ушомир та деякі хутори втиснулися в лісовий масив правого берегу. В горішній частині Уші чимало штучних великих та малих ставків. Колись ставків було ще більше; від них залишилися тільки сліди — старі напівзруйновані греблі. Коли йти вгору вздовж Уші від Коростеня, то боброві колонії подибуємо в таких місцях...²

Підводячи підсумки, не можна не визнати, що бобрів у нас дуже мало, значно менше, ніж у сусідній Білорусі, може менше,

¹ Фрагмент статті (О. В.)

² Пропускається обширний опис відомих колоній (О. В.).

навіть, ніж в РСФРР, де є спеціальний бобровий заповідник на Вороніжчині. Коли підрахувати всі відомі нам на Україні боброві хатки, то їх не буде й десятка таких, в яких ще живуть бобри, та старих покинутих. Коли припустити, що ми маємо відомості тільки про половину бобрових хаток України, то й тоді їхня кількість буде зовсім мізерна. Кількість усіх живих бобрів на території України навряд чи перевищує дві сотні. І хаток і бобрів у нас дуже мало. Ми знаємо, що в Білорусі в самому тільки Борисівському районі, на Березині, в межах великого Державного Мисливського Заповідника є коло двох десятків бобрових хаток. За газетними відомостями, в Яманьському лісництві Липецького пов. РСФРР, завдяки охороні, кількість бобрів досягла до 850 штук.

Дбаючи про охорону бобра, треба мати на увазі, що він являє собою не тільки тварину надзвичайно цікаву з наукового боку, тварину ще майже недосліджену, але збереження цього справжнього «пам'ятника природи», пам'ятника нашої фавни, може мати в майбутньому велике економічне значіння. В майбутньому, може навіть недалекому, ми почнемо засновувати так звані зооферми, тоб-то почнемо штучно розводити хутрових звірів. Розведення хутрових звірів в Півн. Америк. Сполучених Штатах та в Канаді дало несподівані наслідки. Надзвичайно підвищилась рентабельність малоцінних болотяно-лісових районів. Сама тільки Канада 1923 р. мала хутрових звірів по зоофермах на 12,5 мільйонів доларів; експорт живих звірів та хутра з зооферм у цьому році дав прибутку 2,5 мільйони доларів. Прибуток зооферми що-року збільшується мало не на 50%. Серед звірів, що їх розводять по зоофермах, почесне місце займає бобер. Як свідчить Бюлетень Канадського Стат. Бюра, вартість усіх бобрів, здобутих у Канаді протягом 1919-20 р., досягає 5.336.067 доларів. Зооферми почали засновувати в Західній Європі (Англія, Франція і Німеччина), РСФРР має дві зооферми хутрових звірів коло Ленінграду та Іркутського. Нам не можна не звернути уваги на цей бік народнього господарства, який має великі перспективи

в нашому Поліссі. Це не ефемерна мрія, а дуже життєва ідея. Для того, щоб мати племенний матеріал, нам треба зберегти наших бобрів. Коли ми не збережемо наших бобрів, колись доведеться їх випусувати. Але ніякий імпортований матеріал не може замінити місцевого, що цілком пристосувався до місцевих умов. До цього висновку часто приходять зоотехніки. Не треба думати, що зі збільшенням бобрів збільшиться нищення лісу. Бобер годується корою переважно малоцінних порід: верби, осока, тополі, і тільки, коли не вистачає цих дерев, він зрізує інші. Те явище, що у нас бобри частенько зрізують дуби, свідчить, що відповідної їжі для наших бобрів вже не вистачає, що мало осик, верби, осокорів є по річках Полісся. Бобри почали голодувати, і через те вони шукають собі їжі серед твердих порід дерев. Вибираючи місця для бобрових заповідників та заказників, треба подбати, щоб вони мали певний запас згаданих дерев. Де їх бракує, треба насадити. Підгризуючи козячу вербу, бобри сприяють тому, що вона рясніше росте.

Що-ж треба робити для охорони бобра? По-перше, підсилити догляд за виконанням правил про полювання, які рішуче забороняють вбивати бобра. Треба збільшити кару за вбивство бобра. Тепер суддя за вбитого бобра присуджує штраф у 3-5 карб., як це було на Коростенщині, тоді коли вартість бобра не нижче 50 карб., а частенько досягає й 70 карб. Бариш великий і ризикувати є рація, тим більше, що, при нашому слабому догляді за полюванням, цей ризик зменшується до мінімальних розмірів. По-друге, слід негайно заснувати по всіх місцях, де тепер ще водяться бобри, не зважаючи на їхню кількість, боброві заказники, з терміном заборони полювання років на 10. Заказники по змозі слід звільнити від будь-якого господарського використання. За цю справу повинні взятися місцеві органи ВУПЛ'у та ВУСМ'у.

По-третє, беручи за приклад Білорусь, де є заповідник в 60.000 десятин та РСФРР, де є спеціальний бобровий

заповідник, — нам треба і на Україні якомога швидше заснувати великий бобровий заповідник. На мою думку, такий заповідник найкраще було б заснувати в Ушомирському лісництві. Тут бобер трапляється частіше, ніж в інших місцях України, до того ж Ушомирське лісництво має чимало цікавих «пам'ятників природи». Площа Ушомирського лісництва 14.000 дес. Переважає ліс середнього віку, але трапляються ділянки дуже старого лісу. Чимало типових борових рослин, як от журавина (*Vaccinium Oxusoccos*), черника, плавуни (*Lycopodium*), різні орхідні і т. ін. Чимало торфовищ з журавиною, ведмежою ягодою, богульником (*Ledum palustre*), росичкою (*Drosera rotundifolia*), андромедою. Коло болот росте одна з найцікавіших реліктових рослин України — жовта азелія (*Rhododendron flavum*). В лісі в невеликій кількості живуть глушці (*Tetrao urogallus*), тетеруки (*Lyrurus tetrix*), орябки (*Tetrastes bonasia*), іноді трапляються тут вепри (*Sus attilla* Thom.) Цікаві також геологічні властивості Ушомирського лісництва. Тут спостерігається відслонення граніту, граніто-гнейсу. Між Ушомирським костьолом та Пугачівкою цікаві відслонення габбро-гранітів та волиниту. Останній мінерал є властивий тільки для небагатьох місцевостей Волини. Варті уваги так звані «баранячі лоби», кінцева морена. Велику наукову цінність мають олігоценні відбитки (*Sabal ukrainica*, *Laurus*, *Quercus sauttsiae*), що їх знайдено в Ушомирському лісництві. Треба поспішити з заснуванням тут заповідника, бо рубання лісу тут набуло катастрофічного темпу.

Шарлемань М.

Київ, 12/ХІІ. 1926.

Література про сучасне поширення бобра на Україні

1. Артоболевский Г. К. Нахождению бобра на Украине. «Укр. Охотн. и Рыболов», 1925, № 6, ст. 10.

2. Байер М. Шануймо й бережімо свій рідний край. Вид. Полтав. Природ. Музею, 1919, ст. 14.
3. Брызгалін Г. Подробности о бобре в Полтавской губ. Бюлл. Харк. О-ва Люб. Природы, 1915, № 5, ст. 86.
4. Фененко Н. Бобры в Полтавск. губ. Материалы к показанию фауны и флоры Росс. Имп., 1915, в. XIV, ст. 175.
5. Шарлемань. Бобр (очерк его прежнего и современ. распространения). Бюлл. ХОЛП, 1914, № 2, ст. 23-32.
6. Шарлемань М. Каталог Зоолог. Сада, Киев. О-ва Люб. Пр. Киев, 1911.
7. Шарлемань М. Еще о бобре. Бюлл. ХОЛП, 1915, № 1, ст. 80-82.

Джерело: Шарлемань, М. Про сучасне поширення бобра (*Castor fiber* L.) на Україні // Охорона пам'яток природи на Україні. — 1927. — Зб. 1. — С. 3-19.

Державний заповідник «Конча-Заспа»

І. До історії Заповідника. У заплавіні Дніпра на 20 кілометрів нижче Києва на правому березі розташована мальовнича місцевість — озера Конча-Глушець, Заспа, протоки — Козаче-Ляшівка, затоки — Деміївський покал. Ця місцевість з давніх-давен відома своїми рибними багатствами. Про частину території, що входить тепер до складу Заповідника, можна знайти в історичній літературі відомості датовані ще 1504 р. В цьому році мітрополіт київський Йосип передав ці землі, що до того належали якомусь Микулі Панькевичу «служі Софіївському», Видубецькому монастиреві. Землі з оз. Глушцем (північна половина Кончі) протягом 16 століття переходили у володіння то Видубецького то Софіївського монастирів, ба навіть в приватні руки. На початку 17 століття цю землю привласнила княгиня Ганна Корецька та захищала її збройною силою 25 років. Представникам влади, що робили спробу виконати постанову суду про передачу землі Видубецькому монастиреві, не раз доводилося тікати «до лісу» від кінноти княгині, що нападала «обичаєм неприятельським, окриком, гуком» та мала намір «бить та забіять». В 40 роках 17 століття земля перейшла знову таки в володіння Видубецького монастиря, але тільки номінально, тому що 25 травня 1654 р. Богдан-Хмільницький видав універсала, що захищав права монастиря проти «обивателів» Ходосівки та Лісників, що з «своєволенством» чинили «великіє шкоди» «частим ловленьем риби». Права Видубецького монастиря на землю підтверджували також універсали Юрка Хмільницького (1669) та Дорошенка (1670). Видубецький монастир володів землею приблизно до 1730 р., після чого її прилучили до скарбових земель, але в 1833 році її знову передано до монастирських земель.

Що водоймища теперішнього Заповідника були багаті на рибу, свідчить й те, що й до нашого часу тут зберіглася назва одного з урочищ «Осятрова лука». Старі люди пам'ятають час, коли тут був стан рибалок-осятровиків, які великими жаками ловили виключно осятрів та чечугу (стерлядь). Жаки були остільки великі, що їх ставило не менше 8 чоловіка. Пізніше оз. Конча та протока Ляшівка перейшли до складу скарбових оброчних статтів. Тільки оз. Заспа входило в склад земель мітрополітанського дому. Озеро Конча-Глушець протягом довгого часу орендував Київський Відділ Російського Т-ва Риб. та Рибництва. Це озеро з ініціятиви відомого знавця рибальства І. Н. Фалієва ще р. 1895 було оголошено заповідним.¹ Заповідним озеро перебувало до революції, тоб-то 24 роки. Протягом цього довгого часу в Кончі-Глушці що-року вирощували мільйони риб'ячої молоді й вона, виходячи річкою Бистрицею в Дніпро, збагачували рибні ресурси цієї частини Дніпра. Роля заповідника, як природнього розплідника риби, ще й тоді була величезна.

Підчас революції Т-во перестало існувати. Будівлі, що належали Т-ву, зруйнували околишні Селяни, рибу було почасти виловлено сітками, почасти знищено бомбами. Щоб припинити це нищення риби, НКЗС України 14 травня 1919 року з ініціятиви І.Н. Фалієва та П. О. Завістовського націоналізував оз. Кончу-Глушець, оз. та уроч. Заспу та інші вгіддя. Дальші політичні події того часу позбавили НКЗС можливости вжити будь-яких заходів що-до охорони цих місць і тільки постановою НКЗС 7 лютого 1921 р. зазначені водоймища та луки з лісом було передано С.-Г. Науковому Комітету України для організації Досвідної Рибної Станції. Того самого року 12 квітня Київський Губвиконком, на підставі наказу НКЗС, видав постанову, яка повинна була забезпечити «можливість нормальної наукової роботи» Станції. Разом з тим було заборонено в згаданій місцевості ловити рибу, збирати ікру, різати лозу, косити траву, випасати худобу й т. ин., тоб-то було покладено перші підвалини заснуванню тут

заповідника. Остаточне оформлення Заповідника зробив НКЗС постановою своєї колегії 29 грудня 1921 р. Таким чином Державний Заповідник Конча-Заспа, за часом заснування, другий на Україні (перший заповідник УСРР – Чаплі-Асканія Нова засновано було 1 квітня року 1919). Чимало праці в справі заснування Заповідника та Станції поклали члени президії кол. СГНКУ проф. М. Веселовський, А. Носів, І. Щоголів та проф. О. Яната.

У відання С-Г. Наукового Комітету водоймища та землі було передано за актом 1 травня 1922 р., але різні перешкоди з боку «зацікавлених» установ призвели до того, що фактичне завідування Заповідником перейшло до СГНКУ тільки 5 липня 1922 р. Протягом 1923 р. було збудовано Рибну Станцію та розпочато науково-дослідну роботу. Лабораторію при станції було улаштовано в 1924 р., але й досі її не можна вважати за цілком придатну для наукової праці. До останнього часу лабораторія, напр., не мала власного оптичного приладдя. Тільки р. 1928 було одержано ліцензію на придбання оптики за кордоном.

Умови праці в Заповіднику такі, що на місці провадити наукові дослідження можна тільки теплої пори року, тому зібраний в Заповіднику матеріал опрацьовувався в Києві, здебільшого в лабораторії Дніпровської Біологічної Станції ВУАН. Тільки 1928 р. Заповідник здобув для своєї канцелярії та зимової лабораторії одну кімнату. Будівництво в Заповіднику продовжується й тепер. 1927 закінчили будувати приміщення для сторожі (варти). Так само продовжували й збільшення реманенту, в 1927 р. було придбано невеликого моторового човна та звичайного рибальського човна для варти та наукової роботи. У 1927 р. Київська Окр. Філія Всеукр. Спілки Мисливців та Рибалок, в наслідок клопотання Заповідника «Конча-Заспа» оголосила острови Козачий та Круглик, що межують із Заповідником, мисливськими заповідниками. Через це значно поліпшилась справа охорони заповідника та збільшилась територія, на якій

охороняється дичину. У 1927 р. Заповідник і Станцію при ньому, що перебували у віданні СГНКУ, було передано у відання Відділу Досвідної Справи НКЗС.

В 1927 р. в зв'язку з значним поширенням наукової роботи за межі «рибної» Станції, Рада Заповідника змінила цю назву на Науково-Дослідну Станцію, на зразок Станції, що існує при першому Заповіднику УСРР Чаплі (Асканія Нова). 1928 при Науково-Дослідній Станції упорядковано невеличкий Музей Місцевої Природи (упорядкував К. Діхтяр) та розпочато постійні метеорологічні спостереження. Метереологічну Станцію при Заповіднику занесено до державного реєстру УМС за № 964. Координати її: широта $50^{\circ}19'$, довгота від Грінвіча $30^{\circ}36'$. Цього ж таки року при Науково-Дослідній Станції закладено бібліотеку (упорядкував її М. Овчинник), що складається з понад 500 назв, переважно з іхтіології, гідробіології та охорони природи.

До 1924 р. директором Заповідника та Станції був І. Н. Фалієв, після смерті якого, що сталася 3 листопада 1924 р., на директора Радою Заповідника було обрано та затверджено НКЗС М. Шарлеманя, що був до того часу секретарем Заповідника та фахівцем по охороні природи.

Ось такі головніші хронологічні дати життя Заповідника «Конча-Заспа» та Науково-Дослідної Станції.

Завдання Заповідника є охорона природи, в першу чергу риби. Завданням Науково-Дослідної Станції є всебічне вивчення природи Заповідника та його району.

За 5 років наукової роботи в Заповіднику, з яких протягом останніх 4 років вона набула постійного стаціонарного напрямку, провадилося такі досліді: вивчення гідрологічних та гідробіологічних властивостей Заповідника (Ю. Марковський, М. Гримайлівська, О. Мирошниченко, Л. Матовець), фітопланктон озер Заповідника (М. Радзімовський, М. Яковлев), хемічні аналізи води (проф. Гаралевич, Н. Голуб), іхтіофавна Заповідника (її склад, динаміка — проф. Д. Белінг), темп росту

риби (К. Татарко, М. Овчинник), їжа риби (Ю. Марковський), економіка рибальства (П. Завістовський), геологія та гідрогеологія Заповідника (В. Різниченко), рослинність суходолу (О. Соколовський), луки (Т. Бунін), охорона природи та фауна хребетних (М. Шарлемань), орнітофауна (М. Шарлемань, О. Кістяківський, А. Шепе), ентомофауна (Д. Машовець, Ю. Прожига), фенологія (М. Бауман, С. Лубкін, М. Шарлемань), спостереження над опадами (С. Лубкін, М. Бауман), окільчування лтахів (М. Бауман та М. Шарлемань). Частину цих спостережень провадилося та провадить постійно, деякі досліді мали епізодичний характер.

Заповідник відвідували з метою збирання матеріалів та ознайомлення з працею Станції Так окремі наукові робітники (проф. Єлеонський, Великохатко та инш.), як і цілі експедиції (експедиція Акад. Наук СРСР під керівництвом акад. В. Вернадського).

У наслідок праці Науково-Дослідної Станції надруковано такі розвідки:

1. М. Шарлемань: Einige Worte Uber den Naturschutz in der Ukraine. Congrès Internat. pour l'étude et la protection les oiseaux. Compte Rendu. Louxembourg, 1925 р. 255–264.

2. М. Шарлемань: Замітки про птахів Київщини. Труды Фізично-Матем. Відділу УАН т. II, в. 2, 1926, ч. II—т. IV.

3. М. Шарлемань: Державний Рибний Заповідник «Конча-Заспа». «Укр. Мисл. та Рибалка», 1926, № 6.

4. М. Шарлемань: З життя Держзаповідника «Конча-Заспа» в 1927 р. Теж там. 1928, № 1. ст. 18-22.

5. М. Шарлемань: Der Naturschutz in der Ukraine. Der Naturforsher, 1926-27 Н. 3. S. 158-159.

6. Проф. Д. Белінг: Рыбная станция С.-Х. Научного Комитета «Бюл. ВУГЧАНПОС». Херсон. 1925.

7. Ю. Марковський: Державний Заповідник «Конча-

Заспа» — «Глобус», 1927, № 20.

8. М. Овчинник: Вивчення віку та темпу роста риб у звязку з завданнями рибного господарства. «Вісник Природознавства», 1928, № 3-4.

Крім цих праць, що мають інформаційний та науковий зміст, про Заповідник надруковано дуже багато газетних заміток у «Пролетарській Правді», «Вістях», «Знанні» то-що. Крім тих статтів, що їх уміщено в цьому числі «Вістей», Станція має ще низку рукописів, яких не можна було надрукувати за браком місця.

II. Нарис природи Заповідника «Конча-Заспа». Що ж являє собою Заповідник «Конча-Заспа» з боку його природніх властивостей? Ця місцевість, у звязку з різноманітністю природничих стацій, є одним із найцікавіших куточків заплавини середнього Дніпра. Тут ми бачимо високий пісковий бархан — свідка колишніх пустель, післяльодовикового часу. Цей бархан вкривав густий сосновий бір, з невеликою домішкою дуба та інших листвяних дерев. Вздовж усього високого берега, вкритого сосновим лісом, довгою, але вузькою смугою (довжина понад 5,5 км в найширшому місці — 0,18 км) простяглися озеро Конча. Де-які частини його дуже глибокі, (в нашому масштабі) до 13 м та більше. Лівий берег Кончі та всі береги уроч. Заспи, що було колись очевидно островом (звідсіля мабуть і назва: Виспа-Заспа) вкривають порости дуба, почасти осокоря, верби, рідко в'яза, ще рідше сосни, крушини, ліщини. Дуби тут дуже старі. Дубів, що мають діаметр більше як 75 см в Заповіднику нараховується 792 штуки, 86 штук досягають в діаметрі понад 1,5 метра, де-які мають діаметр до 2 метр. Береги Деміївського покала (дві затоки) рясно вкривають непрохідні нетрі верби (*Salix alba*).

Увесь Заповідник розташований на першій алювіяльній (луковій) терасі Дніпра. Друга — ділювіяльна межує з ним вздовж правого берега Кончі. Озера Конча та Заспа (останнє має

невелику площу — понад 13 га та невелику глибину від 0,5 м до 2 м); протоки Козаче-Ляшівка та Старик — це рештки колишніх корит Дніпра, це так звані «старики» та «старухи». В цій дільниці Дніпро весь час відходить на схід, підриваючи, всупереч законів Бера, свій лівий беріг. Цілими дільницями суходол лівого берега, разом з флорою та фауною, поволі приєднується до правого берега. За історичних часів на правий бік переходила, звичайно, тільки перша лучна тераса Дніпра. Раніше таке блукання Дніпра очевидно відбувалося в ширшому масштабі, й бархан з сосновим лісом, як це показують геологічні дослідження, ба навіть побіжний огляд місцевості, є частина бору лівого берега. Цікаво відзначити, що тільки тут над Кончею трапляється на Правобережжі *Sempervivum soboliferum*; що в борах Лівобережжя є дуже численною рослиною. Де-які історичні дані теж стверджують, що Дніпро колись проходив тут значно правіше, ніж тепер. Такий відхід Дніпра на лівий бік тут відбувається не поступово, а раптом. Після весняної поводи ріка прокладає собі новий шлях, утворюючи так звані «просіки», відрізаючи великі шматки суходолу. Де було старе річище Дніпра, там утворюється «старик», що починає поволі відокремлюватися від нового річища й утворює озеро — «старуху». Навіть за останні роки відбулася значна зміна в розподілі головного річища та рукавів в районі Заповідника. Ще р. 1914 головне корито Дніпра проходило коло самого Заповідника. На високому березі коло Заспи була навіть зупинка пароплава. Тепер судохідне русло проходить приблизно на 1 км на схід від старого, яке поволі засипає пісок. 1928 в Заповіднику зовсім засипало частину колишнього головного річища Дніпра так зв. Москаль. Одночасно з відхиленням головного річища на схід утворилася нова глибока протока, т. зв. Козаче-Ляшівка, що виникла від сполучення кол. озера Козачого з затокою Ляшівкою. З інших водоймищ Заповідника цікаво згадати Деміївський покал — дві затоки в нижній частині Козачого острова, що густо поросли водними рослинами

(переважно *Nymphaea alba*, *Nyphar*) та непрохідними хащами верби (*Salix alba*). Більша з цих заток поволі відділяється від старого Дніпра. Протока, що з'єднує її з текучою водою, вже нагадує ті протоки, що сполучають з Стариком Кончу та Заспу. Між оз. Заспою та Стариком є невелике озеро—«старуха» Домаха, що наприкінці літа майже зовсім пересихає. На суходолі є ще низка дрібних водоймищ-стариць.

Суходіл Заповідника складається з луків, площею близько 98 га, що їх перерізують неглибокі долинки — сліди діяльності весняної води. Навкруги ці луки оточує дубовий гай, що його описано вище. Дубовий гай має площу 65 га. Площа оз. Заспи та Кончі за офіційними відомостями складає щось з 121 га. Загальну площу води Заповідника ще не виміряно, але вона не менша за 300 га. (...) ¹

Оглядаючи в цілому фавну хребетних Заповідника, не можна не визнати, що вона цілком тотожна з фавною Дніпрові долини в околицях Києва, та взагалі з фавною Середнього Дніпра в цілому. Відрізняється вона тільки тим, що тут частіше трапляються де-які тварини, що в інших місцях спостерігаються рідко. Такі, наприклад, орел-сіруватень, кулик-сорока, лежень, квак на гніздуванні, то-що.

Що-до риби то в Заповіднику, не кажучи вже про незрівнянно більшу ніж в інших місцях кількість особин окремих видів, тут частіше трапляються екземпляри де-яких видів рекордної ваги в умовах наших місць.

Що-до фавни безхребетних, то вона в Заповіднику почасти вже досить відома (водяні безхребетні), почасти її тільки-що розпочато вивчати (ентомофавна та инш.).

М. Шарлемань

Джерело: Шарлемань, М. Державний заповідник «Конча-Заспа» // Збірн. пр. Держ. риб. запов. «Конча-Заспа». — 1928. — Т.1. — С.11-24.

¹ Пропущено частину із списками видів (О. В.).

Державний заповідник «Конча-Заспа» та досвідна рибна станція при ньому

В минулому році закінчилося п'ять років існування Заповідника «Конча-Заспа». Заповідник, відомий багатьом з киян, засновано Наркомземом з ініціативи С.-Г. Наук. Комітету України, з метою охорони найкращих в середньому Дніпрі нерестилищ більшості наших промислових риб, а також з метою збереження цікавої, надзвичайно різноманітної природи цієї місцевості (післяльодовиковий бархан, сосновий бір, дубовий гай, луки, озера, протоки, старий Дніпро то що). При заповіднику працює Досвідна Рибна Станція, завданням якої є всебічне досвідне вивчення риби й оточення, в якому вона живе, та взагалі природи заповідника. За три роки своєї праці станція вивчила гідрологічні (хемізм, терміна, прозорість, швидкість течії) та гідробіологічні властивості (планктон, бентос, літораль то-що) озер заповідника, родовий склад їхтіофавни заповідника, темп зросту, живлення, зараженість паразитами деяких родів риб, фавну хребетних (Vertebrata) заповідника, геологічну будову його, флору в фітосоціологічному освітленні, луків і т. и. З 1927 р. з метою досвідного вивчення перельоту птахів переведено відмічення їх алюмінієвими кільцями з номерами. В 1927 р. в заповіднику двічі (весною та влітку) переведено кіноз'ємку та зроблено багато фотографічних знімків. В тому ж таки році Рибна станція заповідника брала участь в експедиції Укрнауки по гідробіологічному вивченню району Дніпрельстану.

В попередні роки Рибна Станція брала участь в експедиціях Укрнауки по обслідуванню Південного Богу та Дніпрового Пониззя.

В 1928 р. Заповідник та Станція почнуть видавати

«Бюлетень». Рукописів, що їх виготовив персонал цих установ, вистачить на кілька томів.

Не дивлячись на порівнюючи важке сполучення з Київом (понад 20 кілометрів від Києва човном) Заповідник в 1927 р. відвідало понад 500 екскурсантів, здебільшого наукових робітників. Чимало було художників то що. Серед екскурсантів були акад. М. Грушевський та голова Наук. Т-ва ім. Шевченка в Львові акад. Студинський.

Щорічні спробні влови риби та спостереження інших представників фауни свідчать про швидкий темп збільшення кількості риби, птахів то що. Науковий персонал Заповідника і Рибної станції складається з директора М. Шарлеманя, консультанта проф. Д. Белінга, наукових робітників П. Завістовського, М. Марковського, М. Гримайловської та М. Овчинника.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. Державний заповідник «Конча-Заспа» та досвідна рибна станція при ньому // Вісник природознавства. — 1928. — №1. — С. 52-53.

З життя заповідника «Конча-Заспа»¹ в 1927 р.

Весна 1927 року в районі середнього Дніпра була несприятливою для птахів і риби. Переліт птахів почався на кілька днів раніше нормального, а саме: ще 6 березня в держзаповіднику помічено перших диких гусей та чути було перші співи жайворонків (*Alauda arvensis*) 17 березня вже спостерігався масовий переліт диких качок, крижнів, шилохвостів, свищів, гоголів та крехів (*Mergus merganser*). 19 березня коло Київа скрес Дніпро. 23-го прилетіло багато різних куликів, дрібних комахоїдних птахів; на північний схід полетіли ключі журавлів. Почала бити ікру щука. Другого дня раптом повернулася зима, повернулися морози. Сніг пухким шаром вкрив землю. Зима стояла до кінця першої декади квітня. Підчас холодного періоду багато птиці повернулося на південь, чимало загинуло від лютого морозу з вітром, від недостачі їжі. Поверталися гуси, качки, навіть такі ранні весняні наші гості, як голуби-синяки (*Columba oenas*). У районі держзаповідника найбільше загинуло шпаків, жайворонків та деяких інших дрібних птахів. Сніг не давав змоги знаходити їжу. Птахи шукали її коло води. У цей період що-дня дули сильні вітри. Хвилі змивали знесилених голодних птахів. Багато їх і падало у воду, перелітаючи через широкий по весні Дніпро. Селяни сусідніх з заповідником сел збирали мертвих птахів цілими торбами. Були чутки, що знесилених гусей заганяли у клуні табунами.

¹ Держзаповідник «Конча-Заспа» міститься на правому березі Дніпра в 20 кілометрах на південь від Київа. Докладніші відомості про цей заповідник вміщено в статті М Шарлеманя: Державний заповідник «Конча-Заспа» в .№ 5 «Укр. Ох. и Рыболова» за 1926 р.

Риба менше зазнавала лиха. Правда, припинився на деякий час нерест щуки та окуня, що почав бити ікру ще 22 березня, хоч загинуло чимало риб'ячої ікри, але це все було компенсовано підчас дальшого ходу весни. Повінь тривала дуже довго, навіть у липні ще великі площі луків були під водою. Це дало гарну «кормову площу» для риб'ячої молоді, до того ж риба могла вільно зійти в озера та річки. Коли весняні води швидко спадають, то гине в калюжах сила-силенна риб'ячої молоді — мільки. На деяких птахів холоднеча теж майже не вплинула. Так, наприклад, качки швидко повернулися й залишилися в районі заповідника на гніздування в помітно більшій кількості, ніж звичайно.

В останні роки в заповіднику розплодилося багато сірих ворон. Літом 1926 р. вони знищили гніздову колонію річних та малих крячків (*Sterna hirundo*, *S. albifrons*), пісочників (*Charadrius dubius caucasicus*), повипивали чимало яєць різних качок. Протягом весни 1927 р. за моїм розпорядженням, в межах заповідника було знищено около 100 ворон та зруйновано кілька десятків їхніх гнізд. Цей засіб навряд чи виправдають ортодоксальні природоохоронники, прихильники ідеї «незайманого заповідника», але їм треба пам'ятати, що людина взялася за охорону природи тоді, коли всяку рівновагу в природі було порушено, тепер розумне втручання людини є єдиний засіб вберегти рівновагу. Це вже давненько зрозуміли практичні американці, що ведуть у своїх заповідниках, славнозвісних національних парках, сувору боротьбу з деякими хижаками. Боротьба з воронами дала гарні наслідки. Кількість цих птахів помітно зменшилась, разом з тим збільшилася кількість птахів, що гніздяться на відкритих місцях: крячків, куликів, навіть дві пари куликів — сорок та зо дві пари леженів трималися ціле літо в заповіднику. Для більшості видів птахів гніздовий період пройшов добре. Тільки зовсім мало було шпаків, рибалочок, що їх чимало загинуло весною, малувато було малих крячків та пісочників. Крячків і пісочників побив великий град, що був в 20 числах червня. Цей град був такий великий

(вага окремих градин хиталася між 40 і 100 грамами), що від нього гинули навіть ворони. Загибелі інших птахів від граду не було помічено.

Добре вивелися качки. Влітку у відповідних місцях скрізь було чути качачі голоси. Щодня на чистій воді озер можна було бачити качок з каченятами. Виводки були дуже пізні і навіть в серпні траплялося бачити і нелітніх молодих крижнів і пташенят у пуху. Взагалі, всі птахи в цьому році в заповіднику вивелися пізно. Так, наприклад, 21 липня в гніздах річних кряків, бугайчика малого, горлиці були ще яйця. Ці спостереження, разом із спостереженнями попередніх років, свідчать про те, що мисливський сезон у нас починається ані в якому разі не запізно, скоріше навпаки. У літературі трапляються виступи де кого з товаришів, які пояснюють малу кількість дичини тим, що полювання починається в нас запізно. Треба нагадати цим жвавим прихильникам раннього полювання, що в Зах. Європі, а особливо в Північній Америці, де мають дичини набагато більше ніж ми, полювання починається ще пізніше. Так, наприклад, в Північних Американських Сполучених Штатах² мисливський сезон на водяну дичину починається в більшості штатів не раніше середини вересня і закінчується не пізніше кінця січня. Тільки в Алясці з її полярним кліматом полювання на водяну дичину починається 1 вересня, але воно закінчується 15 грудня. В Південних Штатах полювання на згадану дичину починається 1 листопада та закінчується 31 січня. Те саме ми бачимо і в Канаді, де полювання починається не раніше 15 вересня. Не треба казати, що в Зах. Європі та Америці весняного полювання немає. Якщо ми поставимо собі завдання збільшити кілі кість дичини, то й нам доведеться стати на шлях Америки.

Для збільшення площі держзаповідник звернувся до Київської всеукр. спілки мисливців та рибалок з проханням оголосити заказниками два острови: Козачий та Круглик

² *Game laws for the season 1926-27 U. S. Dep. of Agric. Farmers bl. №1505.*

(Ольгинський). Ці острови мають важливе значіння в справі охорони держзаповідника. ВУСМР погодився на пропозицію, оголосив острови заказниками, поставив таблиці та організував охорону. В цьому році на території заповідника та заказників уперше було переведено енергійну боротьбу з браконієрами. Протягом перших трьох місяців мисливського сезону в межах заповідника затримано 24 мисливців. В чотирьох з них, що не мали документів, було відібрано рушниці. Справи про бракон'єрів передано на розгляд ВУСМР. Туди-ж передано дві рушниці, а дві райміліції.

Ретельна охорона заповідника дала надзвичайно ефектні наслідки. Восени на одній тільки Заспі, що має площу в 12 десятин, зібралося кілька тисяч качок, переважно крижнів та чирят. Багато було качок і в Деміївському покалі і на Домаському завалі. Ці табуни почали скупчуватися на Заспі ще напочатку серпня і досі (20 числа жовтня) кількість качок щодня збільшується. Тепер до крижнів приєдналися сірі качки — нерозні, свищі, шилохвости та інш. На інших озерах поза районом заповідника та на Дніпрі качок майже зовсім не було. Невеличкі табунці та поодинокі качки поза межами заповідника не підпускали до себе і на 200 кроків, в той час, коли на Заспі до них вільно можна була підійти на 20-30 кроків. Лякали їх тільки орли сіруватні, яких у заповіднику в цьому році було 4. Один орел протягом дня з'їв аж три качки (крижня та двох чирят). Це примусило вжити заходів. Сторожа заповідника, почувши метушню качок, лякала орлів криком та гуркотом. Цього було досить, щоб відігнати орлів і тепер качки по-старому мирно полощуться на Заспі. Орли — це є справжні «пам'ятники природи», їх ми охороняємо вже декілька років і, не дивлячись на шкоду, що вони вчиняють риби та птиці, ми ніколи не вживаємо проти них будь-яких репресивних засобів.

Перебування маси качок на Заспі для заповідника є цікаве ще з боку боротьби з заболочуванням цього озера. Крижні та інші

справжні качки, як це довели аналізи багатьох тисяч шлунків цих птахів в Півн. Америці³, годуються переважно водяними рослинами та їх насінням. Знищуючи водяні рослини, качки не дають озеру заростати та заболочуватися. Крім качок в заповіднику час від-часу було багато різних куликів, чайок, кулонів, кроншнепів, брижачів (турухтанів), різних коловодників то-що. Збільшилася в цьому році кількість куріпок. Взимку 1926-1927 р. ми їх підгодовували на острові Круглику. У вересні та жовтні на Заспі з'явилося було 4 скоби (*Pandion haliaetos*) і почали ловити велику рибу, але їх, так само як і орлів-сіруватнів, швидко прогнали.

Для досвідного вивчення перельоту птахів в цьому році з заповіднику вперше було переведено окільчування алюмінієвими кільцями Біологічної станції «Юних Натуралістів» (Б. Ю. Н. Moskwa) гніздових птахів. Кільця одержано запізно і тому пощастило окільчити тільки 37 екземплярів птахів. До речі, 29 серпня б. р. (29/VIII 1927) в кількох кілометрах вище заповідника по Дніпру здобуто молодого звичайного мартина (*Larus ridibundus*) з кільцем Б. Ю. Н. Moskwa, серія E, 4253. Де окільчено цього птаха, Б. Ю. Н. ще не повідомив нас, але є підстава гадати що цей птах вивівся на оз. Київо коло Москви⁴. Протягом останніх років в заповіднику помітно поступовне збільшення кількості риби. На жаль, ми ще не можемо показати це збільшення в шифрах. Маємо тільки матеріали про спробні влови риби в Заспі протягом кількох років і вони свідчать про швидкий темп збільшення риби. На око можна побачити, що риби

³ W. L. Mc Tee *Food habits of the mallard ducks of the United States*. U. S. Dep. of Agric. Bull. №720., Douglas C. M *Food habits of seven species of american shoot-water ducks*. U. S. Dep. of Agr. Bull №862.

⁴ Н. Дергунов. *Встречи окольцованных птиц «Укр. Мисл. та Рибалка» 1927, №10, ст. 22-24.* Трохи пізніше коло Київа здобули одного мартина з кільцем БЮН, серія E, №4284, а вище Київа коло с. Тарасовичі (30 кілом. вище Київа 21 серпня 1927 року здобуто мартина з кільцем серія E №4430.

в заповіднику багато, дивлячись у воду в протоках, Бистрику та інш.

Тут влітку з озер в Старий Дніпро цілими хмарами виходить риб'яча молодь. Риби остільки багато, що весло, коли їхати човном, лякаючи рибу, примушує її вискакувати в повітря. Коло весла наче сріблясті бризки плигає молоденька риба. Удень на Старику можна бачити плигання великих білизн до 1 метра та більше завдовжки, на озерах — щупаків та окунів На озері Кончі влітку цього року на кружок піймано щуку в 8 кілограмів, на Заспі — окуна в 50 сант. завдовжки вагою в 1,5 кіло.

Треба сказати, що в заповіднику заборонено ловити рибу тільки сітками. Вудками, не вживаючи підготовування риби «дорожками», козульками (жерлиці), кружками ловити дозволено. Такі влови не впливають на рибні ресурси заповідника. Боротьба з дрібними рибалками була-б неможлива, до того-ж вудками дозволено ловити рибу навіть в американських заповідниках, де правила про охорону надзвичайно суворі.

Збільшення рибних ресурсів у заповіднику викликає збільшення настирливості рибалок — браконьєрів. Кілька років заповідник провадив боротьбу за допомогою культурної роботи серед рибалок але це мало допомогло. В цьому році рибалки виїздили навіть зі зброєю Доводилося всій варті (1 доглядач та 3 сторожі) виїздити уночі на улюблені місця вловів. Раніше можна було чергуватися, а в цьому році їздили всі. Кілька разів варту обстріляно кулями. Один раз куля ранила в ногу вартового т. Баумана, друга куля прострілила сорочку секретаря заповідника т. Марковського. Не дивлячись на опір рибалок, протягом року затримано 18 рибальських артілів, серед них 5 великих неводових артілів. Решту складала рибалки з волоками, сітками, частиками та інш. Багато затримано дрібного рибальського приладдя: кимль, топтух. Одних тільки жаків (ятерів) затримано 31 штуку. Усі протоколи про порушення «обов'язкової постанови Київ. О. В. К. про рибальство» передано до суду.

Збільшення риби не тільки в заповіднику, але і навколо поза його межами підтверджує спеціаліст НКЗС П. Завістовський у своєму справозданні. Помітне збільшення риби в оз. Заспі констатовано підчас спробного влову 30 жовтня 1927 р. На влові були присутні голова рибальської секції Київської філії ВУСМР М. Растратович, проф. Д. Белінг, представник рибальської артілі с. Корчеватого т. Христосенко та інш. Спробні тоні давали до 14 пудів риби, серед якої було чимало карасів віком в 8-10 років, вагою до 1,5 кілограмів та інш. Як і в попередні роки, тільки незначну кількість вловленої риби рибна станція взяла для дослідів. Решту було випущено в озеро. Присутність великої кількості качок на озері констатував ст. контролер держконтролю т. Гаєвський, який оглядав заповідник разом з автором цих рядків 19 жовтня. За спостереженнями рибної станції більшість качок відлетіла з озера 25 жовтня підчас міцного північно-західнього вітру. Підчас спробного влову риби помічено, що водяних рослин, головним чином, *Seratophyllum*, в цьому році було дуже мало. Таким чином, начеб-то підтверджується авторове припущення, що приваблювання качок є добрий засіб боротьби з заболочуванням озера. За те, що охорону заповідника налагоджено як слід, свідчить т. Лебедів у ч. 10 «Укр. Мисливця та Рибалки» за 1927 р.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. З життя заповідника «Конча-Заспа» в 1927 р. // Український мисливець та рибалка. — 1928. — №1. — С. 17-22.

Качанівку оголошено заповідником місцевого значення

Зважаючи на те, що в с. Качанівці, Іченського району, є низка пам'яток природи та культури, що мають велике культурне, історичне природне та мистецьке значіння, постановою Президії Ніжинського Окрвиконкому від 10.І.1928 р. місцевість Качанівку оголошено заповідником місцевого значіння. У зв'язку з цим порушено клопотання перед НКЗС про передачу лісового масиву (парка) в розпорядження ОВК. Окрземвідділу та Окрнаросвіті дано директиву скласти належного плану переведення господарювання в місцевості Качанівка. Зокрема, Наросвіті та адміністрації Качанівського Дитмістечка доручено вжити рішучих заходів до охорони місцевості шляхом заборони полювати, рубати дерева, нищити рослини то-що.

Джерело: Шарлемань, М. Качанівку оголошено заповідником місцевого значення // Вісник природознавства. — 1928. — №1. — С. 53.

Київська Краєва інспектура охорони пам'ятників природи

В наслідок постанови ВУЦВК та РНК 16 червня 1926 р. Укрнаука НКО організувала 4 краєвих інспектури по охороні природи, завданням яких є реєстрація, вивчення та охорона пам'ятників природи. Київська Інспектура, що має більшу ніж решта інспектур територію — 17 округ півночі України — за два роки свого існування перевела реєстрацію великої кількості (кілька сот) пам'ятників природи та експедиційне обслідування низки місцевостей свого краю, а також Шевченківського заповідника, Надморських заповідників (Чурюк, Джарилгач. Солонозерна лісова дача), заповідника Чаплі (Асканія Нова) та инш. Нині підготовлюються матеріяли до заснування великого Поліського заповідника в Людвіпільській (кол. Замисловицькій) лісовій дачі на Коростенщині та заповідника в Тригурському лісництві на Житомирщині. Для звязку з місцями організовано мережу кореспондентів. Низку робот по охороні природи надруковано в наукових виданнях України та закордону. На два останні Інтернаціональні Конгреси по охороні птахів та природи в Еші (Люксембург) та в Брюселі Київський Краєвид Інспектор подав інформаційні доклади про охорону природи на Україні, що викликали зацікавлення і що їх не тільки надруковали у звітах конгресів (Compte-Rendu) але і передруковали в деяких спеціальних виданнях (Der Naturforscher) та инш. З доручення Укрдержплану Київський Інспектор склав два доклади: «Охрана природи на Украине» та «Охотничье хозяйство Украины», що їх має заслухати Всесоюзний З'їзд по вивченню продукційних сил.

Підчас святкування 10-річниці Жовтня Київська Краєва Інспектура в приміщенню Педологічної Біостанції організувала

виставку по охороні природи.

Штат Київської Інспектури складається з одної людини —
краєвого інспектора М. Шарлеманя.

Джерело: Шарлемань, М. Київська Краєва інспектура охорони пам'ятників
природи // Вісник природознавства. — 1928. — №1. — С. 52.

Дещо про надморські заповідники

За постановою РНК та ВУЦВК з 14 липня минулого року низку островів та узбережжя Чорного й Озівського морів (острів Джарилгач, Тендру, Кінбурнську косу, Чурюк, Сиваші, а також Бірючий острів, Білосарайську, та Обиточенську коси на Озівському морі) оголошено Надморським заповідником. Наукове дослідження, вивчення флори й фауни в заповідниках — уже почалось. Разом із цим наукові робітники держзаповідника Чаплі та Академії вивчають історію цих місцевостей, їх минуле.

Про деякі наслідки цієї праці поінформував на прилюдному засіданні зоологічного музею — М. Шарлемань.

Частина островів заповідника — Тендра, Джарилгач — не вперше заповідні. Ще в глибокій давнині, за тисячі років до нашої доби, греки вважали ці місця за священні.

Один із заповідних островів, що зветься тепер Тендра, за часів Геродота був священний острів (2400 років до нашої доби). Звали тоді цей острів Ахіловим бігом. На пошану Ахіла греки збудували були на цьому острові пишний храм з його статуєю.

І про інші острови згадують греки. Скілак Киріянський, що жив за 2293 роки до наших часів, описуючи море, що прилягає до Європи, Азії й Лівії (Чорне море), теж згадує про якийсь пустельний острів, що його присвячено Ахілові. Називає він його білим островом (це можливо, острів Тендер або Джарилгач). бо там водилася сила силена білих птахів — чайки, баби, білі чаплі, норці та чинш. Тепер він біліє подекуди від сили білих птахів.

Стародавні географи Страбон та інші в своїх мемуарах точно визначають навіть місце, розміри островів, пояснюють назву, оповідають чому острови стали священні.

Відтоді минули тисячоліття. Але острови, їх флора, фауна

лишилися ще в первісному стані. Тепер у м. Скадовському — центрі управління Надморських заповідників — незабаром мають відкрити біологічну станцію, де вивчатимуть фауну й флору цих островів.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. Дещо про надморські заповідники // Український мисливець та рибалка. — 1929. — №2/3. — С. 9-11.

Охорона природи

Визначною подією в справі охорони природи на Україні в минулому році було видання постанови Ради Народніх Комісарів УСРР про утворення Надморських Заповідників на берегах Чорного і Озівського морів, (Вісти ВУЦК 29. VII. 1927 р., ч. 171, передруковано також в «Укр. Мислив. та Рибалка» ч. 7, сс. 66-67, 1927, В. Аверін «Мисливство» 1927, (с. 233-235). До складу цих заповідників увійшла низка островів та коси північного узбережжя Чорного та Озівського морів і Сивашу. Деякі з цих островів відомі ще з сивої старовини, ще з часів Геродота (тоб-то понад 2300 років тому), як місця надзвичайно багаті різними морськими птахами. Є підстава гадати, що частина цих островів, як напр., Тендра, Джарилгач, що мали назву «Ахилова біга» ще за часів стародавніх Греків (були під захистом звичаїв та являли з себе щось, що відповідає нашому сучасному розумінню заповідників (див. В. В. Латышев, Известія Древнихъ Писателей греческихъ и латинскихъ о Скифи и Кавказі, СПб., 1893). Ще і тепер ці місця надзвичайно цікаві в природничому відношенню. Через них проходить ціла низка перелітних шляхів східньої Європи. Інтересна флора та фауна гніздових птахів. Ось чому оголошення постанови про надморські заповідники має першорядне значіння не тільки для України, але й для цілого Союзу.

Як й в попередньому році, питанням охорони природи давала місце (більшість періодичних видань України. В 4 числах «Вісника Природознавства» (орган природн. секції Харків. Наук. Т-ва, що вийшли в 1927 р.)¹, знаходимо статтю Євгена Лавренка:

¹ Повинен вийти ще один подвійний ном. 5 та 6 «Вісн. Природи» за 1927 р.

Охорона природи на Україні (№ 3-5), в якій автор дає попередній нарис стану охорони нашої природи, дає відомості про установи, що на їх обов'язки покладено вивчення та охорона природи, про пам'ятки природи України. Щодо останніх, то автор як ботаник, більшу звернув увагу на рослинні пам'ятники природи і до того переважно пам'ятники півдня УСРР. В статті Михайла Котова: Святі гори на Артемівщині (№ 3-4) подаються відомості про сучасний стан одного з найвидатніших пам'ятників природи України, про так зв. «Святі гори», що входили в склад колишньої Ізюмщини. В низці статей інших авторів подаються відомості про сучасну охорону природи за кордоном — в Німеччині, Польщі і т. и. В розділі «Наукова хроніка» вміщено низку дрібних заміток про охорону та вивчення пам'ятників природи України, що їх переводять різні наші наукові установи.

Журнал «Український Мисливець та Рибалка», крім низки дрібних хронікальних заміток вмістив статі Я. Портенка «Об охроне бобров» (№ 1, 2) та М. Шарлеманя «Новые данные о бобре» (№ 5). Підсумки наших відомостей про сучасне поширення бобра на Україні та про заходи до його охорони М. Шарлемань дає в «Охороні природи на Укр.» ч. I. Цей неперіодичний орган Всеукр. Комітету по Охороні пам'ятників природи в № 1 містить ще розвідки: Є. Лавренка, Опис сфагнових та гіпно-осокових болот колишньої Харківщини; М. Клокова, Кам'яні могили; Ю. Клеопова, Хомутовський степ; Ф. Левіної та М. Шаліта, Про рослинність островів Чурюка та Чурк-Тюба на Сиваші; В. Аверіна, Охорона птахів та пташині заповідники на Україні, та низку дрібних заміток. В офіційному відділі «Охорони пам'яток природи на Україні» знаходимо зразки анкет для збирання відомостей про цілини, ліси, болота та торфовища, озера, про ботанічні сади тощо та постанови ВЦВК і РНК УСРР (про пам'ятки культури й природи).

В 11 числах газети «Радянський Мисливець та Рибалка» (відання Всеукр. Спілки Мисливців та Рибалок,

Харків), що вийшли в 1927 р. Б. Аверін, проф. А. Браунер та деякі інші автори вмістили низку статтів та заміток про охорону пам'ятників природи України. Крім того в газеті є чимало матеріалу щодо охорони економічно цікавих тварин: дичини та риби.

Загальна преса теж освітлювала деякі питання охорони природи. Низку статтів та заміток знаходимо в «Вістях ВЦВК» та особливо в додатку до «Вістей» «Культура й Побут». Одну статтю Є. Лавренка, «Цілинні степи України і потреба їхньої охорони» (Вісти ВЦВК, 11, 1927,1 № 8/1898) навіть надруковано в німецькому перекладі в журналі «Der Naturforscher» за 1927 р. Київська газета «Пролетарська Правда» протягом року вмістила низку дрібних заміток про охорону природи та статтю автора цих рядків – «Охорона природи на Україні» (17.XI.1927, № 262/1875). Якщо додати до цього переліку літератури по охороні природи книгу А. Аверіна: Мисливство (Харків, 1927), що має кілька розділів про охорону природи та огляд літератури по охороні природи на Україні за 1926 р., що його надруковано в «Україні» (кн. 5), то цим буде вичерпано нашу літературну продукцію за 1927 р.

Як і в попередньому році, відомості про стан охорони природи на Україні подавалися на Інтернаціональний Конгрес по охороні птахів, що відбувся 6-9 червня 1927 р. в Брюсселі. Зі всіх республік Союзу тільки одна УСРР подала на цей конгрес доповідь. Повного справоздання про конгрес ще не надруковано, але в «Cahierdes Voeux», що вийшов 1927 р. в Брюсселі вміщено постанову на мою доповідь «Laprotectiondesnids J d'oiseuxen Ukraine» (с. 6), в якій констатовано, що ідея охорони птахів на Україні зробила великий поступ та висловлено побажання аби на Україні було засновано «Т-во охорони природи».

Підводячи підсумки не можна не визнати, що справа охорони природи на Україні в 1927 р. має деякі досягнення, коли взяти на увагу, що ми маємо низку заповідників першорядного

значіння, що в нас вже кілька років заборонено весняне полювання, що його ще й понині не забороненої в РСФРР, то доведеться визнати, що в нас охорона природи перебуває в кращому стані, ніж в наших сусідів.

Тому дивно читати у виданій в 1928 р. рос. Держ. Вид-ом книжці Л. Портенка: «Днепр и Приднепровье», що начебто «к сожалению, на Украине дело охраны природы не достаточно развивалось», ще більше дивує розвідка С. Белозорова: «О национальных парках» («Записки Одеського Т-ва Природознавців», том XLIV, 1928), що її видано на Україні, в Одесі, в якій ретельно перераховано всі заповідники закордону та РСФРР. Для України автор подає тільки один заповідник «Чаплі» (Асканія Нова за його номенклатурою), якого С. Белозоров разом з багатьма инш. російськими авторами, здається, ніяк не хоче визнати за заповідник, що належить Україні.

М. Шарлемань

Джерело: Шарлемань, М. Охорона природи // Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства. Кн. 5 / Під ред. акад. Михайла Грушевського. — Київ, 1928. — С. 131-132.

По заповідниках півдня України

З доручення Укрнауки та Укр. Академії Наук я відвідав в 1927 р. двічі славнозвісний заповідник «Чаплі» (Асканія Нова) та низку місць, що тепер увійшли до складу Надморських заповідників, а саме острів Чурюк на Сиваші, острів Джарилгач на Чорному морі та Солоно-Озерну лісну дачу на Кинбурнській косі. В першій екскурсії, що відбулася між 10 та 23 червня, крім мене брав участь нешт. співробітник Зоолог. Музею УАН А. К. Шепе, в другій, що її виконано 3-14 вересня, зо мною їздили А. К. Шепе, О. Ю. Борзаковський¹ та моя дружина Г. П. Шарлемань. В обох екскурсіях брали також участь наукові робітники заповідника «Чаплі», Завід Зоолог. Відділом Наукової Станції О. О. Шуммер та ентомолог С. І. Медведєв. Обом цим працівникам «Чаплів» висловлюю щирю подяку за товариську допомогу.

Держзаповідник «Чаплі» (Асканія Нова)

17 червня ще в Ново-Алексіївці в помітній кількості спостерігали таврійського шпака (*Sturnus vulgaris tauricus* But.). По дорозі між Н. Олексіївкою та Чаплями бачили чимало степових, малих та звичайних жайворонків (*Melanocorypha calandra* L., *Calandrella brachydactyla* Leisl., *Alauda arvensis* L.). В тій частині шляху, де цілини немає, між Н. Олексіївкою та Дорнбургом, жайворонків було помітно більше, ніж між Дорнбургом та Чаплями, де цілини багато. На телефонному дроті

¹ О. Борзаковський описав нашу подорож в трьох нарисах (*Пролетарська Правда*, 1927, IX - XI): «Степ та степ один без краю...», «В Чаплях», «По незнаних закутках українських».

бачили чорночолых сорокопудів, одутів, боривітрів (*Falco tinnunculus* L.). Між Дорнбургом та Чаплями вражає велика кількість сірих ховрашків (*Citellus pygmaeus brauneri* Mart.). Скрізь по боках шляху, ба навіть і на шляху помітно десятки цих тварин, що майже зовсім не бояться автомобіля. Особливо багато їх коло кошар та біля самих Чаплів, в місцях, що їх витовкла худоба. Кілька ховрашків потрапило від колеса нашого автомобіля. Як згодом довелося чути, околишні селяни скаржаться на велике розплодження ховрашків в заповіднику. Ці шкідники переходять на селянські ниви і роблять там велику шкоду. Держзаповідникові треба звернути пильну увагу на боротьбу з ховрашками на землях господарського значіння.

Ця боротьба не порушить ідеї охорони природи. Людина давненько вже порушила рівновагу в природі, майже зникли степові хижакі, що годувалися ховрашками і тепер регулювати розмноження цих тварин повинна людина. Для невеликої кількості степових орлів, що живуть на території заповідника, вистачить тих ховрашків, що залишаться в цілинному степу. Треба пам'ятати, що навіть американці провадять боротьбу з деякими шкідниками (пума, кайоти) в своїх славнозвісних національних парках.

В Чаплях диких птахів було багато. Ми спостерігали численних кібчиків (*Falco vespertinus* L.), звичайних боривітрів (*Falco tinnunculus* L.), значно менше було степових боривітрів (*Falco naumanni* Fleisch.). В заповіднику цього року гніздилися одна-дві пари степових боривітрів. Багато було в зоопарку та ботанічному садку граків, які дуже шкодять деревам саду, через що їх тут стріляють, багато таврійських шпаків, менше галок та сорок. Останніх теж нищать в заповіднику.

В парках ще співали соловейки (*Luscinia luscinia* L.), кропив'янки рябогруді та чорноголові (*Sylvia nisoria* Bechst., *S. atricapilla* L.), чути було покрики сорокопуда терневого (*Lanius collurio* L.) та сірих мухоловок (*Muscicapa striata* Pall.).

З комах звертали на себе увагу досить численні метелики *Argynnis pandora*, *Pyrameis atalanta* та *Papilio machaon* (останній в Ботан. садку).

Коло «зовнішніх ставків» літало чимало очеретяних лунів (*Circus aeruginosus* L.), яких тут стріляють. На степу коло ставків помітили одного степового орла (*Aquila nepalensis orientalis* Cab.) та трьох степових журавлів — (*Anthropoides virgo* L.). На невисокому дереві між ставком зоопарку та огорожею степовий орел помостив цього року гніздо, але чомусь його кинув.

12 червня екскурсували по старому заповідному степу, що його виділив під заповідник ще Ф. Е. Фальц-Файн 1898 р. 1927 р. степ мав негарний вигляд. З 15 квітня не було дощів. Пірчасті ковили (*Stipa ucrainica* та *Lessingiana*) погано розвинулися. Степ має жовтий осінній вигляд. Тільки де-не-де на цьому одноманітному тлі помітно плямки кермеку (*Stachis tatarica*), що тільки-но почав цвісти, де-не-де цвіте *Phlomis pungens*. В повному цвіті *Reganum harmala*, що її багато по краях старого чумацького шляху, що перерізує заповідний степ.

Степ коло Чаплів дуже витовчений та засмічений. В багатьох місцях помітні сліди колес, сліди худоби. Численні шляхи, що перерізають степ, курять порохом. Сьогодні неробочий день і в Чаплі їдуть численні екскурсанти кіньми, автомобілями. Хмари пороху стоять над степом. Тільки кілометри за два-три від Чаплів вигляд степу кращає.

Степових жайворонків на старій ділянці не так багато, як я сподівався їх тут бачити. Малих жайворонків майже зовсім немає. Старі птахи ще співають, молоді досягли зросту старих. Чимало звичайних жайворонків. Знайшли кілька гнізд цього птаха з яєчками, очевидно, другого покладу. Всі жайворонки тримаються в місцях, де невисока вибита трава, коло куп землі, що їх залишили після себе бабаки (*Marmota babac* Schreb.), що колись тут водилися.

Так само і ховрашки та земляні зайці (*Alactaga saliens* Gm.)

теж уникають степу з високою травою і тримаються здебільшого там, де трава невисока або де її вибито. Можливо, фавнистам доведеться пристати до відомої гіпотези И. К. Пачоського, про дегенерацію степової рослинності. В колишніх степах була своя фауна копитних ссавців, тарпанів, сайгаків, оленів, сарн. Цю фауну бажано було б відновити в степу.

По-над степом пролетів орел. Під кам'яною похилою «бабою» О. О. Шуммер показав мені гніздо степового орла; ще не давно в гнізді були яйця. Тепер їх хтось видер. Кажуть, що повесні 1927 р. школярі повизбирали в старому заповідному степу майже всі тюльпани разом з цибульками. Ці рідки квітки потрібні були начеб-то, як лікарські рослини.

Багато в степу зайців (*Lepus europaeus* Pall.). Скрізь помітно прокладені ними стежки. Дуже багато в степу степових гадюк (*Coluber renardi* Christ.) та ящірок моторних (*Lacerta agilis* Wolf.). Комах через посуху мало. Зібрали трохи ос-сорексів, кілька видів двокрильців та трохи простокрильців (Orthoptera). Серед простокрильців, що їх зібрано в Чаплях у червні 1927 р. трапилися такі види (визначив В. Дірш): *Metrioptera falzfeini* Bomme., *M. medvedevi* Mir., *Tmethis muricatus* Pall., *Gampsocleis glabra* Herbst., *Dociostaurus crucigerus brevicollis* Ev., *Chorthippus albomarginatus* Deg., *Ch. bicolor* Chap., *Euchorthippus pulvinatus* F.W., *Omocestus haemorrhoidalis* Charp., *Acridium bipunctatum* L. Крім цих видів, ми спіймали один екземпляр недавно описаного виду — *Metrioptera pusilla* Mir. Це є рідкий вид і досі відомо його тільки кілька екземплярів.

Повертаючися з степу, відвідали зовнішні ставки. Тут крім птахів, що їх бачили вчора, нам трапилися: очеретянки великі (*Acrocephalus arundinaceus* L), очеретянки малі (*Acrocephalus schoenobaenus* L), самець червоноголової черні (*Nyroca ferina* L), один дерихвіст (*Glaucolaima nordmanni* Nordm.) та кілька чайок (*Vanellus vanellus* L.).

Повернувшись до Чаплів, я почув від землевпорядника

О. О. Диббенса, що працював над складанням нового плану Чаплів², проте, що кілька днів тому підчас праці в степу він бачив три хохітви — стрепети (*Otis tetrah orientalis* Hart.).

Дуже приємно, що ці релікти степової фавни роблять спробу знову оселитися подекуди на півдні України.

13 червня підчас екскурсії в південно-західній кутку заповідника спостерігали всі три види жайворонків, сіру вівсянку (*Emberiza miliciria* L.), боривітрів, кількох дерихвостів та табун шпаків.

14 червня на степу коло зовнішніх ставків помічено шість орлів: три степові орли та три могольники (*Aquila heliaca* Savi), двох степових журавлів, поодинокого кульона (*Numenius arquata* L.), двох дерихвостів. Коло ставків тримається трохи чорноголових плісок-жовтобрюшок (*Motacilla flava feldegg* Mich.). В Ботанічному садку чимало виводків великої синиці (*Parus major*). Підвечір — над зоопарком літало трое степових журавлів. На калюжу в великому загоні злетілося сила шпаків, граків та чотири дерихвости. Увечері літало чимало одноріжків (*Oryctes nasicornis* L.).

17 червня повернувшись з екскурсії на Сиваш або на Сиваші, як тут кажуть, екскурсували по старому зап. степу. Бачили табун великих кульонів в 10 шт. та знайшли гніздо жайворонка (*Alauda arvensis* L.) з 3 яйцями.

18 червня їздили в напрямку на Дорнбург в новий заповідний участок, так зв. «Успенський степ», що має за мапою О. О. Диббенса щось із 35,6 кв. кілометрів. Цей участок виділено під заповідник тільки з 1926 р., але він має досить добрий, помітно свіжіший вигляд, ніж старий заповідний так зв. «Фальц-Файнівський степ». В 1927 р. коло 1000 десят. цього нового

² Внаслідок його роботи тепер видано нову: «Мапу на земельну територію Державного Степового Заповідника ім. Х. Раковського (Асканія Нова, Чаплі) Мелітопольської округи». Полтава, літ. Поліграф, 1927, 2030 примірн. Масштаб 1 сант. — 550 метрів.

заповідного степу господарська частина «Чаплів», начеб-то через неясність границь, викосила. Тепер границі Т. Диббенс намітив цілком ясно, але не зважаючи на це ми бачили в степу кілька десятків корів та волів з пастухом з Чаплів. Як свідчить И. К. Пачоський, випас степу худобою не може замінити колишнього випасу дикими ссавцями і не дає добрих наслідків.

Недалеко від хут. Бекір О. О. Шуммер показав нам гніздо степового орла з двома пташенятами, що тільки-но почали вкриватися контурними пір'ями. Гніздо містилося на старій бабачині. Складалося воно з кількох сухих гілочок, сухих кущів кураю, шматків кісток свійських тварин та кількох шматків ганчірки. Коло гнізда були погадки (виблювки) орлів, які дали змогу визначити, що їжа степових орлів складалася з ховрашків. Коли ми тільки ще під'їздили до гнізда, то бачили, що старий орел сидів коло пташенят, та трохи розтуливши крила, захищав їх від пекучого полуденного сонця. Гніздо з доручення О. О. Шуммера стереже цілими днями дівчина з хут. Бекір. Це єдиний спосіб зберегти орлів, тому що з 11 орлячих гнізд, що їх було знайдено на провесні цього року на території заповідника, збереглося тільки щось зо два чи зо три. Деякі гнізда містилися на старих стогах сіна. По дорозі на дроті бачили кількох степових боривітрів.

Тирса (*Stipa capillata*), якої в Успенському степу, здається, більше ніж в старому фальц-файнівському, досягла 35-40 сант. заввишки.

5 вересня я вдруге їхав до Чаплів. Ще в Ново-Олексіївці можна було помітити, що наближається осінь та почався переліт птахів. Зранку було холодно. Рослинність майже зовсім посохла. Серед гілок нужденних акацій на станції трималися вівчарики (*Phylloscopus* sp.), горіхвістки (*Phoenicurus phoenicurus* L.), мухоловки сірі та малі (*Muscicapa striata* Pall. та *M. parva* Bechst.). Серед дощок, що їх було складено на дворі чапельського будинку в Ново-Олексіївці, ховався дрімлюга (*Caprimulgus europaeus* L.). В степу до Дорнбурга бачили чимало жайворонків згаданих вище

видів, багато лунів (*Circus aeruginosus*, *macrurus* та инш.), степового орла, та три дрохви (*Otis tarda* L.). На дроті сиділи поодинокі сиворакші (*Cotacias garrula* L.) та боривітри. В Чаплях у зоопарку було багато малих мухоловок, великих синиць, вівчариків. Високо в повітрі було чути покрик перелітних табунів бджолоїдок (*Merops apiaster* L.). На південний захід полетів табунок штук у 20 середніх кульонів (*Numenius phaeopus* L.).

6 вересня в Ботанічному садку в Чаплях помітив осоїда (*Perms arivorus* L.). В заповідному степу О. О. Шуммер та А. К. Шене спостерігали пікавок польових (*Anthus campestris* L.), жайворонків та вівчариків-жовтобровиків (*Phylloscopus sibilatrix* Bechst.). На зовнішніх ставках я бачив сіру чаплю (*Ardea cinerea* L.). В заповідному степу я знайшов тільки одну степову гадюку, ящірок та ховрашків зовсім не помітив. Вони поховались через посуху. Через посуху (дощів з весни майже не було) рослинність скрізь погоріла. Тільки тирса де-не-де розвинулася порівнююче добре.

7 вересня їздили в так зв. «Великий Чапельський під». Бачили дуже багато зайців. Пройшовши пішки кілометри зо два, я підняв 60 зайців, тільки перед собою, не рахуючи тих, що вискокували з боку. Що хвилини можна було бачити не менше десятка зайців, які тікали в різні боки. Один раз разом з зайцем вискочила лисиця. В поді було багато жайворонків, але виключно звичайні — *Alauda arvensis* L. Степових жайворонків бачили кілька штук на дорозі. Скрізь літало багато сільських ластівок (*Hirundo rustica* L.), серед яких траплялися окремі екземпляри міських ластівок (*Delichon urbica* L.), та щуриків берегових (*Riparia riparia* L.). На стовпі серед степу сидів крачун-гадожер (*Circus gallicus* Gm.). На дроті сиділо чимало звичайних та степових боривітрів та окремі екз. сизоворонок. Коло овечої кошари спостерігали чимало польових пікавок. Час від часу по над степом пролітали табуни кульонів. Десь високо в повітрі чути було покрики сірих журавлів.

Підчас осінньої екскурсії в заповіднику Чаплі я зібрав такі види простокрильців: *Calliptamus italicus* L., *Oedaleus decorus* Germ., *Dociostaurus crucigerus brevicollis* Ev., *Chorthippus dorsatus* Zett., *Ch. brauneri* Znojck, *Ch. bikolor* Chap., *Myrmeleotettix antennatus* Fieb., *Aiolopus tergesiinus* Charp., *Oedipoda coeruleascens* L., *Sphingonotus coeruleans coeruleans* L., *Chrysochraon dispar* Germ.

Острів Чурюк на Сиваші

Дві дільниці острова Чурюка ввійшли до складу Надморських заповідників, що їх декретовано постановою ВЦВК та РНК УСРР 14 липня 1927 р. («Вісти ВЦВК» 29. VII. 1927 р. ч. 171). Чурюк мені довелося відвідати 15-16 червня в товаристві О. О. Шумера, С. І. Медведєва та А. К. Шепе. Чим далі від'їздив від Чаплів наш автомобіль, тим частіше нам траплялися степові та малі жайворонки. Коло Сиваша та на Чурюку найбільше було малих жайворонків. Після невеликого дощу, що був уночі, скрізь в чималій кількості з'явилися плямисті ропухи (*Bufo viridis* Laur.), Досить частенько вони нам траплялися і на Чурюку. Дехто з авторів свідчить, що на островах Сиваша бракує будь-яких земноводяних (*Amphibia*), але це, як видно, помилка. Острів Чурюк, що його фізично-географічний та ботанічний нарис дали Ф. Левіна та М. Шалит³, в червні 1927 р. мав досить кепський вигляд. Він вигорів ще більше ніж степ навкруги Чаплів. Об'їхавши острів, ми мали змогу познайомитися в загальних рисах з його тваринним населенням. Деякі літературні джерела свідчать, що багато птиці трималося на ставку солодкої води коло артезійського колодязя на околиці с. Петрівки. Підчас нашої екскурсії тут майже не було птиці. Ми бачили тільки поодинокого чорноморського мартина (*Larus affinis cachinnans* P.), кількох морських пісочників (*Charadrius alexandrinus* L.). Навкруги калюжі трималося кілька чорноголових жовтобрюшок (*Motacilla*

³ Охорона пам'яток природи на Україні. Зб. 1, ст. 49-69.

flava feldegg Mich.). Над вечір сюди прилетіла пара дерихвостів, пара крижнів (*Anas platyrhynchos* L.) та поодинокій чоботар (*Recurvirostra avocetta* L.). Кажуть, що на калюжу прилітають щоранку галагази (*Tadorna tadorna* L.). З Петрівки їздили в уроч. Калмик. Дорогою в уроч. Ушаково на березі моря бачили пару галагазів. Трохи далі бачили ще пару цих качок в степу. Може статися, що це була одна й та сама пара. В степу спостерігали табунку кульонів штук в 10. На кінці півострова Калмика навколо невеликого струмочка солодкої води росте трохи очерету (*Phragmites communis*). Тут досить багато чорноголових жовтобрюшок. Тут ми бачили пару сірих журавлів (*Megalornis grus* L.). Журавлів на гніздуванні на Сиваші зустрічали кілька разів⁴. У густому очереті я зовсім близько бачив лисицю (*Vulpes vulpes stepensis* Braun.). Пару лисиць бачив А. Шепе.

На мілкій замуленій затоці ми спостерігали чотирьох чоботарів (*Recurvirostra avocetta* L.). Під крутим берегом Калмика я помітив двох галагазів та поодинокого чорноморського мартина. Тут також була гніздова колонія щуриків берегових. О. О. Шуммер спостерігав крячка великого (*Hydroprogne tschegrava* Lер.). Над вечір разом з А. К. Шепе я ходив на півострів Чокрак. На пів дороги між с. Петрівкою та с. Чокрак, що міститься на кінці півострова, ми зустріли багато дерихвостів. Коло череди корів тримався великий табун шпаків. Трошки далі коло невеликої затоки з північного боку півострова ми зустріли двох сірих журавлів, з десяток чоботарів і багато звичайних коловодників (*Tringa totanus* L.). Чоботарі та коловодники дуже близько підлітали до нас, прикладали всіх зусиль, щоб відвести нас від цього місця. Очевидно тут була їхня гніздова колонія.

Повертаючися у Петрівку, бачили кульонів та леженів

⁴ М. Шарлемань. «Матеріали до орнітофауни Держ. Степ. Зап. «Чаплі» та його району». «Вісти» Держ. Ст. Зап. «Чаплі», Т. III, ст. 64. Л. А. Портенко. «Укр. Ох. и Рыболов», 1925, № 2.

(*Burhinus oedicnemus* L.). В Петрівці чули, що де в кого з селян є молоді степові журавлі, галагази та дрохви. Місцеві мешканці, особливо хлопчики видирають багато гнізд галагазів, журавлів та инш. птахів. Не минають навіть дрібних яєць морських пісочників, жайворонків то що. Цим вони сами пишалися. В наслідок цього нищення гнізд ми майже не бачили молодих птахів. Старі птиці здебільшого були страшенно налякані і підійти до них хоч би на 100 кроків було не легко. В Петрівці досить багато сільських та міських ластівок. Зрідка трапляються одути.

Тижнів зо два тому О. О. Шуммер знайшов гніздо пугача (*Bubo bubo* subsp.) на одному з стримкіх схилів Чурюка. Три молоді пугачі з цього гнізда і тепер живуть в вольєрі у Чаплях. З рептилій на Чурюку досить багато степових гадюк (*Coluber genardi* Christ.), зрідка трапляється полоз — *Elaphe quatorlineatus*. Один екз., що його здобуто на Чурюку 25/V 1927 р., О. О. Шуммер подарував Зоолог. Музеєві УАН.

Нещодавно були чутки, що Наркомзем збирається вилучити острів Чурюк із складу Надморських заповідників і передати його для користування вівчарам. З погляду інтересів охорони природи цього робити ані як не можна.

Надзвичайно інтересна та ще мало вивчена природа цього острова й оригінальний ні з чим не зрівняний краєвид його вимагають того щоб Чурюк залишився в складі заповідників. Вівцю дехто з природників називає «бритвою землі». Дати острів на поталу вівчарам це те саме, що вщент знищити його рослинність та мікрофавну. До того ж сила гадюк на острові не сприятиме вівчарству.

Острів Джарилгач

Весь острів Джарилгач із смугою моря навколо нього в один кілометр завширшки і західньою частиною Джарилгацької затоки декретом 14 липня 1927 р. оголошено заповідником.

Джарилгач я відвідав 19-22 червня разом з

О. О. Шуммером, С. І. Медведєвим та А. К. Шепе. Джарилгач, як свідчить С. І. Снігирєвський (доклад), має площу коло 5000 десят., (4995 дес.), з неї «придатної» землі налічується 3600 дес, решта належить до «непридатної» землі, що складається з солончаків, кучугур, озер, морського узбережжя тощо. Острів цей має досить рівний рельєф. Найбільша його височина над рівнем Чорного моря щось коло 3,25 метра, середня коло 1,10 метра.

Саг на острові не багато. Вони скупчені в північному його кутку та витягнуті вздовж берега. Вдовж південного берега багато піску, кучугур то що. Коло маяка є купка дерев — білої акації. Вздовж північного берега великі намети утворюють водорослини, переважно камка (*Zostera marina*). Ці намети завширшки від 3 метрів до 1,5 кілометра. Весь острів ще нещодавно сполучався з берегом. Тепер піскову косу, що з'єднувала його з берегом, в кількох місцях море перервало. На мапах Джарилгач ще й досі називають «косою».

Джарилгач можна поділити на такі 4 смуги: 1. Північний беріг: намети, що складаються з *Zostera*, піску, черепашок. Намети де-не-де поросли кугою, очеретом та специфічною солончакуватою рослинністю; 2. Солоні озера та солончаки з типовою рослинністю (*Statice*, *Salicornia herbacea* та инш.); 3. Степ, що займає середню частину острова; 4. Південний беріг, піськове узбережжя, кучугури.

З погляду орнітофавни найцікавіша частина острова це озера, що частенько з'єднуються одно з одним та з Джарилгацькою затокою. Озера неглибокі і рівень води в них здебільшого залежить від вітру. Вітер з затоки наганяє в них багато води.

В центрі острова є кілька озер з солодкою водою. Грунтова солодка вода знаходиться неглибоко від поверхні острова, на 0,76-1 метра. На острові є два артезійські колодязі.

Відносно рослинности острова подає деякі відомості Н. Шостенко («Всесвіт», 1926). На високих місцях де-не-де

росте терен та шипшина, місцями дикий (чи здичалий) виноград, що його теж констатував І. К. Пачоський. Багато на острові росте кермека (*Statice Meyers*).

Ще з вечора, коли ми із Скадівського приїхали на шаланді на острів, було помітно, що на ньому живе багато птахів. Скоро що ми вийшли на беріг, навкруги нас почали літати з сумним покриком коловодники (*Tringa totanus L.*), пролітали чорноморські мартини, чорноносі крячки (*Gelochelidon nilotica Gm.*), кулики-сороки (*Haematopus ostralegus borysthenicus Charl.*).

Ми зупинилися в одному з напівзруйнованих будинків, що належав в цей час радгоспу «Красная Звезда» (коло Скадівського). Коло оселі спостерігали таких птахів: кілька екземплярів таврійського шпака (одне гніздо цих птахів містилося під дахом одного з будинків), звичайних горобців (*Passer domesticus L.*), 1-2 пари, сільських ластівок (*Hirundo rustica L.*), що кілька їхніх гнізд містилося в одній з кошар (пташенята ще були в гніздах), пару чикалок звичайних (*Oenanthe oenanthe L.*), сім'ю посмітюх (*Galerida cristata L.*) та кілька білих плісок (*Motacilla alba L.*).

По дорозі до «озер», за 1-2 кілометри від хутора, степ поволі переходить в солончаки. Тут ми зустріли багато дерихвостів (*Glaucolani nordmanni Nordm.*). Тут знайдено і кількох молодих дерихвостів. Очевидно, ми надібали гніздову колонію. Знайшли також молодих малих жайворонків. Малі, степові та звичайні жайворонки ще співали. Найбільше було малих жайворонків, трохи менше степових і зовсім мало звичайних. В 4-х місцях трапилося також кілька пар великих кульонів. Очевидно, десь недалеко були їхні пташенята, тому що батьки прикладали всіх зусиль, щоб відвести з цього місця. О.О. Шуммер знайшов тут молоденьких дрохвinyт (*Otis tarda L.*).

Між кінцем степу та початком солончаків на нас почали налітати табунами чорноносі крячки (*Gelochelidon nilotica Gm.*).

Там, де солончаки поволі змінюються озерами та затоками, на нас налітали вже інші птахи: коловодники (*Tringa totanus* L.), чоботарі (*Recurvirostra avocetta* L.), кулики-сороки (*Haematopus ostralegus borysthenicus* Charl.), звичайні та малі крячки (*Sterna hirundo* L., *Sterna albifrons* Pall.). Нарешті коло моря було багато чорноморських мартинів. Іноді пролітали окремими парами та маленькими табунками морські рожеві мартини [*Larus genei* Brene]. В цьому місці я бачив двох середземноморських мартинів (*Larus melanocephalus* Temm.). З укритих травою островків вилітали качки-нерозні (*Anas streperah*). Чимало було тут чорноголових жовтобрюшок (*Motacilla flava feldegg* Mich.). Скрізь багато було порожніх гнізд. Гнізда з яйцями було знайдено тільки таких видів: чорноморського мартина — одне гніздо, чорноногого крячка — 11 гнізд (в більшості гнізд було по 3 яйця), звичайного крячка (невеличка колонія, в гніздах по 3 або 2 яйця), малого крячка — одне гніздо з 3 яйцями, чоботаря — одне гніздо з 4 яйцями, болотяної сови (*Asio flammeus* Pontopp.) гніздо з 4 яйцями містилося серед густої трави на «намиві» з камки.

Крім того чабани принесли із степу одне свіже яйце галагаза (*Tadorna tadorna* L.). Як розказували нам чабани, галагаз робить свої гнізда-нори на Джарилгачі в старих стіжках сіна.

Крім зазначених вище пташенят дрохви, дерихвоста та малого жайворонка ми зустріли на острові пташенят таких птахів: чорноморського мартина (кілька пташенят у пусі піймали на березі моря недалеко від маяка), кулика-сороки (одне пташеня, що почало вкриватися пір'ям, принесли чабани), чоботаря (одне пташеня «у пусі» знайшов А. К. Шепе). В табунах нечисленних на Джарилгачі морських пісочників (*Charadrius alexandrinus* L.) молоді птиці досягли зросту старих. Серед інших видів молодих птахів зовсім не було помітно. Більшість птахів трималася табунами. В багатьох місцях помітно було шкаралупки від яєць. Все це наявно свідчило за те, що хтось пограбував гнізда. Чабани запевняли нас, що гнізда пограбували рибалки з с. Красного, що

на материковому березі Джарилгацької затоки, але ми були певні, що й самі чабани теж нищили гнізда. В одного з чабанів жила самиця галагаза, що її спіймано на гнізді. Мабуть все околишне населення не милує птахів: в кількох Скадівських садибах я бачив молодих степових журавлів, яких зловлено на Джарилгачу.

Бачивши таке хижацьке поводження з птахами, дивуешся, яким чином вони ще збереглися по цих місцях, ще й до того у значній кількості. Крім згаданих вище птахів, що їх ми спостерігали на острові, ми ще бачили: руду чаплю (*Ardea purpurea* L.), трохи качок-свищів (*Anas penelope* L.) та крижнів на невеликому солодкому озері на південь від хутора, очеретяних лунів (*Circus aeruginosus* L.).

Фавна птахів Джарилгача не багата кількістю видів, але надзвичайно багата кількістю особин. Неймовірно багаті на птицю ці місця підчас перельотів. В неглибокому кутку Джарилгацької затоки зимує сила лебедів-скрипунів та шовкунів (*Scygnus scygnus* L. та *S. olor* Gm.). Тут вони, як кажуть, годуються камкою, добуваючи її з неглибокого морського дна.

Джарилгач, разом з іншими місцями, що їх оголошено Надморськими заповідниками (Чурюком, остр. Довгим, Круглим, Тендером та інш., Кинбурнською косою), має величезне значіння, як місце масових перельотів, відпочинку та почасті зимівлі багатьох птахів Східньої Європи. Тут проходять шляхи перельоту птахів, так звані «понтичні шляхи» (*via pontica*).

З ссавців на острові живе чимало зайців. Л. Портенко⁵ знаходив тут, крім зайців, їжаків, степових мишей (*Mus musculus hortulanus* Nordm.), нориць (*Microtus* sp.), мідичь (*Crocidura suaveolens*).

Чабани кажуть, що тут ще живуть лисиці. З плазунів на острові багато степових гадюк (*Coluber renardi* Christ.), ящірок моторних (*Lacerta agilis*), ящірок піскових (*Eremias arguta* Pall.).

⁵ «Укр. Ох. и Рыболов», 1925, № 9.

Через гадюк на острові гине чимало овець. На Джарилгачу ми зібрали такі види простокрильців: *Tettigonia viridissima* L., *Decticus verrucivorus* L., *Chorthippus dorsatus* Zett., *Ch. biguttulus* L., *Gryllus desertus* Pall., *Gryllus frontalis* Latr.

Нещодавно я довідався про те, що Радгосп «Красная Звезда» вивіз з Джарилгача всі свої отари овечок разом з чабанами. Для справи охорони природи острова це є певне досягнення, але комусь треба доручити стерегти будинки острова, які можуть здатися для майбутньої наукової станції, що її передбачено заснувати згідно з п. 3 Декрету від 14 липня.

Солоно-Озерна лісова дача

Ця дача теж входить за Декретом 14 липня до складу Надморських заповідників. Солоно-Озерну дачу я відвідав 10-13 вересня 1927 р. Я їхав кіньми з Голої Пристани через с.с. Збуріївку та Іванівку на Кинбурн. Вже почався досить інтенсивний переліт дрібних птахів. Скрізь, де тільки росте хоч трохи акації, можна було бачити малих мухоловок (*Muscicara parva* Rechst.), горихвісток, вівчариків (*Phylloscopus* sp.). Скрізь великими табунами літали сільські ластівки; недалеко від Іванівки, що міститься в самому кутку Ягорлицької затоки, величезними табунами літали шпаки, трохи далі коло самого моря на південний захід летіли великі табуни плисок-жовтобрюшок.

В одному напівзруйнованому парку між с. Чулаківкою та с. Паліятним я спостерігав кілька екз. ялинового шишкара (*Loxia curvirostra* L.). Кілька штук цих північних птахів ми бачили ще в Чаплях. Цього року в багатьох місцях Зах. Європи пройшов великій переліт ялинових шишкарів. Це явище помічалось подекуди на Україні⁶. Із жайворонків бачили тільки одну посмітюху (*Galerida cristata* L.) та малого жайворонка, що ще

⁶ Див. N. Charlemagne. «Fichten Kreuzschnabelzug in der Ukraine». *Ornith. Monatsb.* 1928.

співав, коло Ягорлицької затоки. На березі затоки трималися окремі екземпляри та невеликі табуни чорноморського та рожевого мартинів, великих кульонів (*Numenius arquata* L.). Коло берега помічено двох лисок (*Fulica atra* L.). На морі приблизно за один кілометр від берега плавали величезні табуни качок та два табуни екземплярів по 20 лебедів-шовкунів (*Cygnus olor* Gm.). Цих лебедів ще в липні тут бачив О. О. Шуммер. В цей час вони линяли і по мілкій воді затоки до них можна було підійти кроків на 50. Місцеві мешканці кажуть, що лебеді-шовкуні гніздяться на островах затоки. Взимку на Ягорлицькій затоці крім лебедів-шовкунів, збирається велика кількість лебедів-скрипунів. Місцеві мисливці убивають їх дуже багато. В. Г. Аверін⁷ свідчить, що взимку у нас по деяких морських затоках убивають від 40 до 90 екземплярів лебедів за один день полювання на одного мисливця!

Коли 13 вересня ми поверталися додому, то крім качок та лебедів-шовкунів, яких тепер було екземпл. з 150, на затоці ми бачили табун бабів екземплярів у 40 (*Pelecanus* sp.) і величезний табун бакланів (*Phalacrocorax carbo-subcormoranus* Brhm.). Баклани вишикувалися в каре і гнали до берега рибу та ловили її. Здалека здавалося, що з моря на берега суне «бурун».

Солоно-Озерна дача на мою думку зберегла той самий вигляд, що його вона мала підчас обслідувань О. А. Янати⁸ та И. К. Пачоського). С. І. Снігиревський⁹ з невідомих мені джерел свідчить, що за час війни та революції в С.-О. дачі знищено під 35% лісу, переважно для військових потреб: на телеграфні стовпи, дротяну огорожі то що.

⁷ Укр. Мисливець та Рибалка, 1927, № 11; ст. 24.

⁸ А. Яната. Материали к флоре Солено-Озерной Лесной Дачи Днепровского уезда, Таврической губ.» «Зап. Крымск. О-ва Естеств. и Люб. Пр. Т. VI, 1916, 80 стр.

⁹ И. К. Пачоский. «По пескам Днепровского уезда». «Известия Госуд. Степн. Заповедн. Аскания-Нова»; вып. I, 1922. Ст. 1-146

Нищення лісу, цих найцікавіших рештків Геродотової гилеї, і нині не припинилося. Мені довелося бачити кілька зовсім свіжих пеньків дуба діаметром під 35 сантиметрів. На площі лісової дачі в 1999,53 десятини (за Борткевичем, цит. за Пачоським) пасеться щось коло сотні волів, чимало коней то що. Сюди женуть на пашу худобу аж із Збуріївки та Голої Пристани. Почали пасти після революції. Підчас обслідування С. І. Снігиревського паслося чимало худоби. Коли ще можна сперечатися, чи шкодить чи ні цілинному степу випас худоби, на пісках Солано-Озерної дачі худоба та кони роблять велику шкоду. Скрізь помітні сліди їхніх копит. Скрізь позбивано дернину з дрібних рослин та обрісників. В гайках об'їдено крушину, терен, молоденькі дерева, на кучугурах попсовано вербу (*Salix rosmarinifolia*).

Підчас нашої екскурсії в Солано-Озерній дачі цвіли: *Scabiosa ucrainica*, *Aster tripolium*, *Statice Meyeri*, *Jasione montana*, *Linum perenne*, *Senecio borysthenicus*, *Echinops ritro* та инш. рослини. Деякі «озера» дачі через посуху зовсім посохли. На кучугурах багато нір трипалих стрибаків (*Scirtopoda tellum* Brauner). Цих цікавих тварин, що їх подає для дачі ще И. К. Пачоський, хлопці - пастухи викопують чимало і, прив'язавши на мотузку, бавляться ними. «Прив'яжеш шкандибку на мотузку, а він такий химерний — стриб, стриб, аж поки не здохне», казав один хлопець мені. «Шкандибка» — це місцева назва стрибака. Багато нір *Sralax* sp. Чимало на косі сірих зайців. З плазунів тут дуже¹⁰ багато степових гадюк та піскових ящірок. Не вважаючи на посуху, ми бачили степових гадюк по кілька екземплярів навіть підчас коротенької екскурсії. Із земноводних бачили кілька плямистих ропух (*Bufo viridis* Laur.) та після дощу чули покрик рахкавки (*Hyla arborea* L.). Солано-Озерна дача дає притулок силі птахів. На суходолі між чайками ми спостерігали кілька

¹⁰ С. И. Снігиревский. «Отчет о поездке на остров-косу Джарылгач и в Солано-Озерн. Лесн. дачу». 1921 (рукопись).

табунів куріпок (*Perdix perdix* L.), чимало горлиць (*Streptopelia turtur* L.), кілька екз. леженів (*Burhinus oedicnemus* L.).

Ближче до моря, по озерах та на узбережжі моря бачили кілька великих білих чапель (*Egretta alba* L.) та одну малу білу чаплю (*Egretta garzetta* L.). Великих білих чапель О. Ю. Борзаковський та А. К. Шепе спостерігали також на Дніпровому лимані коло с. Прогнійського (або «Прогноїв» як тут кажуть) та на солодкому озері між згаданим селом та хатою лісника Солано-Озерної дачі. Всього великих білих чапель спостерігали коло десятка. О. О. Шуммер зустрів тут цих птахів ще в липні. Хлопці-пастушки оповідали мені, що білі чаплі тут гніздяться.

Що-року багато їхніх яєць видирають на «яешню». На озерах помітили табунець якихось гусей, качок, серед яких були крижні, чирянки (*Anas crecca* L.), шилохвости (*Anas acuta* L.), широконоси (*Spatula clypeata* L.) та инш. З куликів помітили: табунці під 30 екз. та окремі екз. коловодника звичайного (*Tringa totanus* L.), кількох великих коловодників (*Tringa glottis* L.), табунці та окремі екземпляри брижача (*Machetes pugnax* L.), кульонів великого та середнього, морської сивки (*Squatarola squatarola* L.), морських пісочників (*Charadrius alexandrinus* L.), окремих куликів-сорок та чотирьох куликів-довгоногів (*Himantopus himantopus* L.), двох леженів (*Burhinus oedicnemus* L.). Кілька звичайних крячків (*Sterna hirundo* L.) старих та молодих літало над озерами.

Кажуть, що коли вітер дме з моря, то всі озера вкриваються качками, гусями, а береги — куликами. В-осени буває сила-силенна слукв-вальдшнепів (*Scolopax rusticola* L.). Кінбурн є класичне місце так званих «висипок» вальдшнепів підчас перельоту. Птиця в Солано-Озерній дачі дуже налякана. Навіть горлиці не підпускають до себе на постріл. Чимало куликів та навіть мартинів літає з перебитими ногами, підбитими крилами. Очевидно, тут багато полюють мисливці з Іванівки та Прогнійську. В гайках та на окремих деревах ми спостерігали

сорокопудів терневих (*Lanius collurio* L.), чимало мухоловок малих та сірих, горихвісток, вільшанок (*Erithacus rubecula* L.), вівчариків (*Phylloscopus* sp.), окремих возуль (*Cuculus canopus* L.), сивораکش (*Coccyzus garrula* L.), сім'ю підсоколиків-білозерців (*Falco subbuteo* L.). Тут також трималися одна скоба (*Pandion haliaetos* L.), один орел-сіруватень (*Haliaetos albicilla* L.) та луні. Обслідуванням Солоно-Озерної дачі я і закінчив в 1927 р. мандрівки по заповідникам півдня України.

Висновки

1. В Чаплях (Асканія Нова) не налагожено як слід охорону заповідних степів (косовиця, випас, нищення гнізд степових орлів, збирання квіток). Охорону степів треба підсилити.

2. Треба негайно організувати охорону Чурюка, Джарилгача і Солоно-Озерної Лісової Дачі на Кинбурні та взагалі всіх земель, що ввійшли до складу Надморських заповідників. В першу чергу слід провести рішучу всіма способами боротьбу з масовим нищенням пташиних гнізд. В Солоно-Озерній Дачі крім того слід негайно заборонити випас худоби та припинити рубання лісу.

3. В районі Надморських заповідників серед населення околишніх сіл треба переводити роз'яснювальну роботу про значіння охорони природи.

4. Увесь район Надморських заповідників треба детально вивчити з природничого боку, як експедиційним шляхом, так і організацією постійної наукової станції (п. 3 Декрету 14.VII. 1927 року).

Шарлемань М.

Київ 7. XII. 1927.

Дещо про Надморські заповідники

Україна має підставу пишатися своїми Надморськими заповідниками. Не багато держав володіє такою великою заповідною смугою, що тягнеться понад 600 кілометрів від Дніпра та мало не до Дону. Надморські заповідники мають величезне значіння не тільки для УСРР: тут буває, підчас перелітів та, почасти, зимує, чимало птахів з інших частин Союзу.

На жаль, у нас іще й досі дехто не усвідомив значіння цих заповідників. Частенько мисливці нашого узбережжя ремствують на заборону полювати в заповідниках, деколи навіть установи намагаються відірвати від Надморських заповідників той чи той клаптик землі. Наші громадські організації й насамперед ВУСМР повинні стати в обороні заповідників, а уряд повинен покласти край всяким домаганням установ, як і окремих громадян.

Цікаво відмітити, що на деяких островах нашого узбережжя, що ввійшли до складу Надморських заповідників, як-от: Тендра, Джарилгач та інші, ще за часів давньої старовини було щось, що своїм значінням в охороні природи нагадує наші сучасні заповідники. Ще стародавніх греків понад дві тисячі років тому приваблювала краса деяких чорноморських островів, звертала їх увагу сила-силенна птаства, що гніздилося тут. Про ці острови греки склали поетичні легенди, зв'язували їх з ім'ям мітологічного героя Ахілла, [вони] за місцевими звичаями вважалися за «святі», а тому й природа їх була непорушною. Деякі з островів мали назву «Білих островів», бо через безліч птаства, що на них жило, здалека здавався острів білим. Довгі вузькі острови-коси Тендра, а може й Джарилгач — мали назву Ахіллового бігу. На Чорноморському узбережжі, серед досить численних грецьких колоній, Ахілл був улюблений герой, його прирівнювали до «богів» і навіть на його честь будували храми. Деякі автори

свідчать, що за тих далеких часів тут де-не-де траплявся ліс. Отож славетний історик Геродот (484-425 року до нашої ери) свідчить, що коло Ахіллового бігу був ліс, де росли дерева різної породи. Гадають, що рештки геродотової гілеї (полісся) збереглися до наших часів на Кінбурнській косі там, де тепер міститься Солано-Озерна лісова дача. Скілак Каріяндський перед 365 р. до нашої ери згадує пустельний острів, що має назву «Білий», та що його присвячено Ахіллові. Окимн Хійоський (коло 90 р. до нашої ери) писав: «У морі лежить Ахіллів острів; на ньому живе багато птахів, тому він становить собою величне видовище. Славетний географ старих часів Страбон (63 р. до нашої ери — 25 р. після нашої ери) теж згадує й Білий острів і Ахіллів біг, відрізняючи їх один від одного. Про перший він пише: «по лівому боці Евксина (так звали греки Чорне море — *М. Ш.*) проти Бористена (стара назва Дніпра — *М. Ш.*) лежить у морі славетний острів героїв, що його звать Білий, бо птахи, що тут водяться, білого кольору». Може бути, що Білим островом Страбон називає сучасну Березань, а може — один з островів ліворуч від дніпрового гирла. Ще й за наших часів деякі малі острови, як-от: Орлів, Бабій, або частини таких великих островів, як Тендра або Джарилгач, підчас гніздування мартинів та крячків здаля здаються білі через безліч птаства. «За цим островом» — пише далі Страбон — «зараз на схід маємо морський шлях до рогу Ахіллового бігу. Дарма що ця місцевість і не має рослинности, але її звать дібровою й присвячують Ахіллові. Далі — Ахіллів біг. Це вузька коса, що має коло 1000 стадій завдовжки в напрямку за схід». Ясно, що мова тут іде про сучасний острів Тендру, а може й Джарилгач, що за тих часів міг бути з'єднаний з Тендрою. Римлянин Флавій Аріян, що-року 134 плавав по Понту (Чорне море), у своєму звіті римському імператорові Адріанові пише: «Мало не проти гирла Бористена (Дніпра) є острів, що його дехто називав Ахілловим островом, інші ж — Ахілловим бігом, а треті — Білим. Є легенда, що цей острів підняла з морського дна Фетида

для сього сина Ахілла, що й тепер живе на острові. На острові є Ахіллів храм із статуєю старовинної роботи. Людей на острові немає; на ньому пасеться тільки кілька кіз, що їх, як кажуть, присвячують Ахіллові ті, що причалають до берега. Багато на острові гніздиться птахів — мартинів, норців та морських ворон. Тепер ми знаємо, що серед птахів, що живуть у цих місцях, найчастіше трапляються: чорноморський мартин (*Larus cachinnans*), мартин рожевий (*L. genei*), крячки *Gelochelidon nilotica*, *Sterna hirundo*, *S. albifrons* та інші). Під морськими воронами не важко пізнати бакланів (*Phalacrocorax carbo subcororanus*), що їх тут місцями ще й тепер чимало. Що таке аріянові нори — важко сказати. А може назву оригіналу неправильно перекладено¹. Пізніше, в п'ятому віці нашої ери, один невідомий автор знову згадав і Ахіллів біг і «свату діброву Екати», згадав і безліч птахів ручних та диких, що живуть на острові. Ще пізніше між 1170 та 1175 р. мітрополіт Тесалійський писав: «Ахіллів біг являє з себе вузьку та довгу косу. Цією косою еллінський герой Ахілл, шукаючи агамемнонову дочку Іфігенію, вкрадену в Авліді та завезену до Скітії (Скітією називали країну ва півдні сучасної України М. Ш.). На острові, як кажуть скити, Ахіллова душа веселиться, згадуючи свої подвиги». Далі мітрополіт згадує й «Білий острів, що має таку назву, бо тут живе безліч білих птахів — мартинів та черногузів». Що до останніх, то треба гадати, що тут трапилася помилка перекладача, що замість черногузів тут згадано білих чапель, що ще й тепер трапляються деколи біля Солоно-Озерної дачі та в гирлі Дніпра. Можна було б подати ще чимало свідчень від старовинних авторів про місцевість, що нас цікавить, але ми обмежимося тільки наведеними. На нашу думку, й їх буде досить для того, щоб переконатися, що на деяких наших чорноморських островах жило безліч птахів, що цих птахів

¹ Всі цитати взято з книги В. Б. Латышова: «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе», Приложение к „Зап. Русского Археологического Общества“ 1893 года.

ніхто не переслідував, бо часто згадують, що птахи були ручні, тоб-то не боялись людей, що на островах люди не селилися, що була тут якась «свята діброва» та, взагалі, ті острови вважалося за «святі», тоб-то їх охороняли від руйнування місцеві звичаї, вірування то-що. За тих далеких часів на чорноморському узбережжі було чимало грецьких колоній, серед них видатне місце займало місто Ольбія, що було на правому боці Дніпра коло гирла. Решта берегів була заселена кочовим та напівкочовим населенням скитами, таврами та інш. Отже те, що згадані вище острови вважалося за «святі», мало певне значіння в справі збереження природи того краю.

Зникли греки на нашому півдні. Їх заступили інші народи, з іншою культурою. Котилася наша історія й докотилася до сумних часів капіталізму, часів жорстокого визиску людей та природніх багатств. Ніхто не цікавився якимись там птахами на морських островах, нікому не було діла до нужденних рештків стародавніх лісів. Чимало знищено пам'ятників природи за цих часів. Тоді ж таки виникла безглузда звичка збирати пташині яйця, щоб годувати ними свині, виробляти з них мило то-що. Це прикре явище трапляється, на жаль, і за наших часів де-не-де в районі Надморських заповідників. Птахів геть поменшало тут.

Майже зовсім зникли такі птахи, як пелекани (баби), великі та малі білі чаплі, мало тепер гніздиться лебедів-шовкунів. Проти нищення природи енергійно бореться адміністрація заповідників. Їй треба в цьому допомогти. Треба прикласти всіх зусиль, щоб охорона природи стояла тут зразково, так, як охороняють її в Північній Америці та в Західній Європі.

Досвід Америки показав, що коли дичину добре охороняють в заповідниках, то в сусідніх місцевостях чимало збільшується здобич мисливців.

М. Шарлемань

З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1928 р.

Зима 1927-28 р. була надзвичайно довгою та суворою. Сніг випав в середині листопада, тоді-ж почалися великі морози. Зима продовжувалася до середини квітня. Снігу протягом зими випало багато, лід на озерах був грубий. Ще в середині квітня на оз. Кончі був лід. Така зима викликала в нас, та й не тільки в нас, велику придуху риби. В деяких озерах від придухи загинула майже вся риба, навіть річки Припять, почасти Десна зазнали нього лиха. На озерах «Конча та Заспа» для боротьби з придухою було зроблено 70 великих ополонів, що їх доводилося через люті морози, сливе що-дня, прорубувати. Ці засоби дали дуже позитивні наслідки: придухи в заповіднику не було, тоді як у околицьких озерах загинула майже вся риба. Зі слів рибалок, після придухи риби в озерах Київської округи зменшилося приблизно на половину, а в заповіднику, як це довів осінній спробний влов, кількість риби помітно збільшилася.

Суворі зима дуже негативно відбилася й на птахів. З осені в районі Заповідника було до 10 табунів куріпок. Деякі табуни склалися з кількох десятків особнів. Коли землю вкрив грубий шар снігу, куріпки почали шукати їжу та ховатися від холоднечі коло стогів сіна на селянських луках. Туди вони переселилися, не вважаючи на те, що в Заповіднику їх підгодовували просом та половиною. Тут браконьєри, яких в сусідстві Заповідника є чимало, виловлювали бідних птахів дуже простим способом: викопували в снігу вузьку, але глибоку ямку, кидали в неї трохи зернин, зверху ставили сільця. Куріпка встромлювала в ямку голову, потрапляла в сільце. Багато загинуло куріпок від браконьєрів, але чимало їх знищили яструби-голубятники, що навіть оселилися на деякий час на стогах сіна. Мисливці пробували боротися з яструбами, але під

їх постріли, замість голубятників, потрапляли корисні зимняки. Восени 1928 р. в районі Заповідника куріпок було дуже мало: один-два маленьких табуни.

Весна 1928 р. була теж мало сприятливою для дичини та риби. Після недовгої відлиги, що була в другій половині березня, в середині квітня знову повернулася зима з морозами, ожеледдю то-що. У той час відбувся гуртовий переліт багатьох видів птахів; вони гинули тисячами. Коло Київа спостерігали масову загибель вільшанок сільських та міських ластівок, плисок. Журавлі та чорногузи, не знаходячи місця для відпочинку серед снігу та криги, сідали інколи на дахи будинків Київа.

Журавлів загинуло цієї весни багато, й тому осіннього переліту цих птахів коло Київа майже не було помітно. Чимало обмерзлих птахів: журавлів, чорногузів, гусей, чаплів ловили селяни.

Холоднеча затримка переліт слукв (вальдшнепів), 14 та 15 квітня на території заповідника слукви траплялися на кожному кроці. Ну й полювали-ж в нас дехто на вальдшнепів цієї весни. На протязі тільки кількох годин 14 квітня в Вітянському лісі за Кончею варта Заповідника чула щось з 50 пострілів. Перейти через озеро, щоб спіймати браконьєра не можна було: лід не витримував ваги людини. Не пощастило й пізніше довідатись, хто стріляв 14 квітня.

Багата на сніг зима дала навесні високу воду. За весь час існування Заповідника з 1921 р., водопілля 1928 р. було найвищим. Весняна вода довго не спадала й тільки в першій половині липня почався швидкий спад води. Значна частина луків Заповідника довго була вкрита водою, і тому в цьому році в нас мало лишилося на гніздуванні качок. Виводки качок були пізні й ще наприкінці серпня траплялося чимало каченят в пусі.

Навпаки в 1928 р. в Заповіднику гніздилося помітно більше бугайчиків, кваків (*Nycticorax nycticorax*) та курочок (*Gallinuk chloropus*), що мосять гнізда на вербах. Але й цих птахів виводки

були пізні. Так напр. 18 серпня ще спостерігалися нелітні бугайчики, курочки, пісочники малі (*Charactrius dubia*) деркачі, перепілки. Як і в попередні роки велику шкоду пташачим гніздам завдавали сірі ворони. 1928 року шкода від них була особливо помітна. Через холодну весну та високу воду, черваків, комах та іншої їжі для них не вистачало й тому їм доводилося всю увагу звернути на пташині гнізда. Частенько доводилося бачити ворон за руйнуванням гнізда. Не менше 90% гнізд, знайдених зраня будь-якого дня, до вечора було зруйновано воронами¹. Але ворони в Заповіднику завдавали не тільки шкоду. Деколи вони були й корисні. Так в другій половині травня молоде листя на дубах Заповідника їла гусень одного метелика-обрісниця (лишайниця). Налетіло багато ворон, разом з граками та чайками і гусень за кілька днів було ліквідовано. Але коли порівняти шкоду з користю від сірої ворони, то перша значно переважає, і тому, як і в попередні роки, в Заповіднику руйнували воронячі гнізда та стріляли дорослих птахів. В околиць лісах розвелось так багато ворон, що не дивлячись на те, що в Заповіднику було знищено коло 100 гнізд та забито кілька десятків самих птахів, кількість цих хижаків в кінці літа була сливе нормальною.

Ще один цікавий приклад того, як важко віднести того чи іншого птаха до шкідливих чи корисних птахів дає нам береговий щурик (ластівка). Годуючись комахами, серед яких значний відсоток становлять комахи (малярійні та інші), мошки тощо, щурик начеб-то є корисний птах, але, риючи для своїх гнізд береги річок, він допомагає весняній воді руйнувати береги. Щороку в Заповіднику трапляються великі облави берегів, там, де щурики риють нори.

¹ Для приваблювання дрібних пташок комахоїдних в заповіднику минулого 1928 року було розвішано кілька десятків штучних гнізд-шпаківень і закладено штучне насадження дерев та чагарнику (глід, терен, щиплина, дуб, то-що) за системою Берлепша.

Коли почалося полювання, більшість пташачої молоді ще не літало. Старих качок швидко постріляли і частенько траплялося бачити окремих пташенят і цілі виводки чирят та крижнів, що без маток запливали в Заповідник з сусідніх водозборів. Мало було мисливської птиці й тому чимало лиха зазнали мартини, крячки, пісочники та інш. Стрільці, переважно ті, що тільки-но почали полювати, перебили майже всіх крячків. Деякі води, як от: малий крячок та пісочник навіть *Sterna albifrons* у Заповіднику останніми роками траплялися рідко.

Із цікавих тварин у Заповіднику та в його околицях в 1928 р. спостерігалось великі баклани. Табун в 11 шт. та поодинокі екземпляри траплялися в нас до липня.

Як і за попередніх років коло Заповідника в Вітянському лісі гніздився орел-сіруватень. У цьому гнізді вивелося одне пташеня. Висока вода заважала сіруватням ловити рибу в Заповіднику і тому вони літали за їжею кудись на лани. Тільки з липня вони почали регулярно відвідувати Заповідник. З вересня були почали полювати на перелітних качок, що їх на Заспі збиралося тисячі. Орлів, як справжній пам'ятник природи, ми не нищили і тільки обмежувалися тим, що лякали їх, коли вони занадто вже часто ловили качок. Дуже швидко качки до цього призвичаїлися, в них виробився умовний рефлекс, і коли прилітав орел, то качки, побачивши вартового, який кийком та покрикком намагався налякати хижака, збиралися на воді коло берега, коло самих ніг людини суцільною чорною плямою.

Різних перелітних качок (крижнів, чирят, нерознів, свищів, морських, чубатих, зікратих чирків то-що) в цьому році на Заповіднику було восени більше, ніж за попередніх років. Це цікаво відмітити тому, що в інших місцях середнього Дніпра качок у 1928 р. так на гніздуванні, як і на перельоті було помітно менше, ніж 1927 р. На Заспі качки густою суцільною плямою вкривали щось з 8-9 гектарів з 13 гектарів загальної площі цього озера. Площа Заспи не вмещала всієї величезної маси качок і тому мало

їх трималося в інших місцях Заповідника на Старику, в Москалі, Деміївському покалі та в Дамаському заваді)². Особливо багато було качок у другій половині жовтня та до кінця листопада. Осінній переліт слукв (вальдшнепів) в Заповіднику був дуже малий.

В 1928 р. та й за попередніх років у Заповіднику обкільчували птахів.

У Вітянському лісі коло Заповідника помітно збільшилося сарнів. Частенько доводилося бачити і поодиноких особнів та групи в 3-5 екземплярів.

З цікавих риб коло Заповідника впіймано вирозуба вагою на 2 кілограми. Цікаві також великі екзем яких видів риби, що їх спостерігали 1928 року в Заповіднику. Так, було знайдено мертвого ляща вагою на 10-12 кілограмів, теж мертвого лина 5-6 кілограмів. Підчас спробного влову спіймано окуня, що був завдовжки до 45 сантиметрів. На блешню, на так звану дригалку, піймали щуку вагою понад 13 кілограмів та судака такої самої ваги.

В 1928 р. підчас спробного влову риби в оз. Заспі вживалося мічення риби вперше в районі Київів, а може й в УСРР. Всього відмічено щось коло 500 екз. бібліці різного віку. Це дасть змогу з'ясувати низку питань з біології нашої риби.

Спортивні влови риби в Заповіднику було внормовано. На право вловів видавалися (безплатно) посвідчення з друкованими правилами про влов риби. Обмежено було кількість вудок, кількість вловленої риби то-що.

Провадилося таку ж само запеклу боротьбу з браконьєрами-рибалками та мисливцями як і за попередніх років. Всього передано до адмінвідділу РВК або до Київського Відділу ВУСМР'у справ про 41 рибалку та коло 10 мисливців. Серед останніх 8 осіб не мало квитків ВУСМР. Крім того, затримано

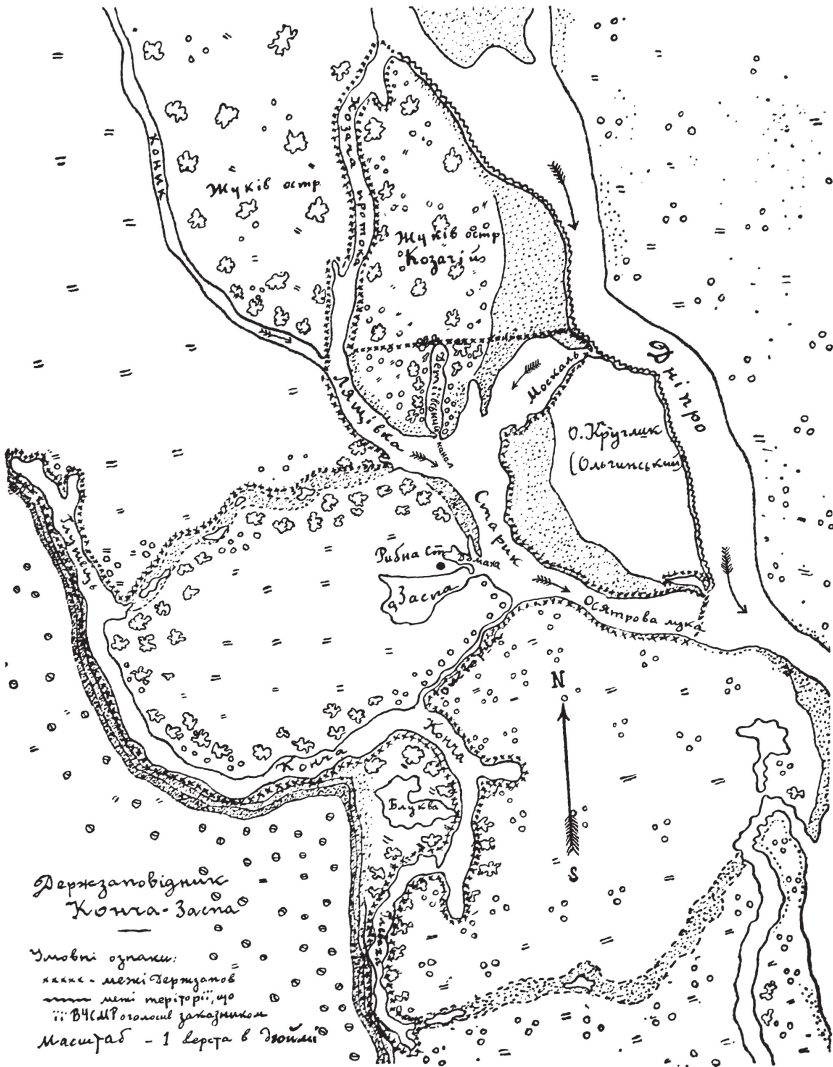
² Опис заповідника вміщено в № 1 «Укр. М. та Р.» за 1928 р.

деяку кількість сіток, жаків тощо, власників їх не виявлено. Треба відмітити, що догляду за виконанням постанов про рибальство навіть недалеко від Києва майже немає. Весною в заборонений термін в р. Конику коло с. Корчованого можна бачити сотні жаків, що зовсім перегорожують річку. Усі неводи мають дуже мале вічко, а до тих, що мають вічко більш-менш нормального розміру, рибалки мають густу матню (куль), що підчас влову привязують її до невода. Усю рибу навіть найдрібнішу, забирають і продають, дрібну щось по 50 коп. за пуд. Що-до виконання постанов про мисливство, то тут справа стоїть краще, але й тут догляд недостатній. По-весні частенько доводиться чути постріли, а «законне» полювання всіма силами намагаються почати раніше терміну. Кілька таких мисливців було затримано коло Заповідника.

Як і за попередніх років, Заповідник провадив широку культосвітню роботу. Його відвідували численні екскурсії робітників, селян, трудової інтелігенції. Тепер завдання Заповідника досить популярні в нашій окрузі. Популярність Заповідника ще збільшить фільм: Державний Заповідник «Конча-Заспа», що його випустило в цьому році ВУФКУ.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1928 р. // Український мисливець та рибалка. — 1929. — №1. — С. 13-17.

Письмо в редакцию

Уважаемый товарищ редактор!

Не откажите поместить в редактируемой вами газете следующее: в номере 160/754 «Вечернего Киева», в статье А. Короткова «Бесчинства немвродов» размещен упрек администрации заповедника «Конча-Заспа» в «устройстве «для избранных» рыбной ловли и охоты, не только, при попустельстве, но и при прямом покровительстве тех лиц, которые стоят во главе охраны природы».

Вполне разделяя негодование автора относительно бесчинств некоторых охотников, отрицаю всякое попустельство и покровительство охотникам и рыболовам на территории заповедника «Конча-Заспа». Прежде всего, «Конча-Заспа» не полный заповедник. По постановлению Наркомзема «Коича-Заспа» об'явлена только рыбным заповедником, Путем частного соглашения с киевским Окротделом Всеукрсоюза охотников и рыболовов, территория рыбного заповедника вместе с прилегающими к ней островами «Казачим» и «Кругликом», с 1922 года об'явлена охотничьим заказником. Охрана заказника находится в ведении ВУОМРа. Случаи поимки браконьеров (более десятка) были. Зарегистрированные случаи охоты «избранных» лиц на территории заказника мне неизвестны. Бывали случаи, когда приезжали охотники и останавливались в заповеднике, но охотились они вне пределов заповедника и заказника, а на лугах с. Глевахи и в других местах.

Теперь о рыбной ловле. Рыбная ловля удочками и дорожкой действительно производится в заповеднике. Любительскую ловлю разрешают многие заповедники Западной Европы и Национальные Парки С.-А. С. Ш. Среди рыболовов-любителей,

которые ловят рыбу в заповеднике, с разрешения администрации, преобладают члены рыболовной секции ВУОРа — рабочие и крестьяне. Надзор за выполнением правил рыбной ловли удочкой, опять-таки, лежит на специальном стороже ВУОРа. Удильщики вылавливают преимущественно хищную рыбу — окуня и щуку. Хищников в заповеднике за последнее время развелось несметное количество.

В связи с начатым в этом году зарыблением вод заповедника стерлядью и коропом, вылов хищника приносит только пользу.

Равновесие в природе человеком давно нарушено и без его вмешательства (отстрел, вылов хищника, искусственное разведение зверя, птицы, рыбы и проч.) нам не обойтись.

Директор заповедника Шарлемань

От редакции: «Хищников в заповеднике за последнее время развелось несметное количество», — пишет директор заповедника. Мы вполне с этим согласны. Равно как согласны и с тем, что «вылов хищников приносит только пользу». Именно такую цель преследовала редакция, помещая статью Короткова «Бесчинства Немвродов». И если директор заповедника удостоверяет, что у него в ведомстве все благополучно, — мы охотно ему верим.

Джерело: Шарлемань, Н. Письмо в редакцию // Вечерний Киев. — 1929. — 12 августа, №184 (758).

Чаплі: Державний степовий заповідник

(розділ книги)

Що таке заповідники і для чого їх заснують

Людина й її вплив на природу. — Зміни в природі й господарстві. — Заповідники, як засоби збереження незайманої природи. — Йєловстонський парк у Сполучених Штатах Північної Америки. — Чаплі — перший радянський заповідник.

Коли порівнювати природу будь-якої місцевості з природою за минулі часи, то зразу помітно, що вона швидко міняється, і міняється на гірше, — що природа перед нашими очима дедалі все бідніше. Людина в великій мірі порушила той повільний хід змін в природі, що його викликають зміни зовнішніх умов (підсоння тощо), змагання за життя (так звана боротьба за існування) та інші причини.

Тепер на всій земній кулі скрізь природа міняється надзвичайно швидко. Зникають деякі рослини й тварини, зменшується кількість мінеральних багатств. Скрізь зменшується площа лісів, заорюють цілинні степи, що їх дуже мало дослідили вчені.

Щось із 400 років тому польський комісар Міхалон Литвін писав про тварин, що жили в місцевості навкруги Києва: «Звірів живе така сила по лісах та по степах, що зубрів, онагрів¹ та оленів убивають тільки на шкури, м'ясо кидають, окрім хребтових частин, а на кіз та кабанів і не зважають. Газелів так багато взимку перебігає з степів у ліси, а літом у степи, що кожен селянин убиває тисячі. По берегах живе багато бобрів. Птахів є теж так багато, що хлопці повесні наповнюють човни яйцями

¹ Мабуть, диких коней-тарпанів.

качок, диких гусей та лебедів, а потім виводками птиці наповнюють двори. Орлят садовлять у клітки, щоб мати пір'я до стріл»...

Зубрів, тарпанів та газелів (сайгаків) давно вже немає в нашій країні, лебеді та гуси вже не виводять пташенят коло Києва.

У таких залюднених місцях, як Харківщина або Київщина, за наших часів найбільші звіри — лисиці, зайці, сарни (дикі кози). Але всього років 125-150 тому не тільки на території нинішніх Київської та Харківської округ, ба навіть у найближчих околицях згаданих міст траплялися ведмеді та лосі.

Для того, щоб бачити, в якій мірі швидко зникають дикі тварини, треба оглянути склад фауни² протягом якихось 50 років. Так, напр., у середині минулого століття навколо Києва ще водилися вепри (дикі свині), недалеко від Києва здибалися рисі й лосі. Тетерук водився на Правобережній Україні до самого Чорного моря. Тепер немає вепрів коло Києва, лосі, рисі та тетеруки трапляються тільки на півночі України.

Ще швидше руйнується природа в степах українських. Колись широка смуга степів укривала Україну від півдня Поділля, Київщини, Полтавщини та середини Харківщини аж до Чорного та Озівського морів. У степах, весною повних яскравих барв — квітів воронців, тульпанів, дикого мигдалю, а влітку вкритих сивими ковилами, — ще порівнюючи недавно паслися табуни диких коней-тарпанів, сайгаків, оленів, сарн. На купинах землі, коло своїх нір стояли на варті сторожкі бабаки. З високої трави з сухим потріском вилітали стрепети-хохітви, здіймалися важкі дрохви та чепурні степові журавлі. Тепер степи в нас майже скрізь поорано. Майже зникли ковили, воронці, тульпани, дикий мигдаль; зовсім перевелися тарпани; бабаки залишилися тільки на сході України, степові журавлі та хохітви деколи здибаються у південних округах. Сайгаки одійшли геть далеко на схід, за Волгу.

Руйнування та нищення природи відбивається й на

² Фауна — тваринний світ.

господарстві людини. Відколи винищують ліси й заорюють степи, — міліють річки, виникають яри, провалля, відкриваються сипкі піски, занепадають рибальство, мисливство, зменшується кількість хижих звірів, що їдять гризунів, меншає також дрібних комахоїдних птахів, а через те нашим полям, лісам, садкам і городам завдають щораз більшої шкоди шкідливі комахи.

Уже давно по різних країнах робили спроби припинити руйнування природи. По всіх державах Європи та Нового Світу давно вже видають закони про охорону лісу, рибальство, полювання. Але ці закони не можуть припинити нищення цілих ділянок природи, куточків неораних степів, нерубаного первісного лісу. Так само вони не можуть урятувати окремих тварин, що їх не захищають закони про мисливство, та окремі рідкі рослини. Ось чому вже майже сто років тому в Півн.-Америк. Сполучених Штатах почався рух, що його ми тепер називаємо «охороною природи», почали засновувати заповідники.

Охороняти природу — зовсім не значить відмовлятися від використання її продукційних сил. Охорона природи не може спиняти поступу культури — розвитку промисловости, сільського господарства. Охорона природи є тільки розумне користування природою та її багатствами. Охороняти природу — це значить не руйнувати її без потреб, користуватися нею в міру, в певний час, зберігати ділянки незайманої природи для того, щоб вивчати її, щоб ознайомлюватися з нею на екскурсіях. Найкраще зберігається природа по так званих «заповідниках».

Заповідник — це така площа землі, де будь-яке втручання людини в життя природи назавжди заборонено. В американських заповідниках — національних парках — заборонено будь-що виносити, рвати квітки, збирати камінці, робити написи, навіть залишатися довше певного часу. Такі площі землі зберігають природу місцевости в незайманому стані. Вчені можуть докладно вивчати природу, учні на екскурсіях можуть обізнаватися з первісною природою своєї країни, художникам вона дає чимало

мотивів для картин, і, нарешті, широкі кола людности в таких заповідниках можуть мати культурний прийнятний відпочинок, улаштувати тут туристичні мандрівки тощо. Перший національний парк було засновано в Сполучених Штатах ще р. 1832. Нині ця держава має кілька десятків великих національних парків та багато дрібних заповідників — національних пам'ятників, пташиних притулків тощо.

Увесь світ знає про Йеловстонський Національний Парк. Це один з найбільших у світі заповідників. Його площа становить мало не 8.000 квадр. кілометрів. Під заповідник зайняли вулканічну країну, де є багато гайзерів — гарячих джерел, озер та льодовиків. Одних гайзерів парк має щось понад 80. Відома країна гайзерів — Ісландія, — на думку вчених, тільки слабенький зразок Йеловстона. Чудо природи являють 49 гарячих джерел, так звані «мамутові джерела», з щоденною витратою 45 тисяч куб. метрів гарячої води.

Дуже цікаві в заповіднику скелі з рідких гірських порід, верховини, прегарна долина річки Йеловстона з стрімкими скелястими берегами, що мають колір жовтого відтінку. Цей колір дав назву всій місцевості («йелов стон» англійською мовою це — жовтий камінь). В заповідному паркові починаються три великі річки Північної Америки: Міссурі, Колумбія і Йеловстон. В парку живе багато рідких тварин: табун бізонів, чорні ведмеді, рідкі сірі ведмеді — Гризлі, три види оленів, гірські барани, вилорога антилопа, скус, бобер, видниха, пума, вовк-койот та інш. Екскурсанти, що відвідують парк, можуть коло самих готелів у парку бачити чорних ведмедів, а деколи й гризлі, що шукають собі на смітнику серед покидьків поживи. Частенько по дорозі до готелю ведмеді підходять до автомобілів з людьми, випрошуючи собі хліба або цукру. Цілковите невтручання людини в життя природи в цьому кутку дає те, що дикі звіри тут живуть своїм життям, не зачіпаючи людей і не лякаючись їх. Для хижих звірів тут завжди є здобич, бо одних тільки оленів-вапіті в Йеловстоні

живе понад 15.000 штук.

Не менше, ніж Йєловстон, відомі парки Йосемітський, Секвой та Гранта. В цих заповідниках досі збереглися величезні мамутові дерева, віком кілька тисяч років (деякі щось із 5.000 і більше). Одно дерево завтовшки таке, що його можуть обхопити тільки 48 осіб, навкруги другого можуть їхати одночасно 6 верхівців, не бачучи один одного. Заввишки ці дерева сягають 90 метрів. Дивовижний вік цих дерев. Вони росли вже в той час, коли починалося державне життя в стародавній Єліаді, коли ще існували стародавні єгиптяни, будувалися піраміди та сфінкси. Загинули елліни-греки, загинула єгипетська культура, тільки пам'ятники будівництва тих давніх часів та деякі речі, що їх відкопують час-від-часу, свідчать про минуле життя. Загинуло й багато інших народів та їхніх культур, людство в Європі від первісного життя мисливських племен досягло високих щаблів культури: електрифікації, аеропланів та радіо, а окремі старезні велетні, мамутові дерева в Сієра-Неваді в Америці ростуть та ростуть. З інших істот живої природи на землі ми маємо живі рештки стародавніх часів в Африці, де ще зустрічаються окремі дерева по кілька тисяч років, так звані баобаби.

Багато дрібних і великих заповідників має Західня Європа. Багато також великих заповідників засновано в Африці та Азії. Тільки в колишній Росії в дореволюційні часи не було справжніх заповідників. Біловізька Пуща, в якій охороняли зубрів, була місцем полювання царів та князів. Звичайно, таке місце не можна було вважати за справжній заповідник. Були приватні заповідники, що їх засновували деякі великі землевласники, але існування цих заповідників законом не було забезпечено. Серед цих приватних заповідників одне з найперших місць займала відома тепер всьому світові Асканія Нова. Ще року 1898 тодішній власник великої площі землі на півдні України (тепер Мелітопільська округа) — Фальц-Файн — виділив під заповідник досить значну (кілька сот гектарів) площу цілинного степу. Крім

того, він завів у своєму маєткові відомий тепер усім зоопарк та ботанічний сад.

Тільки після революції, тільки радянська влада почала засновувати заповідники. Першим таким заповідником було оголошено, ще 1 квітня 1919 р., Асканію Нову (тепер Державний Заповідник — Чаплі). Її оголошено заповідником перш за все для того, щоб зберегти незайманим ніколи не ораний степ. Степів було, як про це згадувалося, колись на нашому півдні багато, а тепер залишилися тільки нужденні клаптики. По-друге, в Асканії треба було зберегти цікавих живих тварин, що їх зібрав сюди зі всього світу колишній власник. Нарешті, зразкове господарство Асканії теж вимагало, щоб його зберегти. В теперішніх Чаплях не тільки охороняють те, що залишилося від старих часів, але й поширюють межі заповідного степу, зоопарку тощо, та ретельно вивчають умови життя рослин та тварин в степу, життя тварин в зоопарку, їх при звичайннн до нашого клімату (акліматизація), змішування деяких тварин між собою (гібридизація), знаходять найкращі способи господарювання людини в степу...

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. Чаплі: Державний степовий заповідник. / М. Шарлемань, О. Борзаковський. — Х.; К., 1929. — 48 с.

Державний заповідник «Конча-Заспа»

Розташований у заплавіні правого Дніпрового берега – 20 км. нижче Києва. Ще в пам'ятниках XVI ст. Еонча (Глушець) зазначається як дуже багате на рибу озеро: за право володіти ним протягом кількох століть точилися суперечки між дідичами, монастирями й селянством. До складу заповідника входять два озера: довге (6 км.) та вузьке, але глибоке (де-не-де до 13 м.) озеро Конча і невеличке озеро-стариця Заспа, луки, подекуди вкриті дубовим гаєм, зарослями осоко́рів та верби. Правий берег Кончі- високий пісковий бархан – укриває сосновий бір. У Заповіднику багато риби, птахів, надто п ід час перельотів. При Заповіднику, заснованому постановою НКЗС України 1921 р., працює Науково-Дослідча Станція (з 1924 р.), з невеличким музеєм місцевої природи, та Рибня (від 1929 р.), що ставить собі завдання штучно розводити рибу, щоб зарибнювати Дніпро. Рибня розпочала зариблювати Заповідник чечугою (стерлядь) та коропами. Найкращий шлях до Заповідника – Дніпром на моточовні. Мотор середньої сили йде до Заповідника 1 1/2 год, назад до Києва 2-2 1/2 год.

Джерело: Шарлемань М. Державний заповідник «Конча-Заспа» // Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста. К.: ВУАН, Комітет святкування 10-тирічного ювілею ВУАН, 1930. – С.737-739.

З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1929 р.

Осінь та початок зими 1928 року сприяли перельоту птахів. Стояла тепла погода, і птахи мали змогу поволі, майже непомітно, пересуватися на південь. Хоч перші приморозки помічено було в середині жовтня (18/X), але вони швидко припинилися і другої половини грудня морозів майже не було. Тільки після 17 грудня температура знизилася до 9°Р. Озера заповідника вкрилися кригою 18 грудня. До середини грудня спостерігалось чимало комах: жуків-гнійників, комарів, дрібних нічних метеликів тощо. Табунці качок: крижнів, чірок менших, та деяких чернів спостерігали ще з 17 грудня. Цікаво, що в останні роки, мабуть в зв'язку а ретельною охороною заповідника, качки затримуються в ньому все довше та довше. Пізньої осені або на початку зими в околицях заповідника, там де качок було багато, їх зовсім немає, а в самому заповіднику вони тримаються великими табунами до повного льодоставу. Перші зимові птахи кані-мишоїди спостерігалися 27 жовтня. У січні 1929 року морози були невеликі від 1 до 11°Р, але в останні дні згаданого місяця температура знизилася до 17°Р. Весна була холодна. До 29 квітня температура ранком знижувалася до 0, нерідко були приморозки. Завдяки холоднечі в другій половині зими, в заповіднику загинуло чимало сов. В останні роки в нас помітно збільшилася кількість сипух (*Tyto alba guttata*), але після зими 1928-29 року їх залишилося не більше одної пари. Так само зменшилася кількість сірих сов (*Strix aluco*). Те явище спостерігалось й за кордоном. Приморозки, що збіглися з весняним перельотом птахів, викликали загибель деякої кількості водяних курочок, лисух, малих бугайчиків (*Ixobrychus minuxus*). Цих птахів 1929 р. в заповіднику майже не

спостерігалось. Холодна весна та високий рівень весняної повені спричинилися до того, що гніздовий період почався пізно й на 1 серпня майже всі качки були ще не літні, чимало було нелітніх куликів, погоничів, деркачів тощо. З цікавих птахів, що їх спостерігали в заповіднику, слід одмітити велику білу чаплю (*Egretta alba*), самця в шлюбному опірненні, що його бачили протягом кількох днів в останній декаді травня на Деміївському покалі. Ще одну білу чаплю помічено було в серпні. Може це був той самий птах, що його бачили весною. Перше в заповіднику помічено турка (чечевицю — *Eguthrina*).

Осінь 1929 р. була тепла й рівна й тому переліт птахів відбувався майже непомітно. Деяких птахів, як от журавлів, спостерігали один-два рази, гусей було дуже мало. Осінній переліт качок проходив до кінця другої декади грудня. Ще 21 грудня було багато крижнів, чирянок і менших, морянок. Ці птахи плавали великими табунами серед криги. Крижні та крохалі, що залишилися на зимівлі, спостерігалися 1 в останні дні грудня. Качок на Заспі 1929 року було трохи менше, ніж попередніх років, але все ж таки в серпні та жовтні щодня можна було бачити тисячні табуни крижнів, чирянок, нерознів, свищів тощо.

В осени 1929 року качки на Заспі до щенту знищили всю «м'яку» водяну рослинність, т. зв. кушир. Це нищення рослин було остільки великим, що влітку 1930 року згадані рослини траплялися тільки окремими кущиками. Таким чином цілком виправдалося моє припущення, що справжніх качок треба рахувати корисними і в рибництві птахами, що допомагають нам боротися з заростанням та заболочуванням води.

Куріпок восени 1929 року в заповіднику трималося 2-3 табуни, 17-20 екземплярів. Чимало було сарн (диких кіз). Вони трималися в Вітяно-Трипільському лісництві, в урочищі Вербиця, в околицях заповідника та окремими екземплярами в самому заповіднику. Вивірка, що за останні роки майже зникла в околицях Києва, спостерігалася в досить помітній кількості в

дубовому гаю коло Кончі. Зайці майже зовсім зникли. В районі заповідника на зменшення зайців дуже вплинула висока весняна повінь, підчас якої зовсім не залишалось островів у заплаві Дніпра. Навіть куріпки примушені були триматися в цей час на пеньках та деревах. Для риби 1929 рік був досить сприятливий. Риб'ячої молоді в заповіднику вивелося чимало. Спробні влови восени показали, що кількість риби в Заспі щороку збільшується. Цікаво відмітити, що в Заспі 1929 р. вперше з'явилися молоді судаки. 1929 р. заповідник поставив досвідки штучного риборозведення. З цією метою з відомого Волзького нерестища коло Лужків (недалеко від Самари) у спеціальних ізотермічних апаратах було переведено понад 100 тисяч заплідненої ікри чечуги (стерляді). Досвід перевезення ікри чечуги на таке віддалення був перший. Умови перевозки ікри, що розвивається на 6-7 день, були дуже несприятливі (вантажний вагон, недостача льоду в дорозі), несприятливі метеорологічні умови, а саме: температура води підчас нересту чечуги була $+10^{\circ}\text{C}$; у Дніпрі вдень, коли було перевезено ікру до заповідника, температура доходила до $+21^{\circ}$, все це вплинуло на ікру і зі всієї ікри в спеціальних сесгриновських апаратах було виведено до 2.000 мальків (за відомостями П. Завистовського); мальків було випущено в Дніпро. Разом з перевозкою ікри з Волги заповідник переводив дослід поновлення в Дніпрі коропа. З цією метою в оз. Заспу та в протоки й затоки заповідника було випущено понад 300000 короп'ячої молоді. Заповідних зупинився на цих двох видах риби тому, що ще недавно їх було чимало в Дніпрі.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1929 // Український мисливець та рибалка. — 1930. — №9/10.

Матеріали до орнітології Державного заповідника «Конча-Заспа»

Ми маємо порівнюючи велику літературу про фауну птахів Київщини, але ця література здебільше має характер попередніх нарисів. У нас, наприклад, дуже мало відомостей про періодичні явища в життю птахів (за винятком перельотів).

Стаття, що її подається, є спроба навести відомості щодо періодичних явищ в життю наших птахів та подати певну екологічну характеристику невеликої, але дуже різноманітної щодо стадій площі землі та води Державного Заповідника «Конча Заспа», що знаходиться за 20 кілометр. на південь од Києва на правому березі Дніпра. Загальну характеристику природи заповідника можна знайти в статтях автора цієї роботи, в розвідках В. В. Різниченка, О. Соколовського та проф. Д. Белінга, що їх уміщено в 1 вип. «Збірника Праць Державного Рибного Заповідника Конча-Заспа» (Київ, 1928), тому немає потреби подавати геологічний нарис, опис рослинності тощо. Як рівняти до попередніх відомостей, до їх уміщено в в. 1 «Збірника Праць», то змінилися відомості про площу окремих стадій. Ці зміни подається тут на підставі інструментального здійснення плану заповідника, що його переведено в серпні р. 1929. Замість загальної характеристики природи заповідника я подам коротенькі характеристики стадій, особливо щодо їх орнітоценози.

Орнітологічні Спостереження провадилося в заповіднику з року 1923, але перших років їх провадили не систематично, занотовуючи, переважно тільки дати приліту та відліту тощо. Перших років крім автора цієї статті такі спостереження провадили: С. Лубкін та під час екскурсій О. Кістяківський та А. Шепе. Останніх років, коли в заповіднику оселився мій

помічник у цій справі М. Бавман¹, ці спостереження почали набувати більш-менш систематичного характеру. Нашу роботу аніж не можна вважати за закінчену. Передбачається перевести ще детальне екологічне здійснення заповідника, детально простежити життя птахів під час гніздового періоду, перельотів тощо. Але цю роботу розраховано на багато років і тому, я гадаю не зайво буде подати оці матеріали, що досить повно характеризують природу дніпрової заплави в одному з цікавих її куточків, природу, що її так швидко руйнує людина. Ця стаття має також мету звернути увагу на «Кончу-Заспу» як на комплексний заповідник, в якому не тільки риба, але й інші об'єкти повинні охороняти. Відколи оголошено «Кончу-Заспу» за Державного Рибного Заповідника, з ініціативи її робітників у заповіднику було заборонено й полювати; з року 1928 заборонено полювати й у деяких найближчих околицях заповідника (заказники Спілки Мисливців та Рибалок на острові Круглику та Козачому). Через це автор не міг переводити на Кончі-Заспі масового збирання орнітологічних колекцій. Тільки невеличкі колекції переважно з околиць заповідника, що їх зібрали згадані вгорі дослідники та автор цієї розвідки, переховується в Зоологічному Музеї ВУАН та в Музеї Місцевої Природи при Науково-Дослідній Станції заповідника. Недостатність колекційного матеріалу примусила автора здебільша уникати будь-яких висновків щодо дрібних систематичних ознак (підвидів) птахів заповідника. Ці висновки буде подано в іншому місці, в праці про птахів колишньої Київської губернії.

Територія заповідника, що має за виміром переведеним в серпні р. 1929, площу 507 га, та найближчі околиці заповідника, поділяються на такі основні стації: 1) сухий сосново-дубовий ліс (бір), 2) заплава діброва (дубина), 3) вербові зарості по берегах проток та заток, 4) вербові зарості на болоті, 5) піскові мілини вкриті лозою (шилига), 6) відкриті піскові мілини, 7) заплави

¹ Щира подяка всім моїм помічникам, особливо С. Лубкину та М. Бавманові.

сухі луки, 8) трав'яне кочкувате болото, 9) озера-старики та затоки (покали) вкриті рослинністю, 10) чисті озера-старики та затоки, 11) текуча вода протоків, 12) оселя.

(подальший обширний опис орнітофауни не включено до цього збірника — ред.)

Джерело: Шарлемань, М. Матеріали до орнітології Державного заповідника «Конча-Заспа» // Збірник праць Зоологічного музею. — 1930. — №8. — С.47-98.

Государственный заповедник «Конча-Заспа»

В 20 километрах к югу от Киева на правом берегу Днепра расположен заповедник Днепровской поймы Конча-Заспа. В состав заповедника входит два озера Конча и Заспа (озера и дали название заповеднику), старое русло Днепра — Старик, протока Лещевка и Казачье, ряд заливов, луга, дубовый лес в пойме, сосновый бор на второй, надлуговой террасе. Общая площадь заповедника 713 га. Эта площадь слагается из 242 га луга, частично поросшего дубовым лесом, зарослями ивы и осокоя, 205 га соснового бора. Остальная площадь находится под болотами и водою. Киевский союз охотников и рыболовов организовал на примыкающих к заповеднику островах Круглике и Казачьем два заказника. Вместе с заказниками охраняемая площадь превышает 1000 га.

Наркомзем УССР, учитывая значение названной местности, как комплексного памятника природы и в особенности как места богатого рыбою, об'явил Кончу-Заспу 29 декабря 1921 г. рыбным заповедником.

В 1930 году после обследования заповедника Междуведомственной комиссией Наркомзем и Наркомторг к нему присоединили 205 га соснового леса и признали Кончу-Заспу государственным комплексным заповедником.

В геологическом отношении большой интерес представляет послеледниковый песчаный бархан, типичной подковообразной формы, расположенный в верхней части озера Кончи. Весьма интересна расчлененная луговая терраса. Здесь можно проследить отклонение русла Днепра вопреки закону Бера к востоку, к левому берегу. Древнее русло Днепра проходило к западу от нынешней

территории заповедника. Таким образом луговая терраса и сосновый бор являются остатками левого берега, присоединенными к правому берегу вследствие блуждания речного русла. Длинное (до 6 км), узкое и глубокое (до 13 м) озеро Конча тоже является старым руслом Днепра. В районе заповедника таких старых русел можно насчитать 4-5.

Из ботанических «памятников природы» заповедника обращают на себя внимание реликтовый вид волчегонника — *Daphne sphegum*, горицвет (*Adonis vernalis*), *Sempervivum sobobiferum*, вид, встречающийся только на Левобережья Днепра. На правый берег он перешел вместе с островом леса. Дубрава в пойме является почти исчезнувшим в долине Днепра комплексом. Несколько дубов в заповеднике достигают до 2 м в поперечнике, 86 дубов, достигают 1,5 м и 792 — свыше 75 см. Берега водоемов поросли старыми ивами и осоками.

Среди животных — «памятников природы» следует отметить дикую козу (*Capreolus capreolus*), живущую на территории заповедника в количестве 15 экз., горностаю (*Mustela erminea*), куницу (*Martes martes*) (1-2 пары), белку (*Sciurus vulgaris*), ставшую у нас в последние годы редким животным, редкий вид водяной куторы (*Neomys milled*) и пр. Еще недавно на озере Конче жило до 20 бобров. В начале XX ст. их истребили. В 1930 г. Киевский союз охотников поставил опыт возобновления бобров на оз. Конче. Была выпущена пара бобров, привезенных с р. Тетерева. До настоящего времени бобры, хотя и ушли из территории заповедника, но держатся на самой его границе, поэтому есть основание думать, что они тут реакклиматизируются. Из птиц заслуживают внимания орлан-белохвост (*Haliaeetus albicilla*), днепровский подвид кулика-сороки (*Haematopus ostralegus borythcnkicus*) авдотка (*Burhinus oedicnemus*), кваква (*Nycticorax nycticorax*), некоторые виды камышевок (*Locustella naevia*, *Locustella fluviatilis*), зимородок (*Alcedo attis*), сипуха (*Tyto alba guttata*), и пр. Все эти виды гнездятся в заповеднике.

Многочисленные виды птиц посещают заповедник во время перелетов. Утки держатся здесь осенью многочисленными стаями значительно дольше, чем в других местах нашего района, до полного ледостава.

Наблюдения в заповеднике подтвердили данные некоторых американских авторов о том, что так наз. настоящие утки питаются преимущественно водяными растениями (*Scirpus*, *Ceratophyllum*, *Myriophyllum*, *Lemna* etc.) и потому являются прекрасными естественными мелиораторами, предохраняющими наши водоемы от заболачивания.

Исследования пищи сипухи (1642 погадки) показали, что около 90% ее пищи в заповеднике состоит из вредных грызунов и только 2% составляют птицы.

Для привлечения скворцов и синиц и др. птиц в заповеднике, в зоне неабсолютного заповедника развешано 150 искусственных гнезд-скворешен.

Время от времени заповедник посещают такие птицы, как большая и малая белые цапли. Черный аист и большой баклан встречаются в заповеднике довольно часто.

Среди пресмыкающихся заповедника интересна зеленая ящерица (*Lacerta viridis*), находящая здесь северный предел распространения.

Чрезвычайно интересен состав рыбного населения заповедника. Здесь еще изредка встречаются стерлядь и осетр. Одно урочище в заповеднике до сих пор носит название Осетровой луки. Еще недавно здесь ловили специальными ятерями осетров. Теперь назв. виды почти перевелись в нашем районе. Изредка в заповедник заходит черноморская сельдь. Основное богатство заповедника — различные представители карповых, лещ, язь, жерех и др. Еще с давних времен эти места известны, как лучшее нерестилище в среднем Днепре.

При заповеднике с 1924 года работает Научно-Исследовательская Станция. Станция издала сборник своих

работ. Кроме того ряд работ напечатан в различных изданиях УССР и за границей. Работы заповедника носят прикладной характер. Планы его тесно связаны с рядом хозяйственных проблем.

С 1930 г. заповедник по приказу НКЗ УССР не только самостоятельно проводит исследовательскую работу, но и является базой для научной работы ряда институтов. Так напр. работы в области рыбоведения ведет Институт рыбоведения (в Киеве), лекарственные растения изучает Институт прикладной ботаники, Бактериологический Институт изучает комаров в связи с малярийным вопросом, Институт водного хозяйства изучает химизм воды, загрязненность воды и пр. Лаборатория службы учета вредителей с.-х. изучает некоторые вопросы биологии грызунов. Микробиологический институт изучает бактерий района заповедника и т. д.

Заповедник ведет большую популяризаторскую работу. В летнюю пору его посещают многочисленные экскурсии трудящихся Киева, иных городов, интуристы, экспедиции научных центров. Неоднократно заповедник служил объектом для киносъемки Украинфильма, Межрабпомфильма. Украинфильм выпустил посвященную заповеднику картину в 4 частях: Государственный заповедник «Конча-Заспа».

Некоторые хозяйственные организации неоднократно делали попытки отобрать от заповедника ту или иную часть его. Была попытка со стороны одного научно-исследовательского института получить в свое ведение весь заповедник для проведения в нем своей узко-специальной работы.

Часто приходится слышать совершенно необоснованные возражения против комплексного характера Кончи-Заспы. Конча-Заспа единственный в СССР заповедник на границе лесостепи и полесья (сев. часть УССР), единственный заповедник, большая часть территории которого расположена в пойме реки, самый разнообразный по характеру своих стадий.

Часто приходится слышать сетования на то, что в заповеднике много развелось хищной рыбы и т. д., и т. д. Объективные данные опровергают все эти обвинения.

Н. Шарлемань.

Джерело: Шарлемань, Н. Государственный заповедник «Конча-Заспа» // Природа и социалистическое хозяйство. — 1931. — Т. IV, №1/3. — С. 20-23.

**Придуха в Київському районі
басейна Дніпра в 1931 р.
та боротьба з нею
в заказникові «Конча-Заспа»**

Ще на початку зими 1930 р., і в грудні, було помітно, що в нас має бути велика придуха. Наприкінці оренд була висока вода, осіння повідь майже досягла рівня весняної поведі 1930 р. Коли рівень води понизився, то до водойм із луків вода «потягла» чимало органічних речовин, рештки рослин тощо. Процеси, вв'язані з гниттям цих речовин, знищили розчинений у воді кисень. Місцями спостерігалось у воді наявність сірководня, місцями заліза. Був час, коли в Дніпрі, навіть на стрижню вода мала рудувато-брунатний колір, очевидно від наявності заліза.

Оправа ускладнялася ще й тим, що Дніпро в нашому районі став в один день, після великої хуртовини. Під льодом залишився товстий шар сніжниці. Де-не-де цей шар досягав завтовшки в метр та навіть більше. Суворі морози затягли льодом всі промивини на річках та озерах. Напровесні почали з'являтися промивини, було кілька хуртовин, які заносили ополонки товстим шаром сніжниці. Ще в грудні помічено було перші випадки придухи. В середині місяця почалася придуха поблизу Остра. Наприкінці місяця велика придуха була коло Шепеличів, де рибалки виловили кілька тисяч кілограмів риби. В лютому та березні придуху спостерігали коло Чорнобиля на Прип'яті, Тарасовичів, Старосілля на Дніпрі та Десні, Троєщині на Десенці коло Києва, Осокорків, Корчуватого, Ржищева на Дніпрі.

Щоб мати уявлення про розмір придухи, треба тільки переглянути відомості Київської міжрайонової рибакспілки про влови рибартілями придушеної риби. Отож, напр., поблизу

Чорнобиля організовані рибалки виловили щось близько 10.500 кіло риби, коло Троєщини 20.000 кіло риби і т. д. Поблизу Троєщини одним неводом витягли понад 10.000 кіло.

У гирлі Трубайла біля Переяслава, за відомостями Київської спілки мисливців та рибалок, придушена риба зібралася на просторі 15 кілометрів. Крім організованих рибалок, і рибу ловило й все околичне населення. Викидали її за беріг лопатами, граблями, вилами, і били остями. Ловили гачками, опускаючи у проруб мотузку з кількома гачками і зараз же витягаючи його на лід. На кожному гачкові була риба, що її зачепив гачок за хвіст, і за жабри, бік тощо. Коли взяти па увагу, і що неорганізовані рибалки витягли риби мабуть більше, аніж організовані, і те, що чимало місць, де послула під льдом риба, і на яку не натрапили рибалки, залишилися невикористані, тоді як можна не визнати, що розмір лиха, яке трапилося з рибою, далеко перебільшує все відоме нам про минулі придухи на Дніпрі.

На мою думку, про таку придуху ми маємо відомості за XVI ст. і в творі Міхалона Литвина. За наших часів такі придухи частенько трапляються по деяких річках Сибіру, в Обі, Єнисеї та ин. Треба сказати, що й брак кисню в Дніпрі цього року був дуже близький до браку кисню в Обі, а саме: хемічна аналіза, що її зробив Київський н.-д інститут водного господарства 15 березня 1931 р., показала, що в Дніпрі від с. Осокорків до заказника «Конча-Заспа» від 0,26 до 0,28 міліграма кисню на літр води замість нормальних 12—13 мілігр. Тобто кисню було в 50 разів менше проти норми. 2 квітня аналізи того ж таки інституту в районі колектора (нижче с. Осокорків) показали від 2,74 до 3,18 міліграмів кисню на літр, тобто, знову ж таки, в кілька разів менше проти нормального.

Заказник ще на початку грудня, передбачаючи придуху, повідомив про це Інститут рибництва і просив його взятися за вивчення цієї оправи, за підготовку до боротьби з лихом. Не одержавши відповіді, заказник 7 та 9 лютого скликав нараду в

справі боротьби з придухою. Остання широка нарада, на якій взяли участь кілька н-д інститутів, Рибтрест, Київська спілка мисливців та рибалок, ухвалила плян запобіжних заходів з боротьби з придухою в заказникові. Плян боротьби в процесі роботи було перебільшено. Всього було зроблено на озерах заказника 60 ополонки, розміром в 3 кв. метри, 9 ополонки в 6 кв. метрів і 3 — в 9 кв. метрів. Крім того, в процесі роботи зовсім було звільнено від льоду протоку Бистрицю, що з'єднує оз. Кончу зі Стариком. Ополонки було зроблено на відстані 150 метрів, а по деяких загрозливих місцях на 75 та навіть 50 метрів.

По кілька разів на день, не зважаючи на люті морози, хуртовини, завирюхи, ударники-вартові заказника під доглядом лаборанта звільняли ополонки від льоду.

В наслідок цих заходів, заказник врятував рибу від загибелі. Скільки риби врятовано — важко сказати, мабуть, не менше 50.000 кіло. Тільки в одному місці, в протоці, що з'єднує оз. Заспу з Стариком, загинуло трохи бобиря та дрібного окуня. Тричі заказник обслідували рибальські артілі. Один раз його обслідували дуже детально дві великі бригади рибалок щось із 47 чоловіка. Ані разу ці бригади не знайшли ознак придухи в заказникові. Це зафіксовано окремими актами, що склали рибалки. Було кілька, критичних моментів, коли збиралося чимало риби в ополонках, але в ополонках риба швидко видужувала. Особливо помітно було позитивне значення ополонки підчас відлиги, коли до ополонки збігала снігова вода. Тоді «відживання» риби проходило на очах. Шукаючи місць, де більше кисню, деякі види риби заходили в такі місця, до їх раніше не спостерігали. Таж, напр., в заболоченому озері Заспі спостерігали багато бобирів, великих судаків сомів, одну чечугу, піскорийок-міног. В Кончі помічено багато чехоні, бобирів та інш. В ополонках Блукви та Залип було чимало дрібного до 10 сантиметрів синця та інш. Аналізи шлунків окунів, впійманих в ополонках з березня, показали, що в цей час в заказникові окунь годувався переважно

водяними «осликами» та почасти мількою. Це свідчить про те, що в цей час окунь почував себе в заказникові досить добре, тому що підчас придухи риба нічого не їсть.

Це цікаво відмітити, тому що коло 10 березня придуха па Дніпрі досягла найвищого розвитку.

Під час боротьби з придухою в заказникові зібрано чимало матеріалу, який тепер опрацьовують. З цих матеріалів ми дізнаємося про склад мільки, що зимує по наших озерах, її витриманість щодо придухи тощо.

Під час придухи 1931 р. заказник цілком себе виправдав. Це раз підтвердилося величезне значіння заказника в збереженні природних багатств. В останній час деякі організації намагались звузити значення заказника, надавши йому значення бази для наукових дослідів. Після придухи 1931 р. ми повинні за всяку ціну зберегти «Кончу-Заспу» з його запасами риби, дичини та інш. продукційних сил.

М. Шарлемань
Київ. 16-IV-1931.

Джерело: Шарлемань, М. Придуха в Київському районі басейна Дніпра в 1931 р. та боротьба з нею в заказникові «Конча-Заспа» // Український мисливець та рибалка. — 1931. — С. 24.

Спроба поновити в Заповіднику «Конча-Заспа» бобра

Бобер безперечно є найцінніший хутровий звір УСРР, а разом із тим, на жаль, є один з найрідших наших звірів. Як за це мені вже доводилося писати, кількість бобрів у нас навряд чи перевищує 150-200 екземплярів). Північна Америка давно вже стала на шлях штучного розплоджування хутрових звірів, зокрема бобрів. По Жовтневій революції в СРСР почало розвиватись хутрове тваринництво. Податні зоофармах розплodжують чимало видів звірів, але про розплodжування бобрів щось не чути.

Ми маємо один більш-менш значний бобровий заказник на Вороніжчині. Нещодавно знайдено досить значну кількість бобрових колоній на Кондо-Сосвииському вододілі північно-захід. Сибіру, порівняно значна кількість бобрів живе в Білоруському державному заказникові в басейні Березіни. В УСРР бобрів, як згадано вище, залишилося мало. Щоб їх охоронити, ми утворили низку заказників, але ці заходи навряд чи збережуть цінного звіря. За наших темпів соціалістичного будівництва затишні куточки, де живуть бобри, швидко потрапляють до зони будівництва. На мою думку, нам треба вжити таких заходів, щоб зберегти бобра: поперше — утворити десь на Уші (Коростенщина) просторий бобровий заказник, подруге — переселити деяку кількість бобрів в один із наших заказників, що мав відповідні умови для життя цих тварин, потрете — утворити спеціальні боброві зоофарми. З господарського погляду найцікавіший є третій шлях, але для того, щоб дійти певних наслідків, треба насамперед мати певну кількість плідників. Щоб не запізнитися, щоб забезпечити себе на найближче майбутнє плідниками, нам треба негайно розпочати роботу в двох перших напрямках. Про це

повинні подбати відповідні установи та організації.

На сьогодні серед заказників УСРР одна тільки «Конча-Заспа» здатна розплоджувати бобрів. Не зважаючи на те, що близько цієї місцевості маємо такий залюднений центр, як Київ, тут ще на початку цього століття жило до двох десятків «бобрів; дехто каже, що й більше. Їх перевели браконьєри, переважно з лісової сторожі Витяно-Трипільського лісництва. Ще й тепер працює в лісництві лісник Деркач, який похваляється, що це він переловив пастками на Кончі всіх бобрів. З часу заснування заказника, тобто а 1931 року, бобрів у цій місцевості вже не було. Тільки деяких років на короткий час коло заказника, на Жуковому острові зупинявся поодинокий бобер, що його занесло повіддю з Полісся. На одному осокорі в самому заказникові кілька років тому помітили були свіжі сліди бобрових зубів.

До своїх плянів заказник давно вже вніс роботу щодо поновлення бобра, але виконати її не щастило, тому, що не було змоги одержати посадкового матеріалу. Лише в вересні 1930 року київська спілка мисливців та рибалок запропонувала заказникові випустити пару бобрів, що їх було виловлено з р. Тетерева в зв'язку з меліоративними роботами. Заказник на цю пропозицію пристав і 13 вересня перевели і випустили на Кончі бобрів в тому місці, де була колись їхня колонія. Момент випуску зафіксував оператор київської кінофабрики П. Озерський. Випустили бобрів на високому правому березі Кончі і звідтіля вони перейшли на низький беріг у густі вербові хащі. Дуже швидко бобри освоїлися з місцевістю і почали гризти вербу. Сторожі заказника довгий час не могли звикнути до тих згуків, що чутно, коли бобер гризе дерево. Ці згуки вважали за згуки сокіри порубників лісу, і тільки побачивши бобрів за роботою, переконалися, що це їхня робота. На світанку не рідко бачили бобрів, що плавали по озеру, ганяючись один за одним, плескаючи хвостом по воді. До речі цей плеск, про який згадують автори, теж дуже гучний і тихим ранком його чути далеко. Так жили бобри в горішній частині Кончі, коло

Глушця, аж до середини жовтня. Довго їх не щастило знайти, і тільки наприкінці 1930 року ляхорант заказника М. П. Бауман знайшов місце, куди вони переселилися. Вони оселились у долишній частині Кончі, в 5 кілометрах від старого місця, на межі заказника і луків колгоспу. Тут вони вирили дві нори, повалили кілька досить грубих верб і посікли багато лози, готуючи їжу на зиму. Треба сподіватися, що навесні, коли вода почне прибувати і залле нори, бобрі переселяться на високий беріг Кончі в заказникові. Може статися, що високе водопілля 1931 р., принесе до нас з Полісся ще одного-двох бобрів і тоді може утворитися маленька колонія. Коли ж цього не буде, то доведеться ще випускати перевезених з Полісся бобрів. Умови для життя бобрів на Кончі надзвичайно сприятливі, і коли б тут оселилися кілька екземплярів цих тварин, то незабаром робот з поновлення почала б давати практичні результати. Ми мали б деякий запас звірів для майбутніх зоофарм. Зоофарми для бобрів на заказникові утворити не можна тому, що для цього немає відповідних природних умов. Більша частина площі заказника вкривається на кілька метрів водою, а на високому березі Кончі немає струмків, на яких можна було б спорудити огорожу, мало верби та осокорів, улюбленої їжі бобрів.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. Спроба поновити в Заповіднику «Конча-Заспа» бобра // Український мисливець та рибалка. — 1931 — №5/6 — С. 7-9.

ВУАН не використовує своїх заповідників!

Справа охорони природи в нашому Союзі є здобуток Жовтневої революції. До Жовтня в нас про охорону природи тільки «мріяли» деякі кола природників. Перший заповідник на терені кол. Росії — Чаплі (Асканія Нова) було утворено Радвладою 1921 р. На 15 річницю є вже кілька десятків заповідників, що репрезентують природу СРСР.

За доби соцбудівництва, коли ми широко використовуємо природні багатства і ще ширше маємо їх використовувати за другої п'ятилітки, заповідники набувають особливого значення. В них ми збережемо кутки первісної природи для поглибленого комплексного її вивчення, щоб вирішити ряд найактуальніших питань народнього господарства. Проблема природнього лісопоновлення, закріплення пісків, раціоналізації мисливського та річкового рибного господарства, цілий ряд інших проблем та питань найкраще можуть бути вивчені в заповідниках.

ВУАН має аж три заповідники: 1) Гористе коло Старосілля (20 кілометрів на північ від Києва), що характеризує природу Полісся на межі з Лісо-степом, природу борової тераси вододілу Дніпра та Десни, 2) заповідник ім. Максимовича в Прохорівці, що репрезентує почасти культурний парк, почасти природу другої давньоалювіяльної тераси, 3) т. зв. «Академічний степ» на Червоноградщині, характерний барвистий типчакково-ковильовий степ. Як бачимо заповідники ВУАН охоплюють аж три біо-географічні зони УСРР: Полісся, Лісо-степ та Степ.

У системі академічних установ згадані цінні заповідники, на жаль ще не знайшли відповідного місця. Номінально вони належать окремим установам: Дніпрянській біологічній станції,

Ботанічному музеєві, але фактично ці установи не приділяють заповідникам належної уваги. Заповідник Гористе має всі можливості для розгортання роботи, але брак приміщення стоїть на перешкоді. Разом із тим, Дніпрянська біостанція в Старосіллі має чимало невикористої площі.

Як це не прикро, але доводиться констатувати, що, не зважаючи на численні кадри науковців у ВУАН, в її заповідниках не тільки майже нема стаціонарної комплексної роботи, ба навіть короткотермінові екскурсії фахівців до заповідників є рідке явище. Цього року, напр., у Гористому ані разу не працювали геологи, ботаніки, хоч їхня робота передбачена за пляном.

Та й у самій Академії в наслідок цього помічається деяке перекручування поглядів на завдання заповідників. Дехто гадає, що заповідник є база для господарчого використання лісу на паливо, будівлі, дехто пропонує використати заповідники для заснування ферм, кролятників. Деяке господарче використання заповідників поза зоною цілковитого заповідника припустиме, але воно повинно бути підпорядковане насамперед науковим потребам.

Щоб налагодити роботу в академічних заповідниках, треба наукове керівництво зосередити в одній комісії при Президії І відділу.

У Гористому для роботи по заповіднику треба виділити приміщення. В цьому заповіднику є змога вже 1933 р. почати комплексну роботу пов'язану з проблемою Великого Дніпра. Частина цієї роботи в галузі гідрології та гідробіології вже проробили Дніпрянська біолог. станція та Біо-зоологічний інститут. Треба підсилити роботу щодо вивчення суходолу заповідника.

Насамперед при заповідник у треба заснувати Орнітологічну спостережну станцію. Такі станції існують по всіх країнах Зах. Європи. У нас їх ще немає. Гористе має чудові умови для організації такої станції. Кадри може дати Зоомузей, що він з 1926 р. за допомогою гуртка юнатів організував досвідне вивчення

перельоту птахів за метою окільчування. Цю роботу музей пов'язав з належними міжнародними установами і має вже дуже цікаві наслідки. Та проте робота музею має деяке кустарницьке не систематичне спрямування.

Великі завдання, що стоять перед ВУАН у другій п'ятилітці, повинні примусити її звернути увагу на заповідники, реконструювати їх і використати для дослідної роботи.

М. Шарлемань.

Джерело: Шарлемань, М. ВУАН не використовує своїх заповідників! // За радянську академію. — 1932. — №31/22 (35/36). — С. 3.

Заповідник «Конча-Заспа»

Охороняти природу — зовсім не означає відмовлятися використовувати її продукційні сили. Охорона природи не може спиняти поступу культури, розвитку промисловости й сільського господарства. Охорона природи є тільки розумне використання природи та її багатств. Охороняти природу означав не руйнувати її без потреби, користуватися з неї в міру, в певний час, зберігати ділянки незайманої природи, щоб вивчати її, щоб ознайомлюватися з нею на екскурсіях. Найкраще зберігати природу в так званих «Заповідниках». Заповідник це така площа землі, де будь-яке руйнування природи надовго, мало не назавжди, заборонено. Наприклад, по американських заповідниках заборонено будь-що виносити, рвати квіти, збирати камінці, робити написи, навіть залишатися довше від певного часу. По наших заповідниках в РСФРР навіть збирати наукові колекції дозволяються тільки окремими постановами центральних установ, що керують в справі охорони природи. Заповідники дають матеріал, щоб вивчати ту природу, що не змінила її людина. Це вивчення допомагає нам розв'язувати цілу низку питань з народнього господарства. В заповідниках студенти, учні та взагалі всі трудящі можуть обізнатися з непорушною природою своєї країни; художникам, фотографам, робітникам кінематографії заповідники дають чимало матеріалу для роботи.

Заповідники навколо великих міст мають і чимале санітарно-гігієнічне значіння, як резервуари свіжого повітря.

До революції на сучасній території УСРР не було справжніх заповідників, бо не можна вважати за «заповідники» ті площі землі, що їх виділяли з власної примхи та для власної втіхи в своїх маєтках великі землевласники — Фальц-Файн, Потоцький,

Капніст та інші. Радянська влада ще за тих часів, коли точилася громадянська війна (1 квітня 1919 р.), оголосила перший декрет про утворення державного степового заповідника «Чаплі» на 42.000 га. Незабаром постановою Наркомзему (31-го грудня 1921 року) утворено заповідник «Конча-Заспа». Далі засновано Надморські заповідники понад 40.000 га. З 1931 року починає працю «Лісостеповий заповідник ім. Т. Шевченка» під Каневом понад 800 га.

В Західній Європі та взагалі на всьому світі заповідники існують уже мало не 100 років. Але в буржуазних країнах заповідники здебільшого не мають певного настановлення, позбавлені господарчого значіння. Найчастіше це тільки місця для туристських гулянок, тільки деколи відвідують їх фахівці, щоб вивчати природу.

Наші заповідники, що здійснюють ідею корисної людини охорони природи, мають завдання пов'язані з загальним планом соціалістичного будівництва. Основне завдання наших заповідників є комплексне всебічне вивчення незайманої природи для потреб народного господарства. Це вивчення дасть змогу зрозуміти ті зміни, що їх утворила в природі людина, дасть матеріал, щоб відновити природні багатства. Корисні людині тварини, як от хутрові звірі, інша дичина, риба, розплодившись в заповіднику, виходять за його межі і збагачують змарнілий тваринний світ околиць тощо. Тваринний світ із заповідника в разі потреби може бути за племінний матеріал для зооферм та розплідників.

Заповідник «Конча-Заспа» (ця подвійна назва походить від назв двох озер) лежить на правому березі Дніпра за 20 км на південь від Києва. Ця місцевість відома як одне з кращих нерестищ (місце де риба б'є ікру), ще за старих часів, XVII ст.

Територія, що тепер увіходить у заповідник, передніше належала великим землевласникам, потім монастирям. Перша згадка про частину Кончі-Глушець датована 1504 р. За цю

місцевість починалася справжня війна між монастирями, власниками та околишною людністю. В другій половині XVII ст., щоб розв'язати справу про володіння місцевістю, гетьмани Богдан, Юрко Хмельницький та Дорошенко видавали універсали. Цими універсалами права на володіння місцевістю та на влови риби закріплювалися за Видубецьким монастирем. До самої Жовтневої Революції Конча-Заспа належала монастиреві й перебувала в Київському Відділі т-ва Рибальства та Рибництва. Ввесь комплекс природи «Кончі-Заспи» є характерний для долини середнього Дніпра, що мало порушила її людина. До 1931 року «Конча-Заспа» була формально тільки рибним заповідником, але, взявши до уваги комплексний характер місцевості, НКЗ та РНК визнали за заповідником значіння державного комплексного заповідника.

Загальна площа заповідника 709 га. Вона складається з 242 га луків, частково вкритих дубовим гаєм та вербовими зарослями, 218 га водної площі, 202 га соснового бору; решта площі під болотами, пісками, садибою, дорогою тощо. До заповідника прилучено постановою Київської Спілки Мисливців та Рибалок ще два заказники (часткові заповідники) — острови «Круглик» (Ольгинський) та «Козачий» — на них заборонено полювати та рибалити. Разом з цими заказниками площа заповідника має понад 1000 га.

Найцікавіші з наукового та господарчого погляду речі в заповідниках мають назви «пам'ятників природи». До геологічних пам'ятників природи «Кончі-Заспи» насамперед треба зачислити великий пісковий польодовиковий бархан на правому березі горішньої частини Кончі-Глушця — численні піскові дюни, свідків польодовикових-континентальних часів. До цікавих властивостей заповідника належить дуже розчленована заплавна частина його. Тут можна простежити блукання річища р. Дніпра від старих і до наших часів (найстаріше річище по той бік Вітяно-Трипільського лісництва, — друге озеро Глушець-Конча, третє — Козаче-

Лящівка-Старик, четверте — Москаль-Старик, п'яте — сучасне річище). Демонструючи бархан, треба використати праці академіка Тутковського про польодовикові пустелі, про утворення барханів, про походження лесу. Демонструючи зміни річища — згадати Берів закон та винятки з нього (один з винятків — блукання річища на Кончі-Заспі).

Ботанічні пам'ятники природи «Кончі-Заспи» — дубовий ліс у заплаві, що колись укривав усю Дніпрову заплаву, але тепер скрізь уже зник. Дуби в заповіднику старого віку, пересічно 200 років, діаметр до 1,5 м. Сосновий ліс з деякою домішкою дуба, на надлучній терасі правого берега Кончі колись був частиною того лісового масиву, що ще лишився на Лівобережжі, коло станції Дарниці, Бортничів. Дніпро, під час своїх блукань, відрізав частину цього масиву і вирив широку долину. Окремі рідкі (реліктові) рослини, як от боровик, горицвіт та інші, що збереглися в сосновому лісі в заповіднику, теж справжні пам'ятники природи.

Лукова територія цього заповідника різниться від луків на північ від Києва в зв'язку з тим, що на луки впливав плято (надлучна тераса). Весняна повінь частинки делювіальних польодовикових порід із схилів несе на лучну терасу і тут вони відкладаються. На північ від Києва, Дніпро прорізує смугу із зандрових (піскових) подіських краєвидів. На південь від Києва починається смуга лісових, лесо-степових краєвидів. Лес збільшує кількість намулених та глинуватих частин у ґрунті луків. Це впливає і на рослинне вкриття наших луків, і на склад його, і на раннє досягання сіножатів. Як уже сказано, наші луки колись укривав дубовий гай. Там де тепер дубів немає, ще де-не-де можна спостерігати рештки їхні — пенькі, дубовий чагарник тощо. Багато рослин, що тепер ростуть у нас на луках, як от конвалія (*Convallaria majalis*), суниця (*Fragaria vesca*), королиця (*Leucantemum vulgare*), жовтий півник (*Iris pseudacorus*), деякі дзвоники (*Campanula rotundifolia*), свідчать про те, що колись тут

були майже суцільні дубові гаї, порізані протоками, — стариками, старицями, болотами тощо.

Лучна рослинність у заповіднику, за дослідями Г. Г. Черноголовка, поділяється на три рослинці комплекси. Перший комплекс утворився в умовах спокійного протікання води під час поводи, що не перешкоджала відкладатися частинкам ґрунту. Тут переважають мітлиця (*Agrostis canina*), осока (*Carex gracilis*) та ін.

Другий комплекс утворився в умовах швидкого протікання під час поводи та розчленованішого рельєфу. Тут розвиваються кипець (*Koeleria Delavignei*), *Carex Schreberi*, тонконіг (*Poa palustris*), лепешняк (*Glyceria aquatica*) та ін.

Третій комплекс утворився на таких ґрунтах, що їх зруйнувала повідь, на рухливих пісках намулів, розмивів та осипищ. З характерних рослин цього комплексу можна назвати стоколос, очеретник.

Рослинність соснового бору в нашому заповіднику ще не вивчено з геоботанічного погляду.

Демонструючи рослинні комплекси, звернути увагу на зв'язок рослин з ґрунтом, рельєфом.

Серед тварин пам'ятників природи заповідника треба зазначити орла-сіруватня, кулика-сороку, леженя, синьоводку, ремезів, білих чапель, чорного черногуза, горностая, куницю, сарну, вивірку, бобра.

Орла-сіруватня екскурсанти інколи бачать на осокоях в уроч. «Плоське» або на міліні острова Круглика. Хоч це птах і хижий (їсть рибу, птахів), але орлів-сіруватнів лишилася така обмаль (у Німеччині, наприклад, всього 13 гнізд, у нас, мабуть, менше), до того ж він ловить переважно хвору рибу. Сіруватня за кордоном охороняють нарівні з найкоштовнішими тваринами. Так само охороняймо цього птаха й ми.

Кулик-сорока рідкий птах, характерний для морських узбережжів. Лежень теж рідкий нічний птах, — екскурсантам

доводиться бачити здебільшого тільки його сліди на піску. Яскраво забарвлену синьоводку (рибалочка, зимородок) доводиться спостерігати на протоці «Бистрику». Ремезів та цікаві їхні гнізда — пухові торбинки почеплені на тонких вітях на вербі, можна бачити в Деміївському покалі. Білих чапель та чорних черногузів — рідких птахів доводиться бачити тільки випадково, здебільшого восени. Горностая доводиться спостерігати серед вербових зарослі з. Вевірка, куниця живуть у дубовому гаю навкруги та в сосновому лісі понад Кончею. В цьому другому лісі живо понад 15 сарн (диких кіз). Бобрів, що колись водилися на озері Кончі, в 1930 р. пробували знову відновити. Господарче значіння мають для заповідника сови-сипухи, що гніздяться по дуплах у старих дубах. 85% їхньої їжі — це шкідники с.-г. — гризуни (нориці, миші, рясоніжки). Корисні також численні комахоїдні птахи, для них у заповіднику порозвішувано штучні гнізда, шпаківні. Шпаки та інші комахоїдні поїдають силу силенну шкідливих комах, Чимале значіння в боротьбі з шкідниками луків мають гайворони (граки), бо нищать багато сарануватих (коникив, сарану). В боротьбі з заболочуванням водойм дуже корисні дикі качки (крижень, чирки, свищі та інші); вони годуються водяними рослинами. Качки — це справжні природні «меліоратори» наших водойм. Птахи — це найчисленніші з хребетних на заповіднику. Всього на Кончі-Заспі та по найближчих околицях знайдено 214 видів, з них 34 види живе осіло, тобто цілий рік, 86 видів бувають тільки влітку на гніздуванні, решту видів спостерігаємо під час перельотів або взимку. Деякі з цих птахів трапляються під час обох перельотів — весняного та осіннього, деякі тільки восени, інших пролітає дуже багато, інших небагато. Окремі види спостерігали тільки один-два рази, випадково. Значна кількість перелітних птахів пояснюються тим, що заповідник лежить на Дніпрі — на першорядному перелітному шляху. Дніпром летять птахи не тільки з його горішніх частин, але і з басейну Волги, з-під Москви, Ярославля. Чимало перелітних птахів, що летять

Фінською затокою, відхиляються від неї й летять Дніпром на Чорне море. Щороку заповідник відвідують тисячі перелітних птахів. У затишному місці, на озерах, по затоках птахи відпочивають і затримуються нерідко тут на довгий час. Особливо багато скупчуються птахів під час осіннього перельоту. У вересні, жовтні та теплої осені — в листопаді, а інколи навіть у першій половині грудня на Заспі, Деміївському покалі, Москалі та Домаському завалі скупчуються величезні табуни диких качок, переважно крижнів, чирок, нерознів, свищів, рідше шилохвостів, широконосок. Качки звикли, що в заповіднику людина на них не полює і тому вони тут зовсім не полохливі — нерідко їх можна спостерігати за 20-30 кроків, фотографувати, фільмувати. Ниркові качки, як от різні черні, гоголі, морянки, тримаються на текучій воді, найчастіше на протоці Старик нижче від Бистрика. Тут чимало буває пірникоз (*Podiceps*) та кожар (*Columbus*). Деколи зупиняються в заповіднику дикі гуси — переважно гуменники та навіть лебеді-скрипуни (*Cygnis cygnus*). Куликів буває, в заповіднику далеко менше. Для них тут бракує відповідних місць. Тільки чайки (*Vanellus vanellus*), брижачі (*Phylomachus pugnax*) та кульони (*Numenius arquata*) інколи великими табунами мандрують разом по луках на заповіднику, годуючись різними сарануватими (*Orthoptera*). Щоб виявити переліт та деякі інші явища з біології, в заповіднику щороку окільчуємо певну кількість гніздових та перелітних птахів. Алюмінієві кільця московської станції «Юних Натуралістів» (Москва) та почасти німецької орнітологічної станції в Россітені (*Vogelwarte Rossitten*) з певним написом та черговим числом натягають птахові на ногу. Коли десь такого птаха знайдуть, то часто про таку знахідку повідомляють листовно або в часописах. Низка таких знахідок дає змогу накреслити перелітний шлях птаха, місце його зимівлі тощо. Знайдена окільчена в заповіднику сипуха довела, що ці птахи взимку мандрують. Деякі птахи, окільчені на півдні УСРР, в

Надморських заповідниках знайдено на узбережжі Середземного моря — в Тунісі, Атлантичного океану — в Іспанії. В заповіднику окілчують також зайців; їх рятують від весняної поводи на островах, випускаючи на високий берег Кончі, та дрібних гризунів — нориць і мишей, щоб з'ясувати низку питань з прикладної зоології.

Серед плазунів та земноводяних слід назвати черепаху, досить численну на Кончі, зелену ящірку (*Lacerta viridis*) — південний вид, що на північ від заповідника, мабуть, не поширюється. Багато вужів трапляється по різних місцях у заповіднику, рідше трапляється мідянка (*Coronella austriaca*), що живе в лісі над Кончею; частенько доводиться бачити веретільницю (*Anguis fragilis*); обидві ці тварини — змія та безнога ящірка (веретільниця) цілком безпечні тварини. Єдиної отруйної змії на півночі УСРР — гадюки (*Coluber berus*) — в заповіднику не знайдено.

Серед жаб у заповіднику надто численна водяна жаба (*Rana esculenta*), часто трапляються лучна жаба (*Rana arvalis*) землянка (*Pelobates fuscus*) та кумка (*Bombina bombina*). Рахавка (*Hyla arborea*) живе переважно коло оз. Блукви. В лісі дуже численна трав'яна жаба (*Rana temporaria*).

Найбільшу господарчу цінність мають риби нашого заповідника. Справжні «пам'ятники природи» — це чечуга (стерлядь), осятер; водиться їх небагато в Старику. Крім того в різних водоймах в заповіднику знаходили: чорноморського оселедця, рибця та інші види. Риба, розплodжуючись у заповіднику, вільно виходить за його межі й збагачує змарнілі на рибу частини р. Дніпра. Заповідник — це справжня природня рибоводня. Екскурсанти, звичайно, більшість із цих риб можуть побачити тільки випадково. Частіше доводиться бачити великі білизни (шерестерів), що біля мілини та на бистрині б'ють верховодку і випливають з води. Хмари дрібної риби, що виходять із озер Кончі та Заспи, можна бачити в протоках.

Всього в заповіднику спостерігали 34 види риб. Вивчаючи придуху 1931 р., знайшли ще один тридцять п'ятий вид — вівсянку. Більшість видів — тутешня риба. Тільки оселедець заходить до нас із півдня. Кількість окремих видів риби в річках міняються: одного року буває багато певного виду риби, другого — іншого. За останні роки спостережено зменшення в'язя та ляща. Помітно збільшилося густери, чехоні, білизни та почасти судака. Щоб перевірити оці зміни під час спробних уловів, певну кількість риби заповідник позначав, вилучаючи із зяберного апарату одну кісточку. Таке позначення дало вже певні результати, щоб вивчити рибу. Вивчаючи рибу, заповідник вживає всіх засобів до того, щоб її охороняти. Крім охорони нерестищ та взагалі риби від браконьєрів, щороку вживають заходів до того, щоб охоронити рибу від придухи. Ця робота теж дає певні наслідки. Напр., 1931 р. мало не скрізь по Дніпру та його басейні загинула сила-силенна риби. Заповідникові пощастило попередити придуху в своїх водоймищах. Риба збереглася і добре віднерестилася. Заходи щодо охорони риби за час існування заповідника дали помітні наслідки. Заповідник впливає на збільшення рибних запасів свого району.

Статистика вловів у Київському районі на Дніпрі та Десні показує, що в суміжних із заповідником частинах ріки влови у рибартілей більші за влови по інших місцях.

Різних видів безхребетних у заповіднику трапляються незрівняно більше, ніж хребетних. Фавну безхребетних вивчено далеко нерівномірно. Тут ми подамо тільки деякі найзвичайніші провідні форми. З м'якунів у нас найчастіше трапляються: живородки, що місцями суцільним шаром укривають дно водозборів. Скожок, жабурниць чимало живе на дні по водоймах з текучою водою. На неглибокій швидкій течії, на піскових мілинах чимало трапляється побережника. Човник річний живе переважно в протоках, де вода біжить не надто швидко. В стоячій воді живуть петрики часто трапляються різні витушки. Із суходільних

м'якунів звертаю на себе увагу численна бурштинка. На чагарях серед деревної рослинності часто трапляються завитка чагарова.

З павуків по тих водоймах у заповіднику, що не мають течії, характерний срібник водяний, що будує під водою свою камеру для повітря. Численні в стоячих водоймах різні види водокліщуватих. Із суходільних павуків назвемо численні в лісі хрестякуваті.

Переходячи до численних комах, почнемо з метеликів. Досить рідкий по інших місцях, на околицях м. Києва козирик дубовий у заповіднику — порівняно звичайна тварина.

Роками дубам у заповіднику дуже шкодять прядка-золотогуз та звійниця дубова. На прогалинах у лісі: численні різні р'ябці (*Melitaea*), підсрібники (*Argynnis*), синявці (*Lycaena*) та ін. З півкрильців звертають на себе увагу ранатра (*Ranatra linearis*), плосква (*Nepa cinerea*), каючок (*Chaucoris cimicoides*), хребтоплав (*Notonecta glauca*), різні водяні блошиці (*Corixa*) — всі вони шкодять рибному господарству. З цікавих комах цього ряду в заповіднику знайдено скакунця синього (*Cicadula cyanea*), що трапляється на лататті (*Nymphaea*).

З двокрильців для заповідника велику вагу мають різні кумликуваті — мошки (*Simuliidae*), комарюваті (*Culicidae*). Личинки цих комах корисні, бо їх поїдає більшість видів риби. Дорослі комахи не тільки дуже дошкуляють людині та худобі, але інколи бувають і небезпечні. Коли розплоджуються масово кумликуваті від них інколи на луках гине худоба. Малярійний комар (*Anopheles*) переносить пропасницю (малярію). Влітку людині, а особливо тваринам дуже докучають різні оводи (*Tabanus*), дощовиці (*Haematorota*), зеленоочки (*Ghlorops*). Серед численних болонок рильці в помітне місце належить шершням (*Vespa crabro*, *V. media*), що будують багато своїх гнізд по дуплах у дубах. Масове розплодження шершнів 1930 року призвело у вересні до масового нальоту бжолоїдок (*Merops apiaster*). Найближчі великі колонії бжолоїдок містяться за 30 км

від заповідника в ярах біля Трипілля.

Серед численних жуків велику вагу мають різні представники пливцюватих (*Dytiscidae*), що шкодять рибі, хрущі (*Melolontha*), що шкодять молодим соснам у лісі над Кончею, та інші. На листях латаття в заповіднику чимало буває веселиць (*Donaciini*). На весні серед хмизу, що його наносить повідь, буває багато різних представників бігунуватих (*Carabidae*), куцокрильців (*Staphilinoidea*). Деякі жуки, що по інших місцях навколо Києва трапляються рідко, в заповіднику звичайні тварини. Один вид рийки — *Aphodius linearis*, що його знайдено в заповіднику, до цього часу був відомий тільки на Балканах та в Сирії. Це новий вид Тварини для цілого СРСР. Другий вид рийки (*Aphodius immundus*) в Кончі-Заспі вперше знайдено для фавни Київщини. Дуже добре виявлено в заповіднику фавну волохокрильців (*Trichoptera*) та обиденок (*Ephemeroptera*). Ці комахи мають чимале значіння як їжа для риби.

З численних бабок (*Odonata*) найбільше трапляється лелиць (*Calopteryx splendens*), різних русалкуватих (*Agrionidae*). З великих бабок часто трапляються деякі палютки (*Cordulia*, *Somatochlora*). Численні простокрильці (*Orthoptera*) почасти шкодять лукам у заповіднику. В другій половині літа простокрильці становлять основну їжу для різних птахів — гайворонів, шпаків, чайок, пізніше — кульонів брижачів та ін. З цікавих простокрильців у заповіднику знайдено південну комаху-богомільника звичайного (*Mantis religiosa*).

З ракуватих (*Crustacea*) у заповіднику трапляються небагато раків (*Astacus leptodactylus*). Численні дрібні форми нижчих ракуватих (*Eotomostraca*) здебільшого мають велике економічне значіння, як їжа для риб; деякі види, як от рибовошка (*Argulus soliaceusta* Lerneocera), паразитують на рибі.

Серед черви (*Vermes*) звертаю на себе увагу численна група п'явок (*Hirudinea*). Всі п'явки живляться кров'ю від тварин. Чимало видів і серед них особливо п'ядуха риб'яча (*Piscicola* sp.)

дуже шкодять рибі. Чимало шкідників серединних паразитів риб, птахів, ссавців маємо серед присисних черв'яків (Trematodes), стьожаків (Cestodes), скреблянок (Acanthocephali). З паразитичних черв'яків під час екскурсії найлегше спостерігати одного стьожака-ремінця (Ligula intestinalis). В другій половині літа інколи чимало верховодок неспокійно плавають кругами поверх води, в деяких з черевця сторчить якийсь білуватий ремінець. Ці верховоди мають у черевці ремінця і гинуть від нього. Доросла стадія цієї тварини живе в птахах. До черв'яків належать також колоніальні тварини — моховатки (Bryozoa). Їх можна знайти на черепашках деяких м'якунів, здебільшого на живородках (Vivipara), або на рештках дерева у воді. Жигавки (Cnidaria) бідна група тварин. Насподі в листях латаття (Nymphaea, Nuphar) можна знайти гідру (Hydra), що належить до жигавок.

Губки або бодяги (Spongiae) — колоніальні тварини виявлені кількома видами, що живуть нерухомо на дні по водоймах на твердих речовинах. Особливо багато бодяг живе на гілках в протоці Бистрику.

Тут названо тільки дуже небагато тих тварин, що їх можна спостерігати в заповіднику. Керівник екскурсії може ознайомити екскурсантів багатьма тваринами, цікавими біологічними явищами, що їх можна спостерігати у водяних і всуходільних тварин.

Розповідаючи про фавну нашого заповідника, треба звертати увагу на розподіл залежно від фізично-географічних умов, на економічну вагу деяких груп (риба, корисні птахи, хутряні звірі). З найголовнішими представниками тваринного світу і зразками рослинності можна ознайомитися в музеї заповідника¹.

¹ Заповідникові Конча-Заспа присвячено окреміш фільм ВУФКУ (тепер укрфільмтрест), випущений 1927 р. та кілька дрібних хронікальних фільмів. Для проробки матеріалів екскурсії корисно оглянути ці фільми.

Тут додамо назви тільки тих організмів, що їх можна помітити неозброєним оком. Сила силенна дрібних організмів, що їх треба розглядати за допомогою лупи або мікроскопа, живе в воді, на стовбурах дерев, на землі, в ґрунті.

Правила для екскурсантів, що відвідують заповідник «Конча-Заспа»

1. Екскурсії відвідують заповідник два рази на декаду 5, 10, 15, 20, 25 та 30 числа кожного місяця, не більш, як 2-ма моточовнами відразу, з тим, щоб загальна кількість екскурсантів не перебільшувала 100 осіб в один день.

2. Перепустки в заповідник видає УКРТУРЕ, повідомляючи кожного разу адміністрацію заповідника про склад екскурсантів (підприємство, вік та ін.), час виїзду тощо.

3. Моточовни з екскурсантами повинні їхати Дніпром, під'їжджаючи до заповідника знизу від Домаського завалу.

4. Моточовни зупиняються коло Бистрика, екскурсанти далі йдуть пішки до Кончі. Заповідник, коли є змога, дає човна, щоб переїхати озеро. Ті групи, що хотять оглянути Науково-Дослідну Станцію, повинні під'їздити до Заспанського рівчака, а звідтіля йти до станції пішки. Щоб під'їхати до Заспинського рівчака треба мати окремий дозвіл.

5. На чолі кожної екскурсії повинен бути керівник від Укртуру, він дає пояснення екскурсантам, стежить та відповідає за додержанням правил відвідування екскурсантами заповідника.

6. Екскурсантам забороняються на території заповідника: ходити по траві, ламати або рубати дерева та чагарник, збирати квіти, ловити рибу, стріляти птахів, збирати яйця тощо, розкладати багаття, ставити без дозволу намети, будувати курені, розкопувати землю, купатися в озерах, прати білизну, залишати після себе будь-яку покидь (папір, бляшанки з-під консервів тощо).

7. На території заповідника забороняються екскурсантам мати при собі мисливську зброю, різне рибальське знаряддя, собак та спиртні напої. Так само забороняється грати духовим оркестром.

8. Перепусти на короткочасне перебування до 3-х днів в заповіднику невеличких екскурсійних груп, що подорожують Дніпром, видає на місці асистент заповідника.

9. Щоб перебути на території заповідника довший час (понад 3 дні) дозвіл видає адміністрація заповідника.

10. Місця для ночівлі заповідник не має. Так само заповідник не має засобів, щоб перевозити екскурсантів до Києва.

11. Дозволи фотографувати, збирати наукові колекції в заповіднику видає керівник наукової частини заповідника.

12. За порушення цих правил винних позбавляють права відвідувати заповідник і притягають до відповідальности.

Шарлемань М.

Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи»

Ідеї охорони природи, що виникли в Америці та в Зах. Європі років сто тому, в передреволюційній Росії почали поширюватися тільки на початку ХХ століття. Енергійно пропагували ці ідеї академік Бородин у Росії та проф. Талієв на Україні.

Найкраще здійснити ідеї охорони природи — це утворити заповідники, тобто оголосити, що земельні площі, цікаві з господарчого, наукового або художнього погляду, є недоторканні.

Північна Америка та Зах. Європа під заповідники приділили великі площі землі. Усім відомі колосальні парки П. А. Штатів та Канади, широкої слави здобули невеличкі площі землі та окремі об'єкти природи, так звані пам'ятки природи, що їх охороняє Німеччина. Мають заповідники і маленькі Швайцарія та Голяндія, ба навіть Японія, де земельна тіснота дійшла найвищого ступеня. Чимало заповідників засновано в так званих колоніях. Не було тільки справжніх заповідників у колишній Росії, бо не можна вважати за заповідник Біловізьку Пущу — місце, де полювали царі, або приватні маєтки Потоцького, Радзівіла, Капніста та Фальц-Файна, у яких деякі площі землі власники оголосили «заповідними на віки вічні».

Під час війни природа колишньої Росії зазнала великого лиха. Вирубано величезні площі лісів, постріляно рідких тварин, виловлено рибу в озерах та річках тощо.

То й не диво, що з найперших днів революції довелося взятись здійснювати ідеї охорони природи. Перші практичні кроки в цьому напрямі зробила радянська влада, оголосивши 1 квітня 1919 р. славнозвісну Асканію Нову «Народнім заповідником —

парком УСРР» (тепер Державний Степовий Заповідник «Чаплі»). Незабаром після цього почала засновувати в себе заповідники РСФРР, що має на сьогодні щось із 13 заповідників. Деякі з них мають великі площі, як напр. Кубанський заповідник – 250 тисяч гектарів або Астраханський – 26 тисяч га.

На 1930 рік УСРР має такі заповідники:

Державний Степовий Заповідник «Чаплі», колишня Асканія Нова. Скарб «Чаплів» це – цілинний, ніколи не ораний заповідний степ на 6.600 га. Неораних степів не тільки на Україні, а й у цілій європейській частині Союзу й у цілій Європі вже майже немає, і тому «степове питання» можна вивчати та вирішати тільки в таких заповідниках, як «Чаплі».

Державні Надморські Заповідники, що мають загальну площу понад 40 тисяч га. До складу цих заповідників належать: Солono-Озерна лісова дача на Кінбурзькій косі (колишня Геродотова гілея), острови – Довгий, Круглий, Орлів, Баб'ячий, Смольовий, Тендер, Джарилгач на Чорному морі, Чурюк – на Сиваші, Бірючий острів та коса Обиточенська й Білосатайська на Озівському морі і, нарешті, частина лиманів, заток та узбережжя коло згаданих островів. Надзвичайно цікава і ще мало вивчена природа цього заповідника. Особливе значення має він для справи охорони птахів. Тут гніздиться, відпочиває під час перельотів та зимує сила-силенна птахів, починаючи від велетнів лебедів і кінчаючи дрібними куликами тощо. Узбережжям та островами проходять великі шляхи перельоту більшості птахів нашого союзу. Від охорони цих шляхів-артерій залежить кількість птахів у значній частині Союзу. Загалом наші Надморські заповідники можуть конкурувати з аналогічними заповідниками Півн. Америки.

У квітні 1928 р. оголошено заповідником великі площі пісків на півдні Лівобережжя (Буркути та ін.).

Державний заповідник «Конча-Заспа», площею 709 га коло Києва. Цей заповідник відомий багатьом киянам як одна з

найкращих місцевостей дніпровської оболоні.

Найбільша цінність заповідника є риба. Вона має в ньому затишні куточки нересту. Риб'яча молодь підростав в заповіднику і часто виходить у Дніпро, збагачуючи його такі збіднілі, рибні ресурси.

Шевченківський заповідник, площею 800 га коло Шевченкової могили. Ця місцевість, є надзвичайно цікава з наукового погляду. Далеко за межами Радсоюзу відомі так звані «канівські дисльокації» — скиди, фалди тощо. Тут природа відкрила одну з таємних стінок минулого нашої землі.

Крім згаданих заповідників, існування яких забезпечене постановами уряду, ми маємо ряд дрібних, здебільшого місцевого значення заказників, тобто місць, що їх ухвалено охороняти на певний термін, або в яких охороняються не всі об'єкти природи, а тільки частина. До заказників доводиться залічити й ті майбутні заповідники, які, хоч проєктів їх організації ще не затверджено, уже взято під охорону.

З найцікавіших заказників згадаємо бобровий заказник на р. Уші між Коростенем та Ушомиром, що його заснувала Всеукр. спілка мисливців та рибалок; Замисловицький Корабельний Гай на Коростенщині; Рубежанський (на хухоль) та Біловодський (на бабаків) в Артемівській окрузі; «Кам'яні могили» (цікава реліктова рослинність, гнізда рожевих шпаків тощо) та Хомутовський степ на Маріупільщині; Кочкарівський заказник (олені, фазани) на Херсонщині, Самарський — на Дніпропетровщині, Парасоцький ліс коло Диканьки на Полтавщині, Жураківський заказник на Тульчинщині, болото Ірдинь на Шевченківщині, Хомутки на Харківщині, Карлівський степ на Червоноградщині.

Усього на Україні є за деякими відомостями щось із 200 заказників. Треба сказати, що користь від них для справи охорони природи покищо невелика, бо, здебільшого, ще не налагоджено справу їхньої охорони.

Деякі наші заповідники мають постійні наукові станції. Так, напр., наукова степова станція при держзаповіднику «Чаплі», дослідна станція при заповіднику «Конча-Заспа». Ці станції мають свої друковані видання. Більшість заказників вивчають місцеві наукові установи, окружні музеї, краєзнавчі товариства. При інших наших заповідниках мають організувати наукові установи (Надморський заповідник, Шевченківський заповідник). При заповідниках Зах. Європи та Америки здебільшого немає установ для постійних стаціонарних дослідів.

Чимале досягнення — це наше законодавство в справі охорони природи. Ми маємо, крім спеціальних декретів про заснування окремих заповідників, ще загальну «Постанову ВЦВК та РНК від 16 червня 1928 р. про охорону пам'ятників культури й природи». Цей акт дає широкі можливості щодо охорони пам'яток природи УСРР від загибелі. Наші правила про мисливство, що їх виробили сами мисливці та затвердив уряд, краще забезпечують охорону дичини, ніж відповідні закони передреволюційних часів.

Справами охорони природи в нас керують дві установи: інспектура по лінії Укрнауки при Наркомосі та Всеукр. Акад. С.-Г. Наук.

Багато робить у справі охорони природи Всеукр. спілка мисливців та рибалок, нормуючи терміни полювання, забороняючи полювати на рідких тварин, видаючи популярну літературу, плякати, зшитки для шкіл з відповідними відозвами.

Деякі школи організували в себе гуртки охорони природи. Ми маємо також Педологічну Агростанцію в Києві, до програми якої входить завдання поширювати серед шкіл ідеї охорони природи.

Наслідком праці державних установ і громадських організацій ідеї охорони природи починають поширюватись серед трудящого люду. І це є чи не найбільше наше досягнення: ще американці помітили, що справжня охорона природи здійснюється не через видання відповідних законів, а через відповідне

виховання людности.

За останні роки справу охорони природи на Україні обговорювано на кількох міжнародніх конгресах. Брюсельський конгрес, що був у червні 1927 р., мусів визнати, що справа охорони природи на Україні має чималі досягнення. Але це визнання не може бути за підставу, щоб ми «спочили на лавках». Чимало зроблено, а ще більше треба зробити. Наші заповідники ще не відбивають усієї різноманітності природи на Україні. Кількість їх ще не задовольняє господарчих та наукових вимог, пов'язаних з завданнями соцбудівництва.

Велику роботу щодо охорони природи повинні проробити дослідники та краєзнавці. Чимало цікавих відомостей щодо охорони природи можуть зібрати вони в своїй місцевості; перш за все вони мають зареєструвати всі так звані «пам'ятки природи», тобто рідкі зразки природи, рідкі тварини та рослини тощо. Після попередньої реєстрації таких пам'яток природи їх треба інвентаризувати, тобто по змозі докладно описати і самий предмет, і умови його перебування в даній місцевості. Зокрема, щодо тварин, яких слід уважати за пам'ятки природи, то їх Україна має чимало.

Було б корисно зібрати якнайбільше відомостей про поширення в нас таких ссавців, як бобер, рись, ведмідь, дикий кіт, видниха (видра), тхір-перегузня, бабак та ін.; птахів, як велика та мала білі чаплі, глушець, дикі гуси, що гніздяться в нас, різні види орлів, пугач, степовий та звичайний журавель (на гніздуванні), хохітва (стрепет), коровайка, косар, чорний черногуз, лебеді на гніздуванні, деякі види куликів тощо. Чимало цінних відомостей щодо охорони природи дасть вивчення наших рідких риб, плазунів і деяких інших груп тварин.

Людині, що хоче присвятити себе праці коло оборони природи, треба встановити зв'язок з Українським комітетом охорони пам'яток природи в Харкові і Наркомосвіта, Упрнаука) або з Обласними Інспектурами, що є в Харкові, Києві,

Дніпропетровському та Одесі. Ці організації мають кореспондентів на місцях. Всім, хто хоче працювати, вони надсилають анкети для збирання відомостей про охорону природи тощо. Чимало корисного дає праця коло охорони птахів. За останні роки рух у цьому напрямі поширився в РСФРР та на Україні. По багатьох місцях улаштовують свята охорони птахів з розвішуванням штучних гнізд: дуплянок та шпаківень.

Деякі установи, як от Педологічна Агростанція в Києві (Куренівка), ставила собі завдання вивчати економічне значення птахів та пропагувати ідеї охорони природи через школу. Але цей рух здебільшого використовує матеріали, що їх запозичено з закордонної літератури, переважно німецької.

Без місцевої дослідницької роботи охорона птахів у нас ніколи не набуде сталих форм. Отже і в цьому напрямі перед місцевими дослідниками стоїть величезне завдання, широкий простір для роботи.

Назви хребетних тварин, про поширення яких в УСРР потрібні докладні відомості:

Ссавці

1. Хохуля (*Desmana moschata* L)
2. Їжак вухатий (*Hemiechinus auritus* Gmel.) ' .
3. Борсук (*Meles meles* L)
4. Видниха (*Lutra lutra* L)
5. Куна лісова (*Martes martes* L)
6. Норка (*Lutreola lutreolia* L)
7. Перегузня (*Vormela peregusna* Gьld.)
8. Кіт дикий (*Felis sylvestris* Schreb.)
9. Рись (*Lynx lynx* L)
10. Заяць-біляник (*Lepus timid* L)
11. Бобер (*Castor fiber* L)

12. Щур чорвий (*Rattus rattus* L)
13. Вивірка (*Sciurus vulgaris* L)
14. Ховрашок зах-європейський (*Citellus citellus* L)
15. Бабак (*Marmota bobac* Muller)
16. Свиня дика (*Sus scrofa* L)
17. Лось (*Alces alces* L)
18. Сарна звичайна (*Capreolus capreolus* L)

Птахи (на гніздуванні)

1. Шпак рожевий (*Pastor roseus* L)
2. Турок (чечевица, *Erythra erythra* Pall.)
3. Джурбай (*Melanocorytha calandra* L) на гніздуванні в північних частинах УСРР.
4. Гірська плиска (*Motacilla cinerea* L)
5. Синиця мала або чорна (*Parus ater* L)
6. Синиця чубата (*Parus cristatus* L)
7. Очеретянка соловейкова (*Locustelia luscinioides* Sav)
8. Очеретянка-цвіркун (*Locustelia naevia* Bodd.)
9. Дрізд камінний (*Monticola saxatilis* L)
10. Травянка чорноголова (*Saxicola torquata* L)
11. Горихвістка чорна (*Phoenicurus ochrurus* Gm.)
12. Соловей західний (*Luscinia megarhynchos* Brehm)
13. Танівка (*Prunella modularis* L)
14. Волове очко (*Troglodytes troglodytes* L)
15. Пронурок (*Cinclus cinclus* L)
16. Синьоводка (зимородок, *Alcedo attis attis* L)
17. Жовна зелена (*Picus viridis* L)
18. Дятел білоспинний (*Dryobates leucotos* Rechst.)
19. Дятел малий (*Dryobates minor* L)
20. Дятел середній (*Dryobates medius* L)
21. Жовна чорна (*Dryocopus martius* L)
22. Зозуля плямиста (*Clamator glandarius* L)
23. Пугач (*Bubo bubo* L)

24. Сплюшка (*Otus scops* L) на гнізд, в півн. половині УСРР.

25. Сипуха (*Tyto alba gattata* Brehm)
26. Сокіл мандрівний (*Falco peregrinus* Tunst.)
27. Балабан (*Falco cherrug* Gray).
28. Боривітер степовий (*Falco naumanni* Fleisch.)
29. Беркут (*Aquila chrysaetos* L)
30. Могильник (*Aquila heliaca* Sav.)
31. Орел степовий (*Aquila nepalensis orientalis* Cab.)
32. Підорлик малий (*Aquila pomarina* Brehm)
33. Підорлик великий (*Aquila clanga* Pall)
34. Підорлик карлик (*Hieraetus pennatus* Gm.)
35. Яструб-тювик (*Accipiter brevipes* Sev)
36. Шулика рудий (*Milvus milvus* L)
37. Орел-сіруватень (*Haliaeetus albicilla* L)
38. Гадожер (*Circaetus galicus* Gm)
39. Скоба (*Pundion haliaetos* L)
40. Гриф (*Gyps fulvus* Hablizl)
41. Чорногуз чорний (*Ciconia nigra* L)
42. Косар (*Platalea leucorodia* L)
43. Коровайка (*Plegadis falcinellus* L)
44. Чапля руда (*Ardea purpurea* L)
45. Чепура біла (*Egretta alba* L)
46. Чепура біла мала (*Egretta garzetta* L)
47. Чапля жовта (*Ardeola ralloides* Scop)
48. Лебідь-скрипун (*Cygnus cygnus* L)
49. Лебідь-шовкун (*Cygnus olor* Gm)
50. Гуска сіра (*Anser anser* L)
51. Галгаз (*Tadorna tadorna* L)
52. Огар (*Casarca ferruginca* Pull.)
53. Баба (*Pelecanus onocrotalus* L)
54. Пірникоза сірощока (*Podiceps griseigena* Bodaer)
55. Пірникоза мала (*Podiceps ruficollis* Pall.)

56. Лежень (*Burhinus oedicnemus* L)
57. Дерихвіст лучний (*Glareola pratincola* L)
58. Кулик довгоніг (*Himantopus himantopus* L)
59. Чоботар (*Recurvirostra avosetta* L)
60. Грицик (*Limosa limosa* L)
61. Кульон (*Numenius arquata* L)
62. Кулик сорока (*Haematopus ostralegus* L)
63. Крячок сірощокий (*Chlidonias hybrida* L)
64. Крячок великий, чеграва (*Hydroprogne tschegrava* Lep)
65. Хохітва (*Otis tetrix* L)
66. Журавель сирій (*Megalornis grus* L)
67. Журавель степовий (*Anthropoides virgo* L)
68. Глушець (*Tetrao urogallus* L)
69. Орябок (*Tetrastes bonasia* L)

Плазуни

1. Жовтоброх (*Zamenis gemonensis* Laur.)
2. Полоз посмугований (*Elaphe quatorlineata* Lee.)
3. Полоз ексулаповий (*Elaphe longissima* Laur.)

Земноводяні

1. Саламандра (*Salamandra salamandra* L)

Риби

1. Чечуга (*Acipenser ruthenus* L)
2. Осятер (*Acipenser gueldenstaedtii* Brand.)
3. Петруг (*Salmo trutta fario* L)
4. Вирозуб (*Rutilus frisil* Nordm.)
5. Бобирець (*Leuciscus borysthenicus* Kessl.)
6. Ялець Данилевського (*Leuciscus danilewskii* Kessl.)
7. Шамає (*Alburnus chalcoides* Guld.)
8. Бистрянка (*Alburnoides bipunctatus* Bloch.)
9. Рибець (*Vimba vimba* L)

-
10. Умбра (*Umbra umbra* Cuv.)
 11. Чіп (*Aspro zingel* L)
 12. Бабець-головач (*Cottus yobio* L)

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» // Вивчаймо природу краю. Збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. — Київ, 1932. — С. 105-112.

Блокнот натураліста

Цікаві куточки України

Маршрути природничих екскурсій по радянській Україні ледве чи не обмежуються Дніпром та Асканія Нова. Тим часом ми маємо ряд місцевостей дуже цікавих з природничого погляду, надто красивих, придатних для організації до них екскурсій освітнього характеру, дослідницьких подорожей, туристських походів. Автор ставить собі за мету дати коротенькі нариси таких цікавих куточків УРСР, які йому доводилося обслідувати.

Хомутовський степ

Хвилястий степ площею понад 1000 га. Куди не подивишся, скрізь біліє пухнате пір'я ковилю. Подекуди ковилю так багато, що на віддалі горби в степу здаються вкритими снігом. Багато білозеленої типчини. На зеленому фоні квітами виткано барвистий килим. Ось великі білі купи, наче купи морської піни; це квітучі кущі катрану, що так чудово пахне. Там темносині, на віддалі майже чорні, квітки пониклої шавлії, білоголубі прозорі кущики перекотиполя. Цілими куртинами, яскраво-фіолетовими плямами скупчилася в балці дика вика. Великі площі зайняв рожевий еспарцет. Скрізь розкидані зірки дикого льону: жовтого, білого, голубого. Тут і там розкрилися головки степового будяка.

Вітер з моря хвилює пір'я ковилю, гойдає цупкі кущики катрану і перекотиполя. Пахощі квітів змішуються з пахощами Азовського моря, до якого звідси не більше 20 км.

Над степом дзвенять пісні жайворонків, чітко б'ють у траві перепели. Сидячи на кущику катрану, меланхолічно висвистує яскраво прикрашена чорноголова вівсянка. Цей рідкий на Україні птах в Хомутовському степу трапляється досить часто. Здала з

очеретів, що густо вкривають береги річки Грузького Єланчика, чути тріскучі співи очеретянок, розмірене кування зозулі. Зозуля час від часу пролітає і над степом. Її приваблюють гнізда сірої кропив'янки (славки) в кущах катрану та дикого мигдаль-бобівнику. В ці гнізда зозуля підкидає свої яйця.

В степу мало хижаків. Тільки деколи, м'яко махаючи крилами, пролетить білий степовий лунь.

По схилах балок вийшли на поверхню землі шари сарматських і понтичних вапняків. Ці схили — улюблене місце сірого ховрашка. Тут також під каменем живе найлютіший ворог ховрашків — двометрова змія полоз-жовтобрюх. Селиться тут і винищує мишей та ящірок степова гадюка. Ближче до Єланчика можна зустріти і великих вужів: звичайного та водяного, які живляться переважно водяними жабами та рибою. До речі, в Єланчику вище села Хомутова трапляється дрібна морська рибка — бенто-філюс.

По балках цвіте рожева шипшина, її квітки пахнуть чайною рожею. В червні вже відцвів дикий мигдаль-бобівник. Відцвіли також червоний воронець — дикий піон, жовтий ірис — півник.

Такий у червні Хомутовський степ Будьоннівського району, Донецької області, заповідник Маріупольського музею краєзнавства. Великий науковий інтерес має цей ще мало вивчений степ. Степ в Асканія Нова, що в червні вигорає на сонці, надто відрізняється від яскравого, різнобарвного степу Приазов'я. Чималі практичні перспективи має Хомутовський степ. Треба сподіватися, що тут будуть знайдені нові технічні рослини: ефіроносні, лікарські тощо. Місцева людність широко використовує катран на їжу, з його насіння здобувають олію.

Дуже цінні в степу різні медоносні рослини. В південно-східному кутку степової смуги цвітіння різних рослин тривав від ранньої весни до пізньої осені. Бджільництво вже й тепер дає тут великий прибуток. Нерідко з одного вулика беруть до центнера чудового меду.

Дивне враження справляє Хомутовський степ на людину, яка перед тим розглядала гіганти соціалістичної металургії «Азовсталь» та завод імени Ільіча. Сивий степ біля с. Хомутки, в давні часи половецький, пізніше чеховський степ, а тепер заповідник соціалістичної країни, степ, який вражає своїм лагідним рельєфом, спокійними барвами квітів, співами птахів, розташований на віддалі лише кількох десятків кілометрів від могутніх заводів, з їх бурхливим темпом життя. Заповідник первісної природи і гіганти металургії — це чудові ілюстрації культурності, далекогозорості нашого соціалістичного будівництва.

Кам'яні могили

За десятки кілометрів на горизонті хвилястого степу помітні дивні конусовидні горби. Спочатку одна, потім кілька сірих верховин, то з'являються на всю свою височінь, то зникають, коли автомобіль переїздить балку. Коли під'їхати ближче, то видно, що горби утворює сірий камінь — граніт. Тільки по щілинах тулиться бідна трав'яниста рослинність та бурий мох, що вкривав камінь. Гори, окремі вершини яких досягають 150 м над рівнем місцевості, розташовані двома пасмами. Між цими пасмами досить широка долина з струмком посередині. В «горах» є перевали, верховини — справжній альпійський ландшафт у мініатюрі. Ця «альпійська країна» — знамениті Кам'яні могили — другий заповідник Маріупольського музею краєзнавства, розташований у Володарському районі Донецької області.

Коли ближче ознайомитися з Кам'яними могилами, то виявляється, що вони мають велику наукову цінність. Кам'яні могили являють собою виходи на поверхню землі кристалічної смуги. Ця смуга — рештки найдавніших альп, — починається в північно-західному кутку УРСР і тягнеться паралельно Дніпру на захід від нього, — потім переходить через ріку там, де були пороги, і далі простує на південний схід. Колись ці альпи досягали подекуди до 3 кілометрів у висоту, в наш час кристалічна смуга на

всій своїй довжині ніде, крім Кам'яних могил, не утворює гір. На північ та захід від Кам'яних могил граніт здебільшого похований під шарами пізніших геологічних порід, і тільки в районі Кам'яних могил ми бачимо гірський ландшафт, який зберігся на протязі мільйонів років.

Навкруги могил розлігся степ. Там, де степ не розорано, цвіте багато степових рослин: синьої шавлії, різних горошків, волошок, льону, будяків.

Де-не-де хвилюється біле пір'я ковилю. Тільки по балках заховалися степовий мигдаль-бобівник, жостір, шипшина. Рослинність Кам'яних могил дуже цікава. Тут знайдено нові види волошок, деревію, які ніде, крім Кам'яних могил, не ростуть. Багато рослин цієї місцевості мають давнє реліктове (залишкове) поширення, трапляючись поза Кам'яними могилами ще в далеких, здебільшого гірських, країнах. Такі наприклад деякі папороті тощо.

Тваринний світ відповідає трохи сумному колоритові сірих могил. Поміж камінням гніздяться світлобілі і густочорні кам'янки лисі. Їх лагідним співам журливо підспівують садові вівсянки, які тут гніздяться в степу. З каменя на камень перелітають, поблискуючи білим надхвістям та «чикаючи», звичайні кам'янки або чикалки.

Журливо кричить сивий кібчик, пролітаючи над могилами. Тільки іноді могили оживають, коли на скелі сяде весела зграйка метушливих рожевих шпаків. Здалека чути дзвінкі співи степових жайворонків-джурбаїв. Зовсім близько від могил гніздяться дрохви і хохітви-стрепети. Між пасмами «гір», де траву вибила худоба, живуть сірі ховрашки та сліпакі-зінські щенята. Коло нірок де-не-де можна побачити і степову гадюку, яка, злякавшись наших кроків, ховається у нірку ховрашка. Коли дивишся на «співжиття» сірого ховрашка і степової гадюки, то згадуєш аналогічне співжиття одного з північно-американських ховрашків, так званої прерійної собачки, з гремучою змією.

Кам'яні могили, не зважаючи на невеликі розміри площі (350 га), яку вони займають, і з наукового боку, і з боку свого дивовижного ландшафту, заслуговують на якнайбільшу увагу. Без сумніву тут повинен бути заповідник всесоюзного значення. Досі Кам'яні могили відомі тільки невеликим колам фахівців. Цілими роками заповідник ніхто не відвідує, і не дивно, що поміж околицького населення складається враження, що заповідник ні для чого не потрібний, що тут просто марно гине трава. В наслідок цього тут випасають скот.

Дістатися до Кам'яних могил дуже легко. Вони розташовані в кількох кілометрах від ст. Розовки Донецької залізниці.

Білосарайська коса

Коли подивитися на карту Азовського моря, то видно, що з північного берега далеко простяглися в море вузькі коси: Обиточна, Бердянська, Білосарайська і Крива.

В 25 км на захід від Маріуполя розташувалася Білосарайська коса. Шлях до коси суходолом проходить вздовж високого в цій частині берега моря, потім знижується мало не до рівня моря на піскову косу. Де-не-де пісок поріс вербами, скрізь помітні великі озера-лимани, береги яких вкриває очерет. Щоб потрапити до заповідника Маріупольського музею «Білосарайська коса», доводиться проїхати поміж лиманів лугами і пісками повз сіл щось з десятка кілометрів. Заповідник міститься близько коло кінця коси. Від нього до кінцевої точки коси, так званого «дзездзика», кілометрів 2-3. До складу заповідника входить кілька озер оточених лугами та солончаками. Береги здебільшого поросли очеретами. Очерет утворює також і зелені острови на озерах.

Не зважаючи на пізній час нашої екскурсії — середина червня, — коли більшість качок висиджує яйця або водить каченят, на лиманах ми зустріли сотенні табуни диких качок: чирят-тріскунів, свищів, сірих качок, крижнів, червоноголових та

білооких чернів. Більшість з них не гніздяться тут — це були бродячі птахи. В чималій кількості трималися на озерах і лиски та пірникози (поганки) великі. Останні весь час літали на море і поверталися на озера, тримаючи у дзьобах дрібненьких рибок. Вони годували своїх пташенят. Риби в озерах, надто солоних, немає. Ось чому на озерах зовсім не видно чапель, тоді як в кількох стах метрах на березі моря цілими рядами стоять руді чаплі, вичікуючи на здобич. Не ловлять здобичі у лиманах і мартини та крички, дуже численні на морі. Коло озер в незначній кількості тримаються морські пісочники-зуйки, кулики травники, зрідка — кулики довгоногі (ходулочники). Тут також можна спостерігати одну-дві пари великих строкатих качок — галагазів. По берегах озер і моря бігають чепурні чорноголові пліски-жовтобрюшки, а в невисоких рідких очеретах і в траві лугів нишпорять рідкі у нас індійські очеретянки.

Дуже інтересний склад мартинів Білосарайської коси. Крім дуже численних тут чорноморських мартинів-реготунів і досить численних звичайних мартинів, ми спостерігали кілька екземплярів чорнокрилих мартинів — клуш, кілька малих мартинів, сивих мартинів та одного-двох короткохвостих поморників.

Кидається в очі те, що на Білосарайській косі досить багато південних їжаків. Над вечір можна бачити, як вони заклопотано бігають по берегу моря й заток, шукаючи їжі, перебігають по мілководдю на островки.

Не бояться солоної води і плямисті або зелені ропухи (жаби). Вони теж залюбки плигають по берегах моря, перепливають на островки. Чимало тут і жабок-землянок або часничниць.

З плазунів нам в значній кількості траплялася на косі тільки ящірка піскова. З надзвичайною прудкістю ця тваринка — східний елемент в нашій фауні, — заривається в сипкий пісок. Співробітники Маріупольського музею краєзнавства знайшли на косі степову суходільну або грецьку черепаху. Це єдине місце в

УРСР, де знайдено у нас згадану тварину.

Білосарайська коса з її заповідником дуже зручне місце для ознайомлення з природою узбережжя Азовського моря.

Шарлемань М.

Джерело: Шарлемань, М. Блокнот натураліста // Біологію в маси. — 1937. — №2. — С. 55-60.

Замітки біолога. Орел і качки

В заповіднику «Конча Заспа» біля Києва гніздилася пара орлів-білохвостів. Білохвостів у цілому світі залишилося дуже мало: кілька десятків пар у Скандинавії, одна пара в Англії, кілька пар у Німеччині. В СРСР білохвіст зустрічається частіше, ніж на Заході, і переважно на півночі та на сході, в тайзі, по берегах великих річок та озер. На Україні гніздиться не більше як 20 пар цих могутніх велетнів. Молодих, довірливих орлів у нас, як і скрізь у густо залюднених місцевостях, щороку доценту винищують, і залишаються доживати віку тільки старі, дуже обережні птахи.

В заповіднику орлів, цих справжніх пам'ятників природи, охороняли. Орли винищують менше дичини, ніж середній мисливець, риби — менше, ніж середній рибалка. До того ж, крім дичини та риби, орли живляться граками, шкідливими водяними щурами, воронами, інколи чаплями. Часто споживають падло.

В заповіднику восени скупчувались тисячні табуни перелітних качок. У цей час орли беруть найбільшу данину з дичини. Сторожі заповідника всіма способами намагались відігнати орла, який нападає на качок. Для цього стукали в дошки, сковородки, кричали і т. д. Хижак відлітав, і качки заспокоювалися. Качки помічали, що людина лякає орла, що він не підлітає близько до людини і що качкам людина в заповіднику не шкодить. У качок на підставі цього досвіду швидко виник «умовний рефлекс»: почувши гуркіт і галас, вони не відлітали від людини, а, навпаки, наближались до неї, сідаючи за кілька кроків від людини на озеро.

Так навчилися качки рятуватися від свого лютого ворога.

Охорона природи в УРСР

Природа України за часів царської влади дуже руйнувалася. Вирубались величезні площі лісів, розорювались останні клаптики колись дуже просторих цілинних степів, майже до щенту вибивалися деякі рідкі тварини, як, напр., бобер, видра, хохуля, стрепет або хохітва, лебедь-шовкун, степовий орел та багато інших. Гинули не тільки окремі пам'ятники природи, але й цілі дільниці природи, як, напр., різні типи лісів, майже не вивчених степів, детальне дослідження яких вимагали інтереси народного господарства. Чернигівщина, що була це недавно одною з найбагатших що до лісу частин України, напередодні світової імперіалістичної війни мала відносну площу лісів, меншу ніж такі країни, як Бельгія, Голандія. В наслідок вирубки лісів помічається погіршення кліматичних умов тощо.

Кращі дослідники природи не могли не звернути уваги на пляндрування природних багатств. Ще з 1909 року в Петербурзі вперше заговорили про потребу вжити заходів що-до охорони природи відомий ботанік проф. І. Бородін та зоолог А. Семьонов-Тяншанський. Кількома роками пізніше відомий харківський ботанік проф, В. І. Талієв почав широку кампанію про необхідність утворення у нас, на зразок Західньої Європи та Північно-Американських Сполучених Штатів, заповідників. Але широка пропаганда ідей охорони природи, яку вів Талієв та його школа, завжди зустрічали на своєму шляху непереможну перешкоду — приватну власність на землю. Правда, деякі власники земель виділяли клаптики своїх просторих маєтків під «заповідники», але доля цих заповідників залежала від примхи їх власників. На Україні такі приватні заповідники були в маєтках

Асканія Нова, на землях Капніста, Потоцького, Браніцької та інших.

Коротко кажучи, до Великої Жовтневої Соціалістичної Революції у нас зовсім не було заповідників, мало того, тодішні закони про охорону природних ресурсів не відповідали дійсним потребам. Так, напр., мисливський закон дозволяв стріляти всіх птахів і звірів, «криме зубров», які доречі на більшій частині території тодішньої Росії не водились. Зубрів, що водилися тільки в Біловізькій Пущі і на Кавказі, охороняли для царського полювання.

Лютнева революція не зробила будьяких зрушень щодо охорони природи і тільки після жовтневої революції Радянська влада втілила в життя ідеї охорони природи. Крім кількох заповідників, на території яких охороняється весь комплекс природи певних ландшафтно-географічних зон УРСР, ми маємо постанови уряду про охорону лісів, про основні правила полювання. Ряд областей видали обов'язкові постанови про охорону корисних птахів, тепер підготовляються матеріали до загальнореспубліканської постанови про охорону корисних птахів. За мисливськими правилами, затвердженими РНК УРСР 21 серпня 1939 р., заборонено весняне полювання. Початок полювання на водоплавних птахів віднесено на 1 серпня. Полювання на куріпок обмежено строком. від 30 серпня по 18 жовтня. Полювання на зайців дозволено тільки з 18 листопада по 12 лютого. Зовсім заборонене полювання на бобра, байбака, дику козу, видру, хохулю, куницю, норку, білку, дикого кабана, глухаря, тетерюка, орябця, хохітву, степового орла і деяких інших звірів і птахів.

Охороняти природу, за нашими поглядами, зовсім не означає відмовлятися від використовування її в інтересах народного господарства. Охорона природи, звичайно, не може спиняти поступу соціалістичної культури, будівництва, розвитку промисловості і сільського господарства. Природа в СРСР є

соціалістичною власністю, а це вимагає від нас не тільки відмовлення від руйнування її, але, навпаки, ми повинні всіляко збільшувати її корисні для господарства або цікаві з наукового погляду об'єкти. Найкраще охороняти природу в заповідниках. В заповідниках найкраще можна вивчати природні комплекси, що їх не змінила або мало змінила людина. Таке вивчення допомагає розв'язати цілу низку питань з народного господарства. В заповідниках разом з тим зберігаються цінні види рослин і тварин для можливої репродукції їх в інтересах промисловості. Заповідники дають матеріал не тільки для наукової роботи, але вони дуже корисні і для різних навчальних і загальноосвітніх екскурсій. Крім того, заповідники можуть бути використані художниками, робітниками кінематографії і фотографії для різних художніх робіт. Заповідники мають і чимале санітарно-гігієнічне значення, як резервуари свіжого повітря, як місця для відпочинку і туризму трудящих.

Справами охорони природи у нас керує Наркомзем, у віданні якого перебувають більшість заповідників. Мисливська інспектура керує мисливським господарством УРСР. Охорона рибних ресурсів належить до відання інспектури Наркомрибпрому. Науковим вивченням пам'яток природи до останнього часу видав Український Комітет охорони природи при Наркомпросі УРСР. Постановою Ради народних комісарів СРСР від 14 жовтня 1939 р. справа охорони природи переходить у відання Комітетів по охороні природи при Раднаркомх Союзних республік.

Заповідники УРСР

Під заповідники в УРСР виділені площі територій з рослинністю і тваринами, які мають велике наукове, а іноді, і практичне значення. Частина заповідників, перелік яких подається нижче, заснована на підставі окремих постанов уряду, частина

існує на підставі постанов місцевих обласних органів влади. Є ряд заказників, які підпорядковані окремим науковим або господарчий установам. Як пам'ятники реконструйованої людиною природи, в УРСР до заповідників зараховані деякі парки і ботанічні сади.

Короткий опис заповідників подається нижче за ландшафтної-географічними зонами УРСР, починаючи з півночі. Відомості про заказники для охорони деяких рідких звірів подані окремо, після описів заповідників.

I. Заповідники лісової та лісостепової зон УРСР

1. **Заповідник Гористе**, міститься на лівому березі Дніпра, за 19 км вище Києва, на вододілі між Дніпром і Десною. Належить АН УРСР. Площа, заповідника — 126 га. Він розташований на давніх /льодовикових/ піскових дюнах. До складу його входять: мішаний сосново-дубовий ліс /субір/ і сосновий бір на піску. Рельєф місцевості дуже хвилястий. Серед рослинності заповідника інтересні численні тут деякі види гвоздик, великі дуби в заплаві Дніпра. Серед тварин слід відмітити численних тут барсуків, порівнюючи рідких диких кіз, білок тощо. В лісі гніздяться сірі чаплі, білі черногузи тощо. Багато птахів скупчується під час перельотів. В заповіднику працює Гідробіологічний Інститут Академії Наук УРСР, деякі лабораторії Інституту Зоології АН. Місцевість дуже інтересна для дослідження природи. Наддніпров'я на межі Полісся і Лісостепу. Заповідник — досить зручне місце для краєзнавчих екскурсій. Дістатися в заповідник можна пароплавом або моточовном з Києва.

2. **Середнє-Дніпровський лісостеповий заповідник** (кол. Лісостеповий заповідник ім. Т. Г. Шевченка).

Розташований в 4 км на південь від м. Канева, поруч з культурно-історичним заповідником на могилі Т. Г. Шевченка.

Площа Середне-Дніпровського заповідника — 1040 га. Заповідник засновано в 1923 р. Він перебував у віданні Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Заповідник міститься на високих горбах правого берега Дніпра. В його межі частково входять дуже інтересні з наукового погляду геологічні пам'ятники минулого, т. зв. Каневські дислокації, в дуже давні часи.

На початку четвертинного періоду, як гадають учені, коло мільйона років тому коло Канева, в наслідок рухів земної кори / причина цих рухів в цьому місці ще остаточно не з'ясована /, деякі дільниці землі опустилися і в наслідок цього відкрилися найстаріші геологічні шари. Тут дуже зручно вивчати історію землі з найстаріших часів. В заповіднику є ряд великих ярів, в яких можна побачити інтересні геологічні пам'ятники природи, як то сеноманські «паляниці», велетенські казани тощо. Високі місця заповідника — горби, або шпилі, як їх тут називають, поросли листвяним, переважно грабовим, лісом, дуже типовим для вододільних лісів лісостепової зони, крім граба, в лісі росте чимало дуба, поленого і татарського клену тощо. Фауна лісу складається з характерних для лісостепу тварин. Досить часто тут трапляються дикі кози, барсуки, лисиці. Зрідка трапляється вовчок, ліскулька. Знайдено тут досить рідку у нас чагарникову норицю. Серед плазунів заповідника варта уваги зелена ящірка.

При заповіднику фахівцями Наркомзему провадиться науково-дослідча робота. Заповідник інтересне місце для краєзнавчих, переважно геологічних, екскурсій.

Дістатися до заповідника можна пароплавом або залізницею /до Канева/.

3. Ліс Парасоцьке, колишня Диканька в Полтавській області, цей заповідник засновано в 1923 р. Він перебував у віданні Полтавського Музею Краєзнавства. Площа заповідника — 140 га. Парасоцьке — єдиний в південній частині Лівобережжя

УРСР лісовий масив, по порівнюючи добре зберігся. Цей ліс належить до типу, т. зв. грудів, і складається з старих дубів, грабів, черемх тощо. Деякі дуби досягають до 2 м у діаметрі, старезні черемхи — до 1 м. Граб — дерево західно-європейського типу, в а схід від Парасоцького ніде не трапляється великими масивами. Тільки окремі «острови» граба ростуть де-не-де в Донбасі. В Парасоцькому водяться дикі кози, барсуки, лисиці, видри. Досить численні тут деякі рідкі види птахів, як напр., підорлики, соколи-балабани та інш. Парасоцьке має чимале значення для вивчення лісів півдня лісостепової зони. Наявність граба, деяких інтересних і корисних в сільському господарстві птахів збільшує цінність заповідника, як місця для краєзнавчої роботи і екскурсій.

4. **Заповідник «Масьок»** — між Острівцем та Чортовцем Городняського району, Тернопільської області. Характерний для «Покуття» ландшафт з елементами степової флори і фауни.

II. Парки-заповідники лісостепової зони УРСР

1. **Софієвка** — парк, розташований в м. Умані. Перебував у віданні Уманського музею Краєзнавства. Заповідник — інтересний зразок паркового будівництва XIX ст. З наукового боку чималий інтерес має велика колекція дерев парку, його дендрарій. Скульптурні фігури парку мають певне історичне і мистецьке значення. Заповідник — інтересне для краєзнавчих екскурсій місце і дуже інтересне місце для репродукції паркових рослин.

2. **Корсунський парк** на р. Росі, лежить в Корсунському І районі, Київської області. Інтересні геологічні пам'ятники природи. Місцевість входить в сферу впливу, так зв., каневських

дислокацій /див. Середне-Дніпровський лісостеповий заповідник/. На р. Росі багато, т. зв., велетенських казанів, виходів граніту тощо. В парку досить багата колекція дерев.

Ця дуже мальовнича місцевість інтерна для краєзнавчих екскурсій, для вивчення минулих геологічних явищ тощо.

3. **Яготинський парк** в с. Яготині, Полтавської області. Площа парку 50 га. Інтерна колекція місцевих і екзотичних дерев парку. Коло Яготина розташований великий став «озеро» з багатом водянком та болотяною рослинністю, з численними птахами та інш. Парк може бути місцем для краєзнавчих екскурсій.

4. **Устимівський ботанічний сад-заповідник** в Глобинському районі Полтавської області. Заповідник має досить численну колекцію місцевих і іноземних рослин. Находиться у віданні НКО.

5. **Парк Тростянець** лежить в м. Тростянець, Срібнянського району, Полтавської області. Площа парку 160 га. В парку є значна колекція різних видів дерев.

6. **Парк Сокиринці** в с. Сокиринцях, Срібнянського району, Полтавської області, в парку є велика колекція різних видів дерев.

7. **Парк с. Червона Лука**, Гадяцького району, Полтавської області. Велика колекція дерев.

III. Заповідники степової зони УРСР

1. **Інститут-заповідник Асканія Нова**, лежить в Ново-Троїцькому районі, Запорізької області. Заповідний степ в Асканії охороняється з 1898 р. Як радянський заповідник,

Асканія Нова існує з 1919 р. Перебуває у віданні Всесоюзного Інститута Тваринництва Академії с.-г. наук ім. Леніна. В склад заповідника входить 32.000 га цілинного степу. Понад 6000 га виділені під повний заповідник, решта території використовується як пасовисько і сінокоси. До складу заповідника, крім цілинного степу, входять великий акліматизаційний зоологічний парк і штучно насаджений дендрологічний сад.

Асканія Нова розташована в зоні південної чорноземлі; в умовах посушливого клімату. Рослинність Асканія складається з різних південних видів ковилів, типчини і тирси, весною степ забарвлюють численні тюльпани, іриси, воронець. Влітку більша частина рослин в степу висихає. Восени після дощів з'являється свіжа зелень тирси, зацвітають деякі види склянок тощо. Поміж диких тварин заповідника варті уваги степові орли — головні винищувачі ховрашків, різні види жайворонків. В УРСР степові орли, крім Асканія Нова, ніде не гніздяться. В парках і будинках заповідника гніздиться багато шпаків, степових боривітрів, кібчиків та інш. Дуже численні в Асканії зайці і лисиці. Великий інтерес являє з себе акліматизаційний зоопарк заповідника. Тут живе один чистокровний зубр і чимало гібридів між зубром, американським бізоном і свійським скотом, різні антилопи, олені, різні види страусів, фазанів, качок, гусей, фламінго та інш. В дендрологічному парку є чимало рідких видів хвойних і ЛИСТІВ я них дерев, чагарів. Заповідник має величезне наукове і практичне значення. Асканія нова — улюблене місце для екскурсій. Сюди приїжджають екскурсанти з усіх місць Радянського Пензу. Дістатися до заповідника можна або від ст. Ново-Олексівка Південних залізниць — 70 км автобусом, або від пристані Кахівка на Дніпрі — 50 км автомобілем або кіньми.

2. **Хомутовський степ** лежить в Буденовському районі. Сталінської області, за 40 клм від Маріуполя або за 20 км від с.Будеовка, на Азовському морі. Перебував у віданні

Маріупольського Музею Краєзнавства. Площа заповідника біля 1200 га. Коло заповідника протікає річка Грузький Єланчик. Рельєф заповідника — хвиляста рівнина, ґрунт — надазовський чорнозем. Опадів більше, ніж в Асканії Новій, і тому рослинність влітку не вигорає. Рослинне вкриття: типчина, ковила, тирса, катран, різні шалфії /бабка, дідика/ тощо. По балках зарослі дикої шипшини. Тваринний світ складають жайворонки, перепілка, сірі кропив'янки, вівсянки, дрохви, зрідка хохітви /стрепети/. По балках де є виходи вапняків, часто можна, спостерігати великих змій — полозів. Заповідник має велике наукове значення.

В той час, як Асканія є єдиний в УРСР цілинний ковиловий степ на чорнеземлі південного типу, Хомутовський степ є єдина цілинна діляниця барвисто-різнотравного степу на надазовській чорноземлі. Ці типи степів дуже відрізняються один від одного. Хомутовський степ може бути інтересним місцем для наукових екскурсій і для краєзнавчих та туристичних мандрівок. Достатися до заповідника можна автомобілем або кіньми з Маріуполя.

7. **Буркути** — заповідник в районі Нижнедніпровських пісків, входить до складу Чорноморських заповідників Наркомзему УРСР. Лежить в Голопристанському районі, Миколаївської області. Заповідник являє з себе залишки давньої долини Дніпра, з вербами, очеретом тощо. Серед піскових кучугур тут розкидані березові гайки, верби з луговою рослинністю тощо. На кучугурах ростуть рослини, характерні для піскового степу. В заповіднику в чималій кількості живуть інтересні перикалі, тушканчики або кандибки, як їх тут називають, пісковий сліпак, які в УРСР поза межа нижнедніпровських пісків не трапляються. Заповідник має чимале значення в справі вивчення природи піскового і степу, решток колишнього русла тощо. Місцевість інтересна і для краєзнавчих екскурсій. Дістатися в Буркути можна з Голої Пристані автомобілем або кіньми /30-35 км/.

8. **Ліс Водяне.** Входить до складу Чорноморських заповідників. Найпівденніший в УРСР ліс північного типу, з вільхами, болотами тощо. Розташований в північній тобто основній частині Кинбурнської коси. Місцевість цікава для вивчення колишньої природи пригірлової частини заплави Дніпра.

9. **Івано-Рибальча і Солоно-Озерна лісові дачі.** Входять до складу Чорноморських заповідників Наркомзему УРСР. Перша дача площею в 6000 га розташована на східному боці основної частини Кинбурнської коси, друга, площею в 2000 га, міститься в середній частині коси. Належать до Голопристанського району. Миколаївської області. Місцевість дуже хвиляста, багато піскових кучугур. Між кучугурами розташовані гайки, які складаються з дубів, берез, крупини, терену, верб. Крім того, в Солоно-Озерній дачі є кілька сосен, як гадають штучно тут насаджених. На більш-менш рівних місцях росте специфічна для піскового степу рослинність. Багато рідких видів, які ніде більш не трапляються. Тваринний світ заповідника теж дуже цікавий. Тут досить численні кандибка і пісковий сліпак. З птахів тут гніздяться малі білі чаплі, лежені та інші. Час від часу сюди залітає велика біла чапля. На морі коло заповідника тримаються лебеді, баклани, численні мартини. Під час перельотів в заповіднику буває багато вальдшнепів. Місцевість дуже цікава для вивчення природи піскового степу, деревної, рослинності в умовах півдня, гирла Дніпра і морського узбережжя.

IV. Заповідники в зорі узбережжя морів.

10. **Острів Джарилгач,** лежить на Чорному морі в 6 км від м. Скадовська. Входить до складу Чорноморських заповідників Наркомзему УРСР. Площа заповідника біля 13000

га. Острів являв з себе довгу і порівнюючи вузьку /в найширших місцях до 4 км піскову косу, яка то з'єднується в основній своїй частині з материком, то відокремлюється від нього. Деревна рослинність острова складається з невеликої кількості штучно насаджених дерев білої акації. Багата трависта рослинність. В значній кількості росте трава хризопгон, якої ніде більше в УРСР немає. Ця посухотривала трава добре скріплює сипучий пісок і тому її можна було б використати для травосіяння на пісках в посушливих і районах. На острові багато солоних озерець і солончаків, є джерело прісної води. Дуже багатий пташиний світ острова. Тут гніздяться: чорноморські мартини-реготуни, морські голубки, чорноголові мартини, чорнодзьобі, строкатодзьобі, річні і малі крячки, шиледзьобки-чоботарі, кулики-сороки, дерхвости, кульони, кроншнепи, дрохва, різні дикі качки між ними середній крохаль і свищ. Дуже багато птахів тут скупчується підчас перельотів. Густо заросла морською травою-зоотерою Джарилгацька затока взимку дає притулок численним табунам лебедів-скрипунів. З ссавців на острові живуть лисиці і зайці, їжаки і миші. Острів — інтересне місце для вивчення природи Черноморського узбережжя.

11. **Острів Тендер**, належить до окладу Чорноморських заповідників, лежить на Чорному морі в Голопристанському районі Миколаївської області. Острів — вузька піскова смуга. Поміж рослинності заповідника вартій уваги чагарник-скомпія, цінна чинбарна і олійна рослина. На острові гніздяться багато птахів: мартинів, крячків, куликів, качок /серед них північний вид — середній крохаль/.

12. **Острови Довгий, Орлів, Бабин, Смольовий** — входять до складу Чорноморських заповідників Наркомзему УРСР. Лежать на Чорному морі на південь від Ягорлицької затоки.

Ці острови здебільшого мають пісковий ґрунт. На них гніздиться безліч мартинів і крячків. Ці пташині гніздів'я справжні «пташачі базари» на півдні. В період гніздування гнізда так щільно розташовані одне від одного, що буває важко ступити, щоб не подушити яєць. Зігнані з гнізд птахи заповнюють все повітря.

13. **Острів Чурюк** належить до складу Азовсько-Сивашських заповідників Наркомзему УРСР. Лежить в 40 км від с. Ново-Троїцького Запорізької області. До складу заповідника входить південна і південно-східна частина острова / урочища Ушаково, Узгуї, Тугаї, Комлик, о-ва Китай і Мартинячий / загальною площею до 800 га. Рослинність острова визначається великим розвитком полини. Ковилів дуже мало.

В заповіднику зрідка гніздяться дрохва, степові журавлі. Багато степових жайворонків, малих і короткопалих жайворонків. На солончаках гніздяться чоботарі і морські пісочники. В струмких схилах берегів чимало гнізд галагазів. В печерах схилів зрідка гніздиться пугач. Острів мав значення для вивчення природи Сивашів. Дістатися до заповідника можна або від Ново-Олексіївки через с. Громіївку /60-70 км/, або з заповідника Асканія-Нова /35 км/.

14. **Острів Кугак-Тук**, розташований на Сивашах. Входить до Азовсько-Сивашських заповідників. З Чонгарським півостровом з'єднаний греблею. Площа заповідника біля 700 га. Характерний ландшафт і рослинність: солонці і солончаки Присиваша. В склад рослинності входять ковилі, тирса, типчина, таврійський полин. Поміж тварин заповідника звертають на себе увагу досить численні качки-галагази, які гніздяться в норах крутих берегів острова, чоботарі, які гніздяться по солончаках, дерихвости, морські пісочники та інш. Заповідник — інтересне місце для вивчення своєрідної природи Сивашів. Досить зручне

місце для краєзнавчих і туристичних екскурсій. Дістатися до заповідника можна кіньми /коло 15 км/ від ст. Чонгар, Південних залізниць.

15. **Острів Бирючий.** Входить до складу Азовських заповідників. Лежить в Азовському морі за 19 км від м. Генічеська Запорізької області. Площа заповідника біля 500 га. На острові багато озерець, заток тощо. Рослинність характерна для пісків солончаків. Чимало росте тут кермеку, який має велике значення як чинбарна рослинність. На острові гніздиться багато птахів. Ще більше птахів тут буває під час перельотів.

Заповідник досить зручне місце для вивчення природи Присиваш'я, перельотів птахів тощо. Дістатися до заповідника можна від Генічеська моторовим човном.

16. **Ягорлицький кут** (півострів). Входить до складу Чорноморських заповідників. Знаходиться в Голопристанському районі Миколаївської області. Площа заповідника – 2500 га. Тут маємо ділянки степу, солонців і солончаків з характерною рослинністю. Берег затоки дуже порізаний, зарослий почасти очеретом, почасти осокою. В степу гніздяться дрохви, зрідка стрепети і журавлі. На узбережжі багато качок, крячків тощо. В заповідник на початку 30-х років випущене кілька бабаків, привезених з Старобільських степів Ворошиловоградської області. Результати цієї спроби і акліматизації невідомі. Заповідник має певне значення для і вивчення природи чорноморського узбережжя.

17. **Потієвська ділянка.** Цей заповідник входить до складу Чорноморських заповідників. Розташований вздовж берега Тендрівської затоки, за 2-3 км від пос. Залізничного. Площа заповідника біля 1500 га. В заповіднику гніздиться багато птахів, ще більше їх тут скупчується підчас перельотів.

18. **Обиточенська коса**, входить до складу Азовських заповідників. Лежить на Азовському морі близько м. Ногайська, Дніпропетровської області. Коса складається з морського піску і черепашок. В складі заповідника багато озер, заток, солончаків. Довжина коси до 30 км. Площа заповідника до 2000 га. Рослинність типова для пісків та солончаків. На косі багато птахів, особливо багато їх тут під і час перельотів. На косі час від часу помічають таких рідких птахів, як кречітка, огарі, дрохва-красуня та інші. Великі гніздів'я мартинів і крячків розташовані на дрібних островках, які лежать на морі недалеко від заповідника

Заповідник — інтересне місце для вивчення природи узбережжя Азовського моря, для краєзнавчих та туристичних екскурсій. Дістатися до заповідника можна автомобілем або кіньми від Бердянська /50-60 км/.

19. **Білосарайська коса** (лежить за 20 км на захід від Маріуполя). Перебуває у віданні Маріупольського Музею Краєзнавства. Заповідник, площа якого коло 600 га, розташований на кінці піскової коси, яка вдається на 10-15 км в Азовське море. В межах заповідника є кілька озер-лиманів, дуже зарослих очеретом. Є ділянки лугів, зарослих різними осоками, є солончаки тощо. В заповіднику багато різних птахів, особливо підчас перельотів. В літній час в заповіднику тримаються і почасти гніздяться різні види диких качок, руді чаплі, великі пірникози, кулик-довгоніг, морські пісочники, індійські, очеретянки, чорноголові пліски.

На узбережжі коси багато чорноморських мартинів, рідше трапляються мартини звичайні, малі, чорнокрилі, поморники короткохвості. Чимало тут крячків річних і малих. Заповідник зручне місце для вивчення природи Азовського моря, зокрема перельоту птахів, може дати інтересний матеріал для краєзнавчих і туристичних екскурсій.

IV. Гірські заповідники

1. **Чорногорський заповідник.** Цей заповідник розташований в східній частині Карпат, в Чорчогорі, на схилах верховини Говерли /2053 м/, в Станіславовській області. Заповідник добре репрезентує альпійську флору і фауну. Тут росте карликувата смерека, а нижче шпількові ліси з модрини, ялини тощо. В складі фауни знаходимо альпійського сурка, гривкастого коса, гірську щеврицю, гірську плиску, гірську тинівку та інш.

2. **Кедровий заповідник.** Цей заповідник міститься в пасмі Горганів під горою Яйце /1600 м/, в Станіславівській області. В районі заповідника є ряд верховин, як то Улемське Яйце /1683 ч/, Грофа /1752 м/ та інші. В межі заповідника входить р. Лімниця. На верховинах росте карликувата смерека, є дільниця кедра, нижче розташована смуга мішаних лісів. В складі орнітофауни заповідника є ряд гірських видів: як то гривкастий кіс, гірські плиска, тинівка, щевриця. Чимало видів характерні для північно-європейських лісів. До них належать горіхівка, снігурі, трипалій дятел, жовна чорна, клест, сичик-горобчик. На річці живе пронурок.

V. Головніші заповідники і заказник для охорони рідкісних видів дичини

1. **Бобровий заповідник** коло с. Стенці над Горинню Ровенського району Луцької області. В заповіднику – типовий для Волинського полісся ландшафт. Живе тут коло 100 екземплярів бобра.

2. **Бобровий заказник на р. Брагинці** коло с. Ладижичі

за 15 км на північ від Чорнобиля. Річка Брагинка, ліва притока р. Прип'яті, тече з БРСР. Типова поліська річка з густими вербовими зарослями по берегах і з осиковим лісом. В заказнику, який знаходиться у віданні Облземуправління, живе понад 10 бобрів. Є старі боброві хатки. Заповідник, щоб краще охоронити бобрів, закритий для відвідувачів.

3. **Видровий заповідник на р. Трубежі**, близько с. Баришівка. Ріка густо заросла болотистою і водяною рослинністю. Багато дичини. Досить багато видр. Перебуває у віданні Облземуправління.

4. **Хохулевий заповідник** — господарство Укрзаготпушнини. Лежить в долині р. Північного Дінця, в Рубежанському і Лисичанському районах, Ворошиловградської області. В численних водоймах і стариках в заплаві Донця в межах заповідника живе до 3000 екз. хохулі.

5. **Заказник-господарство «Зелена Брама»** лежить в Уманському районі Київської області. Знаходиться у віданні Укрзаготпушнини. В заказнику багато диких кіз.

6. **Заказник-господарство «Печеніги»** — господарство Укрзаготпушнини, Печенізького району Харківської області. В господарстві багато диких кіз. Тут проводяться досліди по акліматизації енотоподібної собаки.

7. **Господарство «Сухолісся»** Укрзаготпушнини в Білоцерківському районі Київської області. Багато диких кіз.

Джерело: Шарлемань М. Охорона природи в УРСР / Научная статья «Краткая история исследований фауны наземных позвоночных УССР», 1940, автор Н. В. Шарлемань // ІА НБУ. — Ф. 258 — Оп. 2. — №48. — Арк. 15-34.

Беречь старые деревья

В нашей стране с давних времен с любовью относятся к старым деревьям, особенно к дубам. Так, например, в летописи 1167 г. упомянут «добрый дуб» в урочище Желани, близ Киева. Можно предположить, что этот дуб играл какую-то роль в охране города. В те отдаленные времена старые дубы часто служили вышками, с которых наблюдатели следили за подступами к городу, к границам. Большое оборонное значение имели и вековые леса: полосы срубленных деревьев служили непреодолимым препятствием для врага. Так, Москву защищали Тульские засеки, Киев — когда-то покрытая лесом гора Заруб на правом берегу Днепра. Охранное значение дубов и других крупных деревьев, конечно, давно потеряно. Издавна существует обычай связывать историю того или иного старого дерева с именами выдающихся людей или с названием целых групп людей. Так, на острове Хортице, на Днестре, ниже Днепрогэса, существует «дуб запорожцев». На Украине, в с. Прохоровке, на Днестре, растут дубы Т. Г. Шевченко и Н. В. Гоголя. Именем Н. В. Гоголя назван и дуб в Миргороде (см. рис.) В различных местах Украины сохранились дубы А. С. Пушкина. Под Киевом, в дачном поселке Ирпень, растет огромный дуб, связанный с именем Петра Великого.

На Украине еще в 1949 г. было издано постановление Совета Министров об охране природы, предусматривающее и охрану старых деревьев. Но несмотря на прямой запрет рубить старые деревья, наши административные городские организации иногда выдают разрешение на их порубку. Так, года два тому назад срублены два огромных дуба в поселке Сырец только потому, что они росли на улице. Подобная же участь постигла и

дуб «Четыре брата» в поселке им. Шевченко, на окраине Киева — какой-то застройщик облюбывал это место под гараж. В чудесной городской дубовой роще на Сырце устроен откормочный пункт для свиней. Дуб Н. В. Гоголя в Миргороде. Число подобных примеров можно было бы значительно увеличить, но и сказанного достаточно, чтобы понять, что охрана старых дубов и других деревьев у нас обеспечена недостаточно.

Необходимо принять меры к тому, чтобы все старые деревья Украины были взяты на учет — отмечены соответственными знаками с государственной эмблемой, как это сделано, например, в Польше, и обеспечены надлежащей охраной. Надо понять, что старые деревья вовсе не «перестойный» лес, а памятники природы прошлого, а иногда и исторические памятники.

Шарлемань Н.

Джерело: Шарлемань, Н. Беречь старые деревья // Природа. — 1958. — №10. — С. 55.

Олексій Василюк.

М. Шарлемань: напровесні заповідної справи

Вступ	5
I	22
II	55
III	60
IV	63
V	64
VI	79
VII	93
VIII	115
IX	119
Подяки	123
Публікації М. Шарлеманя, присвячені заповідній справі	125
Публікації про природоохоронну діяльність М. Шарлеманя	132
Іменний покажчик	133
Список використаних літературних джерел	136
Список використаних архівних джерел	155

**Публікації М. В. Шарлеманя
з охорони пам'яток природи**

Охрана природы (1914)	159
Разрушение Пилявина (1917)	162
Разрушение зоопарка (1917)	162
Упадокъ Киевскаго зоологическаго сада (1917)	162
Охрана природы и земельный вопросъ (1917)	163

Гуртки краєзнавства, як один із шляхів до розвитку культури (1918)	167
Дбайте про багатства рідної природи! (1918)	171
До оборони природи (1918)	177
Охороняйте рідну природу! (1918)	180
Треба пам'ятати про охорону природи! (1918)	189
«Асканія Нова» – першій народній заповідній парк (1919)	192
До оборони природи (1919)	193
Закладаймо ловецькі заповідники! (1919)	195
Бризгалін, Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні (рец.) (1919)	197
Коротенький перелік пам'яток природи Правобережної України (1919)	198
Нова організація по охороні природи (1919)	201
Ще про Пілявин (1919)	203
Охорона природи (1921)	205
Перший державний степовий заповідник «Асканія Нова» (1921)	245
Naturschutz in der Ukraine (1925)	249
Уменьшение водоплавающей и болотной дичи в Киевском округе (1925)	252
Державний Заповідник Конча-Заспа (1926)	256
Охотник-краєвед (1926)	259
Охорона природи (1927)	263
Охорона природи на Україні (1927)	266
Про сучасне поширення бобра (<i>Castor fiber</i> L.) на Україні (1927)	271
Державний заповідник «Конча-Заспа» (1928)	276
Державний заповідник «Конча-Заспа» та досвідна рибна станція при ньому (1928)	284
З життя заповідника «Конча-Заспа» в 1927 р. (1928)	286

«Качанівку» оголошено заповідником місцевого значіння (1928)	293
Київська Краєва інспектура охорони пам'ятників природи (1928)	294
Дещо про надморські заповідники (1928)	296
Охорона природи (1928)	298
По заповідниках півдня України (1928)	302
Дещо про Надморські заповідники (1929)	321
З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1928 р. (1929)	325
Письмо в редакцію (1929)	332
Чаплі: Державний степовий заповідник (1929)	334
Державний заповідник «Конча-Заспа» (1930)	340
З життя Державного заповідника «Конча-Заспа» в 1929 р. (1930)	341
Матеріали до орнітології Державного заповідника «Конча-Заспа» (1930)	344
Государственный заповедник «Конча-Заспа» (1931)	347
Придуха в Київському районі басейна Дніпра в 1931 р. та боротьба з нею в заказникові «Конча-Заспа» (1931)	352
Спроба поновити в Заповіднику «Конча-Заспа» бобра (1931)	356
ВУАН не використовує своїх заповідників! (1932)	359
Заповідник «Конча-Заспа» (1932)	362
Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» (1932)	376
Блокнот натураліста (1937)	386
Замітки біолога (1937)	393
Охорона природи в УРСР (1940)	394
Беречь старые деревья (1958)	410

УДК: 502/504(477)(092)Шарлемань

Ш 26

ББК 20.1(4Укр)Шарлемань

Василюк О. В. Микола Шарлемань: наповесні заповідної справи.
— К.: ПВТП «LAT&K», 2017. — 420 с., 20 кол. табл.

Науковий редактор:

доктор історичних наук С. І. Білокінь

Рецензенти:

доктор історичних наук С. І. Білокінь

доктор біологічних наук, член-кор. НАН України І. А. Акімов

доктор біологічних наук, член-кор. НАН України С. Л. Мосякін

доктор біологічних наук А. А. Куземко

доктор біологічних наук І. І. Мойсієнко

Макет: *Д. Ширяєва.*

Технічна редакція тексту: *Д. Ширяєва.*

Коректура оригінальних текстів М. Шарлеманя: *О. Проскура.*

Ідея та макет обкладинки: *К. Тимошенко.*

Відновлення карт: *Д. Демченко.*

Гравюра портрету М. Шарлеманя: *В. Веремко.*

© Василюк О.В., 2017.

ISBN 978-617-7061-35-8

"Я розпочав рух за організацію заказників і заповідників ще на початку цього століття..."

Микола Шарлемань, 1970

